ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ ILIMLER AKADEMIYASÍ
QARAQALPAQSTAN BÓLIMI

QARAQALPAQ GUMANITAR ILIMLER ILIM-IZERTLEW INSTITUTÍ

Kamalbay Palımbetov, Abadan Bekbergenova,
Polat Óteniyazov, Farida Maksetova

QARAQALPAQ, ÓZBEK, QAZAQ XALÍQ DÁSTÚR FOLKLORÍN SALÍSTÍRMALÍ IZERTLEW

(Jámáátlik monografiya)

NÓKIS
«BOOK PRINTS»
2026

UOK 398 1(575.1)
KBK 82.3 Kar
P38

Qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıq dástúr folkloрın salıstırmalı izertlew [Matn] Jáámátlik monografiya / Kamalbay Palımbetov, Abadan Bekbergenova, Polat Óteniyazov, Farida Maksetova **. –** Nókis,BOOK PRINTS. 2026. - 164 b.

Bul jámáátlik monografiyada Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew itnstitutı Qaraqalpaq folkloрı bólimi xızmetkerleri tárepinen 2026-jıl ushın jobalastırılǵan «Qaraqalpaq, ózbek, qazaq dástúr folkloрı poetikasın salıstırmalı úyreniw» temasındaǵı fundamental joybar tiykarında alıp barılǵan izertlew jumıslarınıń nátiyjeleri kirgizilgen.

Monografiyada tariyxı, mádeniyatı, tili, jasaw aymaǵı hám turmıs shárayatı jaqın túrkiy tilles qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıqlarınıń dástúr folkloрı úlgilerinińń poetikalıq sisteması, uqsaslıq hám milliy ózgeshelikleri salıstırmalı-tipologiyalıq baǵdarda úyrenilgen.

Monografiya folklortanıwshı hám adebiyattanıwshı alımlarǵa, til hám adebiyat oqıtıwshılarına, studentlerge, magistrantlarǵa, ulıwma xalıq awızeki doretiwshiligine qızıǵıwshı keń oqıwshılar jámáátine arnalǵan.

Pikir bildiriwshiler:

Z.Qurbanova – Tariyx ilimleriniń doktorı(DSc), professor
M.Esebaev – Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew itnstitutı Ilimiy keńesiniń 2026-jıl 9-Oktyabr kúngi №10-sanlı qararı menen tastıyıqlanǵan.

© K.Palımbetov hám basqalar, 2026.
© «BOOK PRINTS» , 2026.

ISBN 978-9910-4626-1-0

KIRISIW

Hár bir xalıqtıń ózligi milliy úrp-ádeti, salt-dástúri sol aymaqta qáliplesken hám ótkeriliwi úrdiske aylanǵan máresimlerde, diniy isenim kózqaraslırında hám ırımlarında kórinedi. Ásirler dawamında qáliplesip kelgen xalıqlıq etnografiyalıq dástúrler menen birge, adamlardıń oy-pikiri, ruwxıy dúnyasında payda bolǵan poetikalıq oylawları kórkemlik penen dóretilgen qosıq, jırlarında sáwleleniwin tabadı. Bunday kórkem poetikalıq qatarlardı hár bir xalıqtıń milliy úrp-ádeti, salt-dástúri menen máresimlerinde ushıratamız. Folklortanıwda dástúr folklorı úlgileri shańaraqlıq dástúr folklorı hám máwsimlik dástúr folklorı bolıp ekige bólinendi. Al, shańaraqlıq dástúr folklorı bolsa, toy dástúrleri folklorı hám joqlaw (matam) dástúrleri folklorı bolıp bólinedi. Máselen, shańaraqlıq dástúr folklorında hár qanday ótkeriletuǵın toydıń kirispesinde toy baslaw qosıǵı aytılǵan. Boy jetken qızdı uzatıw toyında háwjar, sıńsıw qosıqları aytılsa, kelin túsirip, balanı úylendiriw toyında bet ashar aytıw, al, kelin jas bosanıp shaqalaq dúnyaǵa kelgeninde isim qoyıw, besikke salıw, besik shabıw qosıqları, ana tárepinen besik jırın (háyyiw) aytıw, bala birinshi adımın atıp baslaǵanında tusaw kesiw menen baylanıslı qosıqlar, bunnan basqa aydar toy, súnnet toy payıtlarında qosıqlar aytılǵan. Xalıq arasında alǵıs aytıw, pátiya beriw dástúri ómirsheń janr retinde saqlanıp qalǵan. Al, ólini jerlew máresiminde joqlaw aytıw dástúrge aylanǵan.

Máwsimlik dástúr qosıqlarında bolsa, hár bir pasılǵa baylanıslı qosıqlar dóretilgen, máselen, báhár pasılında jaqsı niyet, úlken úmitler menen jerge dán shashqanda, elge suw kelgende qosıqlar aytıp, el dástúrine ılayıq oyın-sawıq penen orınlanǵan. Jaz pasılında erte piser miywe hám palız eginlerin jıynaw, keyingi daqıldı egiw qanday da bir dástúrler menen ótkerilgen. Gúzgi orım-jıyım payıtları shadlıq, kewil quwanıshı menen ámelge asırılǵan, ál, qıs pasılında xalıq jıl boyı islegen miynetiniń nátiyjesinde sharshaǵanın shıǵarıp toy, jıyınların ótkergen. Bunda ózine ılayıq, oyın-kúlki, saz-sáwbet penen quwanısh,

shadlıq, bázim menen qosıq, jır, aytımları aytılǵan. Hár bir pasıl bir-birin tákirarlamaytuǵın dástúrler menen ótken. Sonıń menen birge, pútin xalıq qatnasında ótkeriletuǵın dástúrlerdiń biri Nawrız bayramı kóteriǵki ruwxta ǵalaba xalıq qatnasında ótkerilgen. Onda xalıq seyili, oyın tamashaları saz, qosıqlar aytıw menen bayram quwanıshları shadlıqqa ulasqan.

Diniy bayramlarǵa baylanıslı ótkeriletuǵın dástúrlerge sáykes aytımlar aytıw úrdiske aylanǵan. Mısalı, otız kún oraza ayında aydıń basında, ortasında, aqırında Yaramazan aytımın aytıw, Hayıt bayramlarında, yamasa adam kesellengende hár qıylı aytımlar aytıp alaslaw, yaki bádik, gúlapsan aytıp awırıwınan jazıw dástúrge aylanıp, adamlardıń turmısınıń ajıralmas bólegi bolıp qalǵan. Bunnan basqa da úrdiske aylanǵan dástúrler júdá kóplep bolǵan, olar ózine ılayıq kórkem poetikalıq qatarları, aytılıw ornı, mazmun-mánisi menen ajıraladı. Hár bir dástúrdiń etnografiyalıq qádesi, orınlanıwında shártli qaǵıydası bolǵanı sıyaqlı, usı etnografiyalıq dástúrler payıtında atqarılatuǵın qosıqlardıń da ótkerilip atırǵan máresimge baylanıslı dóretiliwi, mazmun-mánisi, kompoziciyası, syujeti, obrazlarınıń ózgesheligi, kórkemlik dárejesi menen de ayrılıp turadı.

Dástúr folklorı hár bir xalıqtıń óziniń jasaw shárayatı, turmıs-tirishiligi menen sol ortalıqta qáliplesken dástúrine ılayıq milliy ózgeshelikke iye boladı. Sonıń menen birge, tili, dini, jasaw aymaǵı hám ótkendegi tariyxı menen mádeniyatı jaqın xalıqlardıń saltı-dástúrinde uqsaslıqlar da boladı. Sonlıqtan da, Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew itnstitutı Qaraqalpaq folklorı bólimi xızmetkerleri 2026-jıl ushın jobalı fundamental izertlew jumısına «Qaraqalpaq, ózbek, qazaq dástúr folklorı poetikasın salıstırmalı úyreniw» temasın belgilep aldı. Usı jobalı izertlew jumısınıń tiykarında orınlanǵan ilimiy izertlewlerdiń juwmaǵı jáméátlik monografiyaǵa jiberilip otır.

Qaraqalpaq xalıq dástúr folklorı úlgileri belgili ilimpazlar N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, Q.Maqsetov, N.Japaqov, N.Kamalov,

M.Nizamatdinov, Á.Tájimuratov, J.Xoshniyazov, X.Esbergenov, S.Qazaxbaev, S.Bawetdinova tárepinen izertlendi. Lekin, túrkiy xalıqlardıń máresimlerinde qollanılip kiyatırǵan dástúr folklorı janrlarınıń úlgileri elege shekem salıstırmalı-tipologiyalıq tiykarda izertlengen emes. Sonıń ishinde qaraqalpaq, ózbek, qazaq dástúr folklorınıń poetikası máseleleri de salıstırmalı-tipologiyalıq baǵdarda úyrenilmedi. Sonlıqtan, bul jámáátlik monografiyadaǵı izertlewler dáslepki ret tájiriybede úyrenilip otırǵanın aytıp ótiwimiz kerek.

Monografiyada qaraqalpaq, ózbek, qazaq dástúr folklorınıń poetikası máseleleri salıstırmalı tipologiyalıq baǵdarda úyrenilip, olardıń janrlıq ózgesheligi, kompoziciyası, syujeti hám obrazlardıń jasalıwı, atqarıwshılardıń kewil-keshirmeleri, ishki-sezim tuyǵılarınıń sáwleleniwi, pikirdi obrazlı túrde jetkeriw, atqarıwshınıń improvizatorlıq shebereligi, dástúriylik, ǵalabalıq xarakterge iye bolıwı, ırǵaq hám ritmniń uyǵınlıǵı, kórkem súwretlew qurallarınıń poetikalıq xızmeti hám t.b. analiz etildi. Úsh xalıqtıń dástúr folklorındaǵı ózine tán milliy ózgeshelikleri hám uqsaslıqları ilimiy tiykarda izertleniwin taptı hám teoriyalıq juwmaqlarǵa kelindi.

I BAP: QARAQALPAQ, ÓZBEK, QAZAQ HÁWJAR DÁSTÚR QOSIQLARIN SALISTIRMALI ÚYRENIW

1.1. Háwjar dástúr qosıqlarınıń kompoziciyası, syujeti hám mazmunındaǵı poetikalıq ózgeshelikler

Folklordıń tiykarǵı ózgesheligi onıń xalıq tiliniń bay ǵáziynesinen suwsınlanıp dóretilgen poetikalıq ózgesheliginde bolıp, onda xalıqtıń tariyxı, turmısı, etnografiyası, adamlardıń dúnyaǵa kózqarası, arzıw-ármanı, ózlerin qorshaǵan ortalıq, jaratılıs haqqındaǵı túsinikleriniń, oy-pikirleriniń kórkem, obrazlı etip súwretleniwinde bolıp tabıladı. Bulardıń hámmesi folklorda kórkem oylawdıń poetikalıq jemisi sıpatında ómir súredi. Folklordıń hár bir janrı óziniń specifikalıq tábiyatına qaray mazmunında kórkem til elementlerin paydalanadı. Bul awızeki ádebiyattıń úlken bir tarawı, yaǵnıy xalıq dástúri tiykarında payda bolǵan háwjar, sıńsıw, toy baslaw, bet ashar, joqlaw, besik jırı, tusaw kesiw, máwsimge baylanıslı, yaki Nawrız bayramı, Oraza hayıt bayramı sıyaqlı t.b. etnografiyalıq dástúrler menen orınlanatuǵın máresimlerde sáwlelenedi. Hár bir xalıqtıń tariyxıy turmısı, jasaw shárayatı, ortalıǵı, tirishiligi hár qıylı bolǵanı sıyaqlı dástúr folkloru da ózinshe milliy poetikalıq ózgesheligi menen atqarılatuǵınlıǵı tábiyiy. Al, túrkiy tilles xalıqlardıń, sonıń ishinde qaraqalpaq, ózbek, qazaq dástúr qosıqları kórkemlik qurılısı, atqarılıwı, mazmunı, syujeti, ideyası jaǵınan uqsas bolsa da, belgili dárejede milliy xalıqlıq ruwx, xalıqtıń milliy ózligine tán ózgeshelikler sáwleleniwin tabadı. Sonlıqtan da qazaq ilimpazı B.Uaxatov: «Hár xalıqtıń óziniń turmıslıq ózgesheliklerine, minezine, psixologiyası menen saltına say onıń óleńleri de hár qıylı, milletlik boyaw, órnekleri de hár basqa[1], – dep jazdı.

Mısalı, háwjar dástúr qosıǵı qaraqalpaq, ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen, tájik, tatar, uyǵır, ázerbayjan hám basqa da túrkiy xalıqlardıń awızeki ádebiyatında bar. Lekin, toy processinde atqarılatuǵın bul janr

[1] Уахатов Б. Қазақтың турмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы, «Ғылым», 1983. – Б.27.

hár bir xalıqtıń etnografiyasına ılayıq milliy hám lokallıq ózgeshelikleri menen orınlanadı. Háwjardıń kópshilik túrkiy xalıqlarda ushırasıwı, olardı bir-biri menen saıstırmalı túrde úyreniw imkaniyatın beredi

Dástúr folklorınıń ishinde shańaraqlıq máresim paytında úrp-ádet, salt-dástúrler menen qosa orınlanıp, atqarılatuǵın qosıqlar hár bir adamnıń ómirinde júz beredi hám ol eń zárúr faktorlardıń biri sıpatında xalıq penen birge áyyemgi dáwirlerden berli jasap kiyatırǵan ómirsheń, etnografiya menen tıǵız baylanıslı janr. Háwjarlardıń túp deregi áyyemgi mifologiyalıq túsinikler menen baylanıslı bolıp, ónda sóz magiyasına bolǵan isenim bar. Sonlıqtan da, izertlewshi F.Abdiraxmanova óz izertlewinde: «Yar-yarlardı («Háwjardı» – P.K.) sóz magiyası menen baylanıslı hám insannıń jańa ómirdi baslawı hám de sońǵı mánzilge uzatıw sıyaqlı dástúr folklorı quramına kirgiziw múmkin»[2], – dep jazadı.

Xalıq awızeki dóretiwshiligi sol xalıqtıń turmısın, ózinen basqa xalıqlar hám eller menen bolǵan siyasiy-jámiyetlik, ekonomikalıq mádeniy, baylanısların, jámiyetlik dúzimge bolǵan kózqarasların, arzıw-ármanların, ózine tán psixologiyalıq tuyǵıların sáwlelendiredi[3].

Folklor awızeki jasawı processinde jámiyettiń rawajlanıwı menen ózgeriske ushırap, jańasha tús alatuǵınlıǵı tábiyiy. Máselen, Orta Aziya xalıqlarınıń geografiyalıq jaylasıwı, mádeniy, tariyxıy turmıs shárayatınıń hám tiliniń jaqınlıǵı, diniy isenim kózqaraslırınıń birdeyligi, úrp-ádet, salt-dástúr etnografiyasındaǵı uqsaslıqlar tásir etiwler birdeylikti payda etedi. Folklorda usınday uqsas xalıqlıq ideyalar menen arzıw-ármanlardıń birdey bolıwı, motivler menen obrazlardıń jasalıwındaǵı jaqınlıqlar jaqın qarım-qatnasıqlardıń nátiyjesinde júzege keledi. Sonıń menen birge, hár bir xalıqtıń milliy rawajlanıwı barısında qáliplesken, tek sol milliy ortalıqqa ǵana tán bolǵan, bir-birine uqsamaytuǵın ózgeshelikler de boladı.

---

[2] Абдирахманова Ф. Ёр-ёр маросим кўшиқларининг жанрий хусусиятлари ва бадийяти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2022. – Б.99.

[3] Эгамов Х. Фольклорлық шығармалардағы типологиялық уқсаслықлар // «Әмиўдәрья» журналы. 1979. № 6. – Б.124.

Solay eken, Orta Aziyada jasawshı, atap aytqanda qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıqlarındağı folklor janrlarınıń ishinde xalıqtıń etnografiyası, saltı, úrp-ádet dástúri menen birge orınlanatuǵın poetikalıq miyraslarında tipologiyalıq uqsaslıqlar hám ózgeshelikler bayqaladı. Qazaq alımı B.Uaxatov mınaday pikirlerin bildirgen edi: «Qazaq jurtı menen awılı aralas, qoyı qoralas otırǵan qońsı, árі tuwısqan qırǵız, qaraqalpaq, ózbek, uyǵır, tatar, altay xalıqlarınıń úyleniw saltı menen sol saltqa baylanıslı aytılatuǵın óleńlerdiń uqsaslıǵı erte zamannan baslanǵanı belgili. Akademik-jazıwshı Ǵ.Músirepov «Óner tuwıstıǵı» atlı maqalasında: «Tariyxı tamırlas, táǵdiri uqsas eki xalıqtıń – qazaq penen ózbektiń áyyemnen bergi ózara qat-qabat baylanıslarına mısal kóp. Biri aǵa, biri inidey qatar ósip, ullı Sırdáryanı qatar emip er jetken ellerimizdiń ótkenine kóz salsaq, talay-talay mańızlı maǵlıwmatlar bar». Sonıń ishinde «folklordıń túrli-túrli janrlarınan da uqsaslıq ortaqlaslıq tabıla beredi. Erte gezde ózbekler dombıra menen qobız tartqanı, úyleniw toylarında jar-jar óleńin aytqanı anıq», – dese usı uqsaslıq túbimiz bir túrkmenge de, qırǵız, qaraqalpaq, tatar, bashqurt, altaylıqlarǵa da qatnaslı»[4], – dep jazdı. Solay eken, shańaraqlıq neke toyınıń biri qız uzatıw toyında háwjar qosıǵı aytıladı. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, toyda qızdı háwjar aytıp shıǵarıp salıw qaraqalpaq, ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen, tájik, tatar, uyǵır, ázerbayjan hám basqa da túrkiy xalıqlardıń folklorında bar. Bul dástúr qosıǵı hár bir xalıqtıń qız uzatıw toyında ózine tán milliy úrp-ádet, salt-dástúri, etnografiyası, qáde-qáwmeti menen birge orınlanadı.

Háwjar uzatılıp baratırǵan qızdıń ózi, jeńgeleri, dosları, qızdı alıp ketiwge kelgen jigitler tárepinen aytıladı. Háwjar qosıqlarınıń tili kórkem bolıp, mazmunında pikirdi poetikalıq jaqtan tuwra mánide yaki obrazlı etip, tımsallap, astarlap jetkeredi, sonday-aq, ishki sezim tuyǵılardı, kewil-keshirmelerdi kórkem-estetikalıq, emocionallıq tásirsheńlikte beredi. Qosıqtıń poetikalıq teksti atqarıwshılardıń talantına qaray ózgertilip aytıla beretuǵın bolǵanlıqtan **variantlılıqqa**

[4] Уахатов Б. Қазақтың турмыс-салт өлеңдерінің типологиясы // Қазақ фольклорының типологиясы. – Түркістан, «Туран», 2009. – Б.33.

iye bolıwı hám jámáát bolıp aytılıwı menen de ózgeshelenedi. Mısalı, qaraqalpaq, qazaq háwjar qosıqları uzatılatuǵın qızdıń táreptarları (jeńgeleri, qurdasları) menen kúyew táreptiń dásme-dás aytıwlarınan da ibarat bolıp, jámáát túrde de atqarıladı. Biraq, yar-yardıń jámáát bolıp dásme-dás aytılıwı, ózbeklerde ushıraspaydı, lekin jigit penen qızdıń aytısqa uqsas formada atqarıwı bar. Sonday-aq, jeńgelerdiń kúyew, yaki kelinniń atınan háwjar atqarıwları ushırasadı. Háwjardıń atqarılatuǵın ornı anıq bolıp, bul orın uzatıw toyın berip atırǵan qızdıń ákesiniń shańaraǵı esaplanadı. Sonday-aq, bul dástúr joqarıda aytıp ótkenimizdey, basqa da bir qansha xalıqlıq úrp-ádetler, qáde-qáumetler menen birge orınlanadı. Háwjardıń ózine tán muzıkası, aytılıw ózgesheligi, ırǵaǵı hám ritmi boladı. Qosıq saz áspabısız atqarıladı.

Ózbek dástúr qosıqları boyınsha izertlew jumısın alıp barǵan folklortanıwshı M.Alaviya: «Dástúr qosıqları hámme tárepinen atqarıwshı tańlamastan aytıla beredi. Biraq kópshiliktiń ishinde eń kóp qosıq biletuǵın xosh hawaz, childirma, duwtar sherte alatuǵınlar toy-jıyınlardaǵı ǵalabalıq oyındı qızdıradı»[5], – dep jazǵan edi. Demek, háwjar, yar-yar qosıqları kóbirek shayırlıq qábiletke iye, talantlı adamlar tárepinen aytılǵan. Sonlıqtan da háwjar, yar-yarlar janrlıq ózgesheligine qaray, arnawlı, professional atqarıwshılarına da iye bolǵan. Mısalı, folklortanıwshı M.Nizamatdinov qaraqalpaq háwjarları boyınsha jazǵan izertlewinde: «Háwjardıń xalıq arasında birewden-birewge ótip júrgen yadlandı teksti boladı. Háwjardı aytıwshılar sol yadlandı teksti menen sheklenip qalmay, retli jerinde óziniń shayırlıǵına salıp, burıńǵı tekstke qosıp, yamasa ózi yadtan dóretip ayta beretuǵın bolǵan. Xalıq arasında ayırım qánige (professional) háwjar aytatuǵın adamlardı háwjarpaz dep ataǵan»[6], – dep jazǵan edi. Demek, elde háwjar aytatuǵın arnawlı shayır tábiyatlı hayal-qızlar bolǵan. Qaraqalpaq, ózbek, qazaq

[5] Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, «Фан», 1974. – Б.26.

[6] Низаматдинов М. Яр-яр айтысы // ӨзРИАҚҚб «Хабаршысы» журналы, 1993, 31. – Б.148.

háwjarlarınıń aytılıwın mazmunına qaray bir neshe túrlerge bólip qarastırıwǵa boladı. Olardıń mazmunında, dáslep ózge shańaraqqa kelin bolıp baratırǵan qızdıń ishki dárti, muńı, basındaǵı qayǵısı, oǵan ata-anasınıń, yaki doslarınıń tásellesi, kelin bolıp túsetuǵın úyiniń de óz úyindey bolatuǵınlıǵı haqqında jubatıwları, bolajaq qáyin atası, qáyin enesin, biykeshlerin táriyiplewleri, aqıl-keńesler beriwi t.b. poetikalıq qatarlarda sáwleleniwin tabadı. Mazmunındaǵı usı izbe-izlikke qarap háwjar qosıqlarınıń qurılısı kirispeden, tiykarǵı bólim hám juwmaqlaw bólimlerinen turadı dep aytıwǵa da boladı. Sonlıqtan háwjarlardı mazmunı boyınsha bir neshe bólimlerge klassifikaciyalawǵa boladı. Ózbek yar-yarı hám qazaq jar-jarın salıstırıp úyrenegen H.Aliqulova bul qosıqlardı morfologiyalıq jaqtan tómendegishe klassifikaciyalaǵan edi:

1. Bolajaq kelinniń hásiretin sáwlelendiriwshi yar-yarlar.

2. Qarındasları hám kúyew tárepten kelindi jubatıwǵa qaratılǵan yar-yarlar.

3. Kelindi kúyewdiń úyine shıǵarıp salıp atırǵanda aytılatuǵın yar-yarlar.

4. Kelindi kúyewdiń úyinde kútip alıw paytında aytılatuǵın yar-yarlar (búgingi kúni zamanagóy tús alǵan)[7].

Usı klassifikaciya qaraqalpaq háwjarları ushın da tiyisli.

Qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıqlarınıń háwjar qosıqların analizlep qaraǵanımızda kompoziciyalıq dúzilisinde ózgeshelikler kórinedi. Mısalı, tekstler bayanlaw, táriyiplew, monolog, dialog túrinde berilip, súwretlew quralları tekstiń kórkemligin arttırıwda sheber qollanıladı. Háwjar óziniń mazmun-mánisi, qısqa syujetke iye bolıwı, qurılısınıń hár qıylı bolıwı menen ózgeshelenedi. Lekin, háwjarda quramalı, shiyelenisken syujet emes, al syujettiń elementleri ǵana boladı. Bul haqqında ilimpaz N.I.Kravcov: «Turmıslıq lirikalıq qosıqlarda hár qashan da syujetlik elementler boladı, biraq bunda waqıyalar rawajlanıwınan turatuǵın kóp tarmaqlı syujet ushıraspaydı, onıń ornına

[7] Aliqulova H. O‘zbek va qozoq yor-yorlarning qiyosiy tipologik tahlili // Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatciya. – Toshkent, 2024. – Б.77.

epizodlıq, yamasa syujetlik situaciya ǵana boladı»[8], – dep jazadı. Ilimpazdıń bul pikirleri háwjarǵa da tiyisli, háwjarda qatnasıwshı qaharmanlardıń pikir, oy-sezimleri bayanlanadı. Solay etip, háwjar janrı ózine tán kompoziciyalıq dúzilisine iye bolıw menen birge, onda turaqlı túrdegi dástúriy motivler qollanıladı hám de uzatılıp baratırǵan qızdıń obrazına qosımsha onıń jaqın adamlarınıń obrazları da jasaladı. Háwjardıń kompoziciyasında keletuǵın motivler mazmundı ashıwda, waqıyaǵa anıqlıq kirgizip, obrazdı ashıwda tiykarǵı funkciyanı atqaradı. Tiykarınan háwjar qosıqlarındaǵı eń tásirsheń, emocional processlerdiń biri, qızdıń kelin bolıp túsetuǵın úyine uzatılıp keter aldındaǵı aytılatuǵın háwjarlar esaplanadı. Mine, usı processtegi háwjar qosıqlarınıń tekstlerin analizlegen ilimpaz R.Nosirov qosıqtaǵı dástúriy motivlerge dıqqat awdarıp, olardı tómendegishe toparlarǵa ajıratadı. Mısalı:

A) kelin bolıp jat shańaraqqa uzatılıp atırǵan qızdıń awhalına ashınıw motivi;

B) táǵdirge kóniw yaki kóndiriw motivi;

V) qádirdan úyinen pútinley shıǵıp ketip baratırǵan qızdıń kewilindegi ǵamlı ókinishlerine táselle beriw, ol baratırǵan shańaraqtı maqtaw motivleri;

G) kelin bolıp baratırǵan qızdıń táriypin ulıǵlaw motivi;

D) uzaqqa qız bergen ata-ananıń ármanların jırlaw motivi[9].

Usı motivlerden-aq háwjardıń ózgesheligi kórinedi, syujette mazmunnıń ashılıwına, waqıyanıń izbe-iz bayanlanıwına, pikirdiń hám ishki kewil-keshirmelerdiń anıqlıǵına erisiledi. Bul háwjardıń emocionallıq tásir kúshin hám ómirsheńligin arttıradı. Háwjarda ishki sezim, psixologiyalıq tolǵanıslar, tolqınlanıp, tebireniwler tiykarǵı yar obrazı, yaǵnıy qızdıń ruwxıy keshirmeleri menen birilse, ekinshiden, qızdıń táǵdirine ashınıp, ishki kewil-kúyin bildirip atırǵan, birese, aqıl-

[8] Кравцов Н.И. Поэтика русских народных лирических песен. – Москва, Изд: МГУ, 1974. – С.38.

[9] Носиров Р. Халқ қўшиқлари композицияси. – Тошкент, «Фан», 2006. – Б.111-138.

keńes aytıp, táselle berip, kewilin alıp atırǵan, yaki qızdıń ádepliligin táriyiplep ulıǵlawlar, birese kelin bolıp túsetuǵın shańaraqtıń iyelerin maqtaw, baxıtlı bolatuǵınlıǵına isenim bildirip, tilekler aytıw, kewildegi arzıw-ármanlardıń jırlanıwı ata-ana, kúyew, qáyin ene, qáyin ata, ájaǵa, jeńge, ini, qáyin, biykesh, qurdas, doslardıń obrazları menen sıpatlanadı. Lekin, háwjarda olardıń atları aytılmaydı, ulıwmalıq mánide (qız, kúyew, ata-ana, qáyin ata t.b.) bolıp beriledi. Bulardıń hámmesi joqarıdaǵıday syujetti rawajlandıratuǵın motivler arqalı ámelge asırıladı.

Háwjar qosıqları qısqa shuwmaqlardan ibarat bolıp, eń qısqa tórt qatarlı shuwmaqtan yamasa on bes, yaki jigirma qatarǵa shekemgi qosıq qatarlarına qurıladı. Qatarlarda bir tegis izbe-iz uyqaslar saqlanbaydı. Háwjar qosıqlarınıń qurılısındaǵı usınday ózgeshelikler haqqında izertlewshi H.Aliqulova da mınaday pikirlerin bildiredi: «Bazı da, yar-yarlarda (ózbeklerde «háwjar» «yar-yar» delinedi) izbe-izliktegi uyqas ushıramaydı. Qatarlardaǵı únleslik bolsa leksikalıq, grammatikalıq tákirarlar esabına ámelge asırıladı», dep tómendegi mısaldı keltiredi:

Yor-yor aytib kelaman,
Kimning to‘yi, yor-yor?
Oq gúl bilan qizil gúl,
Qizning to‘yi, yor-yor.

« – ning to‘yi, – ning to‘yi» – leksikalıq-grammatikalıq tákirarlar uyqas wazıypasında kelmekte»[10]. Usınday mısal qaraqalpaq háwjarlarında da ushırasadı, mısalı:

Iynem ushı sındı dep,
Urdıń enem, yar-yar.
Endi ketip baratırman,
Tındıń enem, yar-yar[11].

[10] Aliqulova H. O‘zbek va qozoq yor-yorlarning qiyosiy tipologik tahlili // Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatciya. – Toshkent, 2024. – Б.117.

[11] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.20.

Bunda da « – dıń enem, – dıń enem» bolıp leksikalıq-grammatikalıq birlikler tákirar túrinde uyqasıp kelgen. Bul qazaq jar-jarlarında da tómendegishe uyqasıp keledi. Mısalı:

Көк шымылдық көтерши,
Көрсин жеңгем, жар-жар.
Көзиниң жасын көл қылып,
Төксин жеңгем, жар-жар![12]

Bul mısalda da « - sin jeńgem, - sin jeńgem» bolıp, leksikalıq-grammatikalıq jaqtan uyqasqan.

Háwjarlarda usınday uyqaslar tiykarǵı orındı iyeleydi. Hár bir shuwmaqtıń birinshi qatarınıń aqırı, geyde ekinshi qatarınan soń, yaǵnıy hár bir báyttiń aqırǵı sózi qaraqalpaqshada «háwjar yaki «yar-yar», ózbekshede «yar-yar», qazaqshada «jar-jar», «aujar» redifi menen juwmaqlanıp otıradı. Poetikalıq qaytalawlar, turaqlı formulalar jiyi isletiledi. Qosıq turaqlı túrde tákirirlanıp keletuǵın naqratları menen aytıladı. Folklortanıwshı ilimpazlar háwjardıń (yar-yardıń) ózgesheligi haqqında: «Qız uzatılatuǵın kúni aytılatuǵın qosıqlardan biri yar-yarlar (yor-yorlar). Yar-yar qosıqları muzıkalılıǵı, málim bir sozılıńqı hawazda kópshilik bolıp atqarılıwı, naqıratları menen ajıralıp turadı»[13], – dep kórsetedi.

Háwjarda bir qálipke túsken, qatıp qalǵan turaqlı kompoziciya bolmaydı. Ilimpaz B.Uaxatov salt-turmıs folklorın izertley otırıp, onıń kompoziciyası: «…qosıqtıń birde qısqa, birde uzarıp barıp juwmaqlanıwına, aytılıw, bayanlaw formasınıń hár túrliligine baylanıslı bárqulla ózgerip otıradı»[14], – dep jazǵan edi.

---

[12] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.110.

[13] Раззоқов Ҳ., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1980. – Б.38.

[14] Уахатов Б. Қазақтың турмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы, «Ғылым», 1983. – Б.118-119.

Adamlar óz turmısınıń jaqsı kúnlerinde de, túskinlikke túsken, jaman kúnlerinde de qosıqsız jasamaǵan. Sonlıqtan da xalıqtıń dóretken qosıqların klassifikaciyalaǵanda yoshlı, kóteriǵki keypiyattaǵı hám dártli, muńlı dep bólip qarawǵa da tuwra keledi. Háwjar qosıqlarında da usınday ózgeshelik bar. Sebebi, háwjarlar atqarılıw paytında birese muńlı hawazda, kewil dárti menen muńlı keypiyatta jırlansa, birese kewil kóteriǵkiligi menen saltanatlı túrde jırlanadı. Muńlı hawaz, kewil dárti tiykarınan uzatılıp baratırǵan lirik qaharman qızdıń tilinen de, qızdıń dártine sherik bolǵan jaqınları tárepinen de bayanlanadı. Sonlıqtan da, professor D.Rajabaov: «Qosıq – insannıń dóretiwshilik qábileti, ruwxıy qúdireti hám ruwxıy áleminiń ayrıqsha ǵayıp bir halatı. Qosıq qaysı temada bolmasın, neni sáwlelendirmesin, bári bir waqıya kóbirek tuyǵıǵa umtıladı. Xalıq qosıqları da tap sonday mazmundı payda etedi[15], – dep jazdı. Izertlewshiniń bul pikirleri háwjar qosıqlarına da tiyisli. Háwjarlarda lirik qaharman qız óziniń endigi táǵdiriniń ózge shańaraq penen baylanıslı bolatuǵınlıǵın bilgennen soń onıń ruwxıy dúnyasında qáweterleniw, gúdikleniw sıyaqlı tuyǵı sezimleriniń ústemlik etetuǵınlıǵı tábiyiy. Bunday etip qızdıń qálbindegi ishki keshirmeleri menen ármanı, oy-pikirleri úsh xalıqtıń da háwjarlarında sáwlelenedi.

Qaraqalpaqshada:

Shıńıraw degen qudıqtıń,
Suwı tatlı, yar-yar.
Atam menen anamnıń,
Miyri qattı, yar-yar.

Miyri qattı demey-aw,
Men ne deyin, yar-yar.
Álpeshlegen balasın,
Malǵa sattı yar-yar.

[15] Ражабов Д.З. Ўзбек халқ қўшиқларида композиция ва образлилик. – Тошкент, «Наврўз», 2018. – Б.70.

Mennen alǵan bes taylaq,
Ólmespeken, yar-yar.
Meni qaytıp jan atam,
Kórmespeken, yar-yar[16].

Ózbekshede:

Uzoqqa borgan qizning,
Rangi sariq yor-yor.
Ko‘zidan oqqan yoshi,
Misli ariq yor-yor.

Osmondagi yulduzni,
Otgan otam, yor-yor,
O‘z qizini tanimay,
Sotgan otam, yor-yor.

O‘z qizining o‘rniga,
Bodom eksin, yor-yor,
Bodom shoxi qayrilsa,
Bodom desin, yor-yor[17].

Qazaqshada:

Есіктің алды тал дейді-ау,
Талдан да биік бар дейді-ау.
Оз елінен айрылған,
Қыздан да сорлы бар дейді-ау.

Ей, бурлен-ау,
Айрылттың, Қудай, елден-ау.
Аға, жеңге, бауырым-ау,
Қош-аман бол, ауылым-ау!

[16] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.19.

[17] Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 2000. – Б.81.

Үкі тақтым булғақтап,
Күн жауады-ау сырғақтап,
Үкі турмақ, жүн қайда,
Үйдегідей күн қайда?![18]

Usı qatarlarda qızdıń kewil dárti, muńlı kewil-keshirmesi bayanlanǵan. Jáne ayırım háwjar, yar-yarlarda qızdıń dártine sherik jaqını tárepinen bayanlanǵan qatarlardı da kóremiz. Endi ekinshi bir háwjarlarda kóterińkilik, shadlı kewil-keypiyatı sezilip turadı. Onda uzatılıp baratırǵan qızǵa janındaǵılar tárepinen ekinshi betten kótermelew, táselle aytıwdan ibarat boladı. Mısalı, **qaraqalpaqshada:**

Tórde turǵan ǵalınıń,
Bir gúliseń, yar-yar.
Atań menen anańnıń,
Búlbiliseń, yar-yar.

Tórde turǵan ǵalınıń,
Qundızısań, yar-yar,
Aǵań menen jeńgeńniń,
Juldızısań, yar-yar[19].

Ózbekshede:

Osmondagi yulduzni,
Sakkiz denglar, yor-yor,
Sakkiz qizning sardori,
Keldi denglar, yor-yor[20].

Ikki sandiq bir-biriga,
Rang beradi, yor-yor.

[18] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.120.

[19] Сонда. – Б.16-17.

[20] Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 2000. – Б.81.

Ikki quda kelishib,
To‘y beradi, yor-yor.
Kelin-kuyov hamisha,
Taxtli bo‘lsin, yor-yor.
Bir-biriga munosib,
Baxtli bo‘lsin, yor-yor[21].

Qazaqshada:

Ўялмаңдар, келіндер,
Күтудеміз жар-жар!
Бүгінгі күн тамаша,
Кел жырлайық, жар-жар!
Жаңа отаўдың еңсеси,
Мықты болсын, жар-жар!
Қадамдарың еки жас,
Құтты болсын, жар-жар!
Ата-ананың борышын,
Ақтаңыздар, жар-жар!
Муҳаббатты мәңгілік,
Сақтаңыздар, жар-жар[22]

Háwjarlardıń shuwmaǵındaǵı hár bir qatarda tiykarǵı ideyaǵa, yaǵnıy aytılıp atırǵan pikirge itibar qaratıladı. Háwjar aytıwshınıń tilinen pikir ayqın aytıladı. Keltirilgen mısallarda turmısqa uzatılıwshı qızdı kótermelewshi, erkeletiwshi sózler menen birge, alǵıs tilekler bildiriledi, bul ózbek yor-yorlarınan keltirilgen mısalda ayqın kórinedi. Al, qazaq jar-jarında turmıs qurıp atırǵan eki jasqa teńdey jaqsı tilek bildirilip, wásiyat aytılǵan.

[21] Мардонова Г. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент, «Ўзбекистон», 2015. – Б.34.

[22] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.107-108.

1.2. Háwjar dástúr qosıqlarında kórkem súwretlew quralları

Qaraqalpaq awızeki dóretiwshiliginiń basqa janrlarındaǵı sıyaqlı háwjar qosıqlarında da kórkem súwretlew quralları, yaǵnıy teńewler, metaforalar, epitetler, tımasallıq (ramziy) súwretlewler, epik tákirarlawlar, parallelizmler orınlı qollanılıp, poetikalılıqtı támiyinleydi. Kórkem súwretlew quralları syujet mazmunınıń ashılıwında hám qosıqtıń tásirsheńligin arttırıwda tiykarǵı xızmetti atqaradı.

Folklorda eń kóp qollanılatuǵın súwretlew qurallarınıń biri teńewler. «Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi»nde Teńew – kórkem shıǵarmada bir zattı ekinshi bir zat penen salıstırıp kórsetiw. Ádette kórkem shıǵarmalarda teńewler qaraqalpaq tilinde – day, – dey, – tay, – tey t.b. sıyaqlı qosımtalardıń qosılıwı arqalı jasaladı hám ol oy-pikirdiń obrazlılıǵın, tásirliligin, tereń oylılıǵın keltirip shıǵaradı»[23], – dep túsinik beriledi. Professor S.Axmetov kórkem shıǵarmadaǵı teńewlerdiń áhmiyeti haqqında mınaday pikirin bildiredi: «Teńew – poetikalıq kórkemlew qurallarınıń baslaması, demek, basqa da súwretlew quralları parallelizm, sinekdoxa, giperbola, metonimiya, metaforalardıń tiykarı da teńewden kelip shıqqan» dep jazadı hám teńewler: «…day-dey, tay-tey, sha-she, deyın-deyin, tayın-teyin, hám, kibi, yańlı, megzer, megzes qusaǵan, uqsaǵan, mısalı, misli, tárizli t.b. suffikslerdiń hám járdemshi sózlerdiń kómegi menen jasaladı»[24], – dep anıqlama beredi. N.Hotamov, B.Sarimsoqov: «Teńewler predmetlerdiń tuwrıdan-tuwrı uqsas táreplerin kórsetiw arqalı yaki – dek (– day) qosımshası hámde uqsas, huddi, go‘yo, misli, misoli, singari, kabi, yangliǵ, bamisoli kabi kómekshiler járdeminde júzege keledi»[25]. Ilimpazlar belgilep ótkenindey teńewlerdiń usınday formada qollanılıwı háwjarlarda jiyi ushırasadı.

---

[23] Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис, «Билим», 1994. – Б.200.

[24] Ахметов С. Әдебияттаныў терминлериниң қысқаша сөзлиги. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972. – Б.123.

[25] Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1983. – Б.309.

Háwjar qosıqlarında tiykarǵı obraz turmısqa uzatılatuǵın qız. Sonlıqtan da háwjardıń mazmunında ózge shańaraqqa kelin bolıp túsetuǵın lirik qaharman qızdıń tuwılıp ósken shańaraǵındaǵı ata-anası, aǵası, jeńgesi, sińlisi menen xoshlasıw mánisindegi, kewil dártin bildiretuǵın poetikalıq qatarlar kóplep ushırasadı. Olarda qızdıń kewil-keshirmelerin bildirgen saǵınısh sezimleri, ishki tuyǵıların bildirgen kewiliniń unamlı simpatiyası sáwleleniwin tabadı. Mısalı, **qaraqalpaqshada:**

Taǵıńǵanım moynıma,
Tanalarım, yar-yar-aw,
Tal shıbıqtay, buralǵan,
Aǵalarım, yar-yar-aw,
Jerge pitken jemistey,
Jeńgelerim, yar-yar-aw,
Qumda oynaǵan bóridey-aw,
Bópelerim, yar-yar-aw[26].

Ózbekshede:

Sumbul kabi zulflari,
To‘lǵanadi, yor-yor.
Toǵda bitgan loladek,
Hid beradi, yor-yor.
No‘xot-no‘xot xollari,
Yozilgandek, yor-yor[27].

Qazaqshada:

Қайын атаң әкеңдей,
Дейді қазақ, жар-жар.
Айналайын әкемдей,
Қайдан болсын, жар-жар?!

[26] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.19.

[27] Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари (Тўпловчи: Музайяна Алавия). – Тошкент, «Абабиёт ва санъат нашриёти», 1972. – Б.157-158.

Қайын енеси анадай,
Дейді қазақ, жар-жар.
Айналайын анамдай,
Қайдан болсын, жар-жар?!

Жылама тур, жылама,
Той сеники, жар-жар.
Астанасы алтыннан,
Үй сеники, жар-жар![28]

Háwjarda teńewler sóz etilip atırǵan tiykarǵı obekt, yaǵnıy táriyip berilip atırǵan obrazǵa qarata orınlı qollanıladı. Qaraqalpaq háwjarınan mısalǵa keltirilgen joqarıdaǵı qosıqta teńewler – tay, – tey, – dey qosımtalarınıń járdeminde jasalǵan. Bul qosıqtıń mánilik jaqtan emocionallıq-ekspressivlik tásir kúshin arttırǵan. Mısalı, aǵaların jas buralıp (ekinshi bir variantta tawlanıp delinedi) ósken taldıń shıbıǵına, jeńgelerin jerden ónip shıqqan shireli jemis aǵashına, yaǵnıy miywege, kishkene bópelerdi qumlı jerde oynaǵan bórige teńeydi. Ózbek yor-yorları «kabi» kómekshi sózi hám – dek qosımtası menen jasalǵan. Bir shuwmaq qosıqtıń mazmunında qızdıń sırtqı portreti poetikalıq teńewler arqalı kórkem túrde jasalǵan. Qızdıń shashı súmbilge teńelip, onnan lala gúlindey jaǵımlı iyis taraytuǵınlıǵı, júzindegi noqat qalınıń jazılıp, sulıwlıq berip turǵanlıǵı teńewler arqalı ashıp beriledi. Hár bir qatar bir-biri menen baylanısıp, qatań uyqas saqlanıp, yar-yardıń kompoziciyasına ılayıq ekinshi qatardıń aqırǵı sózi yar-yar redifi menen tákirarlanıp kelip, sırtqı portret xabarlaw motivi tiykarında ashıp beriledi. Tiykarınan túrkiy xalıqlar folklorında shash, qal, qas, kirpik, saqal, attıń jalı ónimdarlq tımsalı bolıp, abadan turmıs hám násillilikke magiyalıq tásir kórsetedi dep bilgen[29]. Qazaq jar-jarı – dey, - day, - nan qosımtaları menen jasalǵan hám birinshi, ekinshi shuwmaqlar

[28] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.113, 116.

[29] Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикакси. – Тошкент, «Фан», 2010. – Б.108.

súwretlewdiń parallelizm usılına qurılǵan. Úshinshi shuwmaǵında qızdıń kelin bolıp túsetuǵın úyiniń astanısın altınǵa teńew arqalı, baxıtlı shańaraq bolatuǵınlıǵına obrazlı túrde ishara etiledi. Mısallardan kórinip turǵanınday háwjarlarda úsh xalıqtıń tiline tán milliy ózgesheliklerge sáykes kómekshi sózler hám grammatikalıq qosımtalar jalǵanıp teńewler jasalǵan. Qosıqtıń hár ekinshi qatarı qatań uyqasaqa qurılıp, háwjar, yar-yar, yar-yar-aw, jar-jar sózleri redif formasında tákirarlanıp keledi. Ilimpaz N.Japaqov: «Háwjar» qosıqlarında adamnıń ishki jan sezimi úlken sheberlik penen berilip, sulıw, kórkem súwretlewler jasalǵan. Tereń mánili, obrazlı sózler, kórkem qatarlar ádewir dárejede tabıladı. Kórkemlik jaqtan xalıqtıń basqa da dóretpelerinen kem emes. Sonıń ushında ol xalıq yadında ásirler boyı bekkem saqlanıp, sóz marjanlarınıń biri retinde qásterlenip, xalqımızdıń mádeniy ilgerlewine xızmet etip kelgen. Xalqımız bul qosıqlardan óziniń bir qatar mádeniy azıǵın tapqan, kórkemliktiń obrazlı sóz qurılısınıń úlgisi…»[30], – dep jazǵan edi. Háwjarda mazmun-mánis anıqlıǵı menen birge, onda formanıń uyǵınlıǵı, kórkem súwretlew qurallarınıń rán-báreńligi kórinedi.

Solay etip, neke toy qosıqlarınıń ajıralmas bólegi bolǵan háwjar, yar-yar dástúr qosıqları xalıqtıń saltı, úrp-ádeti menen birge orınlanıp hám atqarılatuǵın janrlardan biri bolıp, insannıń kórkem oy-pikiriniń, improvizaciyalıq qábiletiniń sheksiz ekenligin ańlatadı. Háwjarlardıń poetikalıq tekstine itibar bersek jiyi qaytalanıp keletuǵın kórkem poetikalıq tákirarlawlardı kóremiz.

Kórkem tákirarlawlar folklordıń poetikalıq tilinde jiyi qollanılatuǵın formalardıń biri. Búgingi kúni kórkem tákirarlawlar menen baylanıslı til biliminde, ádebiyattanıw hám folklortanıwda kóplep izertlewler bar. Tákirar sózlerge ádebiyattanıw terminleriniń sózliginde bılayınsha túsinik beriledi: «Kórkem sózge tán intonaciyalıq-sintaksislik sáwlelendiriw usıllarınan biri: ayırım sózlerdi, bir yaki bir neshe sózdi yaki sóz birikpelerin, ayırım jaǵdaylarda belgili bir qatarda ádeyiden tákirarlaw arqalı pikir yaki sezim-tuyǵını sáwlelendiriwge, onıń tásir kúshin

[30] Наўрыз Жапақов. Еске түсириўлер. Илимий мийнетлер. – Нөкис, «Билим», 1990. – Б.314.

arttırıwǵa hám túrli intonaciyalardı bórttirip kórsetiwge imkaniyat beretuǵın stilistikalıq usıl. Tákirardıń alliteraciya, epifora, rifma, anafora, assonans, konsopas, monorim, pleonazm, tavtologiya, naqırat sıyaqlı hár qıylı kórinisleri bar»[31], – dep anıqlama beriledi. Professor S.Bahadırova: «Tákirarlaw – bul folklorda keń túrde paydalanatuǵın kórkem súwretlew usıllarınıń biri (ádebiyatta da paydalanıladı). Bir sózdi, yaki bir neshe sózlerdi bir, yaki bir neshe ret tákirarlaw arqalı sózlerdiń tásirin kúsheytedi, aytajaq oydıń tásirsheńligin kóteredi»[32], – dep jazadı. Professor Sh.Turdimov ózbek xalıq qosıqlarınıń tekstinde kelgen tákirar formalardı «qaytariqlar»[33] degen termin menen ataydı. Ulıwma kórkem tákirarlawlar háwjarlardıń qurılısında estetikalıq xızmet atqarıp keledi.

Dástúr folklorınıń biri háwjarlarda poetikalıq tákirarlawlar hár qıylı súwretlew qurallarınıń járdeminde jiyi qollanılıwı ushırasadı. Mısalı, háwjardıń kompoziciyalıq dúzilisindegi ózgeshelik sonda, onıń tekstlerde hár bir qatardıń sońında, yaki ekinshi qatardıń sońında redif sıpatında tákirarlawlardıń qaytalanıp keliwi bar. Bunıń qaraqalpaqlarda háwjar, yar-yar, ózbeklerde yar-yar, qazaqlarda jar-jar, aujar sózleriniń redif formasında tákirarlanıp keliwi esaplanadı. Bul kórkem tákirarlawlar belgili bir ırǵaqtı, muzıkalılıqtı támiyinlep, pikirdiń bánt basarı xızmetin atqaradı. Bunda qosıqtıń ataması tákirarlanıp keliwi, onıń semantikalıq usılda jasalıwı esaplanadı. Sebebi, yar-yar atamasınıń quramındaǵı «yar» lekseması áyyemgi «qosıq», («ashula» bul ózbek tilinde) mánilerin ańlatıwshı «ir»/ «yir»/«jir» sózinen kelip shıqqan bolıp, sońınan, «chinka», «chinga» dep te atalıp kelingen. Kóp ǵana izertlewshiler ólimniń ónimdarlıq hám kóp perzentlilikke tásiri haqqındaǵı túsinikler neke dástúrinde turaqlı ekenligin aytadı. Sol sebepli de, qosıq etimologiyası ólip tiriliwshi tábiyat kultleri menen

[31] Ҳотамов Н., Саримсоқов Б.Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент, «Фан», 1983. – Б.248-249.

[32] Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис, «Билим», 1992. – Б.90.

[33] Турдимов Ш. Ўзбек халқ қўшикларида рамзлар. – Тошкент, «Фан», 2020. – Б.170-175.

baylanıslı. Bul áyyemgi túsinikler boyınsha, álemniń «óz» hám «ózge» qatlamları barlıǵınıń sáwleleniwi, «qızlıq álemi» wákiliniń tımsallıq (ramziy) ólimi hám onıń «kelinlik dúnyası»nda, yaǵnıy «ózge álem» – kúyew shańaraǵında «qayta tiriliwi» menen baylanıslı kózqaraslarda kórinedi. Waqıtlar ótiwi menen tákirarlanıp keletuǵın redif qosıqtıń atı sıpatında aytıla baslaǵan. Bunda bul jup sózdiń bárqulla redifligi tiykar etip alınǵan. Nátiyjede, yar-yar redif bolıp ǵana emes, al qosıq forması – janrdı sáwlelendiriwshi ilimiy termin dárejesindegi mániske iye bolıp, ilimiy ámeliyatta qollanıla baslaǵan hám folklortanıwda ózlestirilip turaqlasqan[34]. Háwjar, yar-yar sózleriniń dárekleri hám bul dástúrdiń payda bolıwı áyyemgi dáwirler menen baylanısadı.

Qaraqalpaq, ózbek hám qazaq háwjarlarında kórkem tákirar birlikleri orınlı túrde hám óz ólsheminde paydalanılǵanın ańlaymız. Sonlıqtan da tekste kelgen poetik tákirarlar qosıqtıń emocionallıq, estetikalıq tásir kúshin arttıradı. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Sıldır-sıldır qamısqa,
Sırǵam túsli, yar-yar-aw.
Sırlaspaǵan jat elge-aw,
Sińlim túsli, yar-yar-aw[35].

Ózbeklerde:

Shildir-shildir qamishga,
Sirǵam tushdi, yor-yor,
Sirǵam tushdi.
Sinamagan yigitga,
Singlim tushdi, yor-yor,
Singlim tushdi[36].

[34] Абдирахманова Ф. Ёр-ёр маросим кўшиқларининг жанрий хусусиятлари ва бадийяти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2022. – Б.25.

[35] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.19

[36] Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари (Тўпловчи Музайяна Алавия). – Тошкент, «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1972. – Б.158.

Qazaqshada:

Сылдыр-сылдыр жерлерге,
Сырғам түсті, жар-жар-ау.
Сыналмаған жерлерге,
Әпкем түсті, жар-жар-ау[37].

Mısaldağı háwjar teksti birdey sesten, birdey sózden baslanǵan hám anaforalıq súwretlew usılı qollanılǵan. Bul xalıq poeziyasında áyyemnen kiyatırǵan súwretlew quralı bolıp, VI ásirlerge tiyisli áyyemgi Orxon-Enisey jazba esteliklerinde de ushırasadı. Bunda sózler anaforalıq usıldağı bir qıylı stilistikalıq sózlerdiń tákirarlanıp keliwi menen jasalıwı jiyi gezlesedi. Mısaldan kórip turǵanımızday úsh xalıqtıń folklorında da tekst mazmunı birdey. Ayırmashılıǵı qaraqalpaq hám ózbek tekstinde háwjardı aytıwshı, yaǵnıy bayanlawshı lirik qaharman – ózge shańaraqqa kelin bolıp uzatılıp baratırǵan qızdıń qız apası bolsa, qazaqsha da sińlisi boladı. Ózbekshede «Sirǵam tushdi, yor-yor, Sirǵam tushdi» naqıratı tákirarlanıp, tekstiń mazmunına kúsheytiwshilik máni berip bánt basar xızmetin atqarsa, qaraqalpaqshada «Sırǵam túsdi, yar-yar-aw», qazaqshada «Sırǵam túsdi, jar-jar-au» bolıp, «yar-yar», «jar-jar» redifiniń sońında «-aw» suffiksi menen sózge kúsheytiw mánisinde pát berip tur. «Sıldır-sıldır» sózi leksikalıq mánide tákirarlanıp, tıńlawshınıń dıqqatın tartıp, qosıqtıń emociyalıq tásirliligin kúsheytip, muzıkalıq ırǵaǵın arttıradı. Sonı da aytıw kerek, háwjar qosıqlarınıń bir neshe varianttaǵı úlgileri bar. Biz mısalǵa keltirgen qosıqlardıń da ózgeriske ushıraǵan úlgileri ushırasadı. Bul tábiyiy, sebebi, jámiyettiń rawajlanıwı menen xalıqtıń turmıs tárizi de, úrp-ádeti de ózgerip baradı. Professor J.Eshonqulovtıń: «Xalıq ertegime, dástanıma yaki dástúr qosıǵıma olardı dáslep kim hám qashan jaratqanı málim emes. Hár bir shıǵarma áwladtan-áwladqa óter eken, waqıt hám zaman talaplarına qaray, málim ózgesheliklerge ushırawı múmkin. Lekin, onıń tiykarı, tradiciyası ózgerissiz kele beredi. Waqıtlar ótiwi dawamında xalıq

[37] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90 том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.110.

atqarıwshıları tárepinen jáne de islew berilip, haqıyqıy folklordıń kórkem óner úlgisine aylanadı»[38], – dep durıs aytqan edi. Haqıyqatında da dástúr qosıqlarınıń ózgeriske ushıraǵan úlgilerin kóplep ushıratamız. Endi mısalǵa alınǵan úsh xalıqtıń háwjarında da lirik qaharmannıń turmısqa uzatılǵan qızdı uwayımlaw, qayǵırıw sezimleri berilgen. Hár úsh háwjardıń da dáslepki eki qatarı menen, sońǵı 3-4-qatarları logikalıq jaqtan baylanısqan. Bunda «sırǵa» obrazlı mánide, qosıqtı aytıwshınıń hayal yaki qız ekenligin ańlatatuǵın rámziy, tımsallıq mánini bildiredi, sırǵanıń «sıldır-sıldır qamısqa» túsiwi belgisizlikti, yaǵnıy qızdıń ele «sırlaspaǵan jat elge», «sınalmaǵan jerlerge», «sınamaǵan jigitke» kelin bolıp túskenligin obrazlı túrde jetkerip bergen. Sonıń menen birge, «qamıs» suwda ósetuǵın ósimlik túri bolıp, qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıqlarınıń milliy ózgesheligin kórsetedi. Qosıq teksti anaforalıq súwretlew usılında berilgen, yaǵnıy ses hám sózler tekstiń basında tákirarlanıp kelip mánis-mazmunı saqlanıp, emocionallıq tásirsheńlikti arttırǵan. Izertlewshi H.Aliqulova: «Joqarıdaǵı «Shıldır-shıldır qamısqa» qatarı menen baslanıwshı, tórtlikler ózbek, qazaq, qaraqalpaq, qırǵız yar-yarlarında birdey ushıraydı. Bul ańlatpanıń tákirarlanıwı, yar-yar qosıǵınıń etno-genetikalıq kelip shıǵıw tariyxı menen baylanıslı bolıwı múmkin. Áyyemde ata-babalarımız kóshpeli bolıp, sharwashılıq penen shuǵıllanǵan. Olardıń turmıs tárizi tiykarınan suw boylarında ótken. Bul jaǵday, yaǵnıy olardıń turmıs tárizi hám dúnyaǵa kózqarasları menen tıǵız baylanıslı bolıp dástúrleri, úrp-ádetleri, qosıqlarda sáwlelenbewi múmkin emes. Qatarlardaǵı «qamıs» sózi, málim mánide, soǵan ishara epekte»[39], – dep pikirlerin bildiredi. Bul pikirlerdi de maqullawǵa boladı, sebebi, suwdıń boyları diyxanshılıq, sharwashılıq, balıqshılıq penen shuǵıllanıwǵa qolaylı, turmıs-tirishilik ushın jaylı bolǵan. Sonlıqtan xalıq qay jerde suw bolsa, sol jerge mákan basatuǵın bolǵan.

[38] Jo‘rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, «Barkamol fayz media», 2017. – B.14.

[39] Aliqulova H. O‘zbek va qozoq yor-yorlarning qiyosiy tipologik tahlili // Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatciya. – Toshkent, 2024. – Б.63.

Háwjarlarda sózler birgelkili dawıssız seslerdiń alliteraciya usılında qaytalanıp, tákirarlanıp keliwi jaǵdayları da jiyi ushırasadı. Mısalı:

Qaraqalpaqshada:

Tekshedegi túteni,
Shańı basıptı háwjar.
Ketetuǵın apamdı,
Oy basıptı háwjar.

Sıldır-sıldır suwatqa,
Sırǵam tústi, háwjar.
Sırlaspaǵan elatqa,
Apam tústi, háujar.[40]

Ózbekshede:

Kuyov **chekkan chilimga,**
Nay bo‘layin, yor-yor…
Kuyov yigit hammadan,
Zo‘r bo‘larmi, yor-yor.
* * *
Ostonangni ostida,
Otang yotar, yor-yor.
Oq bo‘z otin yuborsang,
Kelmay yotar, yor-yor.
Otang sening bo‘lganda,
Sigir sotib siyingni,
Qilmasmidi, yor-yor[41].

Qazaqshada:

Түндигимниң төрт баўы,
Мақта, шеше, жар-жар-ау!

---

[40] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.23

[41] Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари (Тўпловчи Музайяна Алавия). – Тошкент, «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1972. – Б.154, 156.

Қызың кетип барады,
Жатқа, шеше, жар-жар-ау![42]

Әлпешлеген ортаңда,
Бир бала едім, жар-жар.
Балалықпен бал дәурен,
Құрған едім, жар-жар![43].

Mısalda keltirilgen qatarlarda sózler alliteraciyalıq usılda qollanılıp, aytılıp atırǵan mazmunǵa hám mániske sáykes orınlı qollanılǵan hám tekstke muzıkalıq ırǵaq baǵıshlap, tıńlawshıǵa tásir etiw kúshin arttırǵan. Sonday-aq, kórkem tákirarlawlar pikirlerdi rawajlandırıwǵa túrtki boladı[44]. Háwjarda hár xalıqtıń milliy tillik ózgesheligi saqlanǵan. Bul sózlerdiń fonetikalıq seslik ózgesheliginde hám leksikalıq birliginde kórinedi. Mısalı, qaraqalpaq háwjarınan keltirilgen birinshi qatarda «túte» – bul jip hám sabaq oraytuǵın zat, ekinshi shuwmaqtaǵı «suwatqa» sózi, suwdıń boyındaǵı suw alıwǵa, ishiwge qolaylı jer. Ózbek háwjarında «chilimga», «Ostonangni ostida» sózleri fonetikalıq ózgeshelikte berilgen. Qazaq háwjarında «Túndigimniń tórt bawı» seslik alliteraciyalıq usılında kelgen sóz qaraqalpaq, qazaqlardıń qara úyine (qazaqlarda kiyiz úy dep te aytıladı) baylanıslı qollanılıp, qara úydiń shańaraǵınıń ústine jabatuǵın, tórt múyeshinde baylaytuǵın jibi bar, kiyizden, yamasa basqa nárseden islengen zat[45]. Ekinshi shuwmaqtaǵı «Balalıqpen bal dáuren» qatarındaǵı «bal» sózi qazaq tiliniń milliy seslik ózgesheligi menen aytılǵan. Úsh xalıqtıń háwjarlarınan keltirilgen mısallarda uzatılıp baratırǵan qızdıń endi bolatuǵın turmısına qáweterleniw, qorqıw, qáwipleniw sezimleri, ishki tolǵanısları berilgen. Usı qatarlarǵa sáykes túrde kórkem poetikalıq

[42] Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. – Алматы, «Рауан», 1990. – Б.55.

[43] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90 том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.109.

[44] Мақсетов Қ.Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент, «Фан», 1965. – Б.185.

[45] Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992. – Б.365.

tákirarlawlar allitteraciyalıq súwretlew usılı menen orınlı qollanılǵan. Demek, háwjarlardıń kompoziciyalıq qurılısındaǵı kórkem tákirarlawlar hár qıylı súwretlew quralları teńew, epitet, anafora, epifora, refren, alliteraciya, parallelizm hám t.b. óz ishine alıp, mazmundı, aytılajaq pikirdi tıńlawshıǵa emocional-estetikalıq tásirsheńlikte jetkerip beriw xızmetin atqaradı.

Háwjarlar bir kompoziciyaǵa birlesip, kóbinese parallelizmlerdiń izbe-izlikte keliwi menen ózgeshelenedi. Sonlıqtan da háwjarlarda salıstırıw, pikirdi kontrast túrde qarama-qarsı qoyıp súwretlew jiyi ushırasadı. Qız óziniń tuwılıp ósken úyi, ata-anası bawırındaǵı baxıtlı kúnleri, balalıǵı ótken qızlıq dáwranı menen endi kelin bolıp túsetuǵın shańaraǵın salıstırıp ruwxıy gúyzeliske túsedi. Mısalı, **qaraqalpaqshada:**

Óz úyimniń esigi,
Jupar esik, háwjar,
Kirsem-shıqsam shashımdı,
Sıypar esik, háwjar.
Qáyin atamnıń esigi,
Sheńgel esik, háwjar,
Kirsem-shıqsam shashımdı,
Jular esik, háwjar[46].

Ózbekshede:

Ota onang eshigi,
Boǵdod eshik, yor-yor.
Kirganingda sochingdan,
Silar eshik, yor-yor.
Qaynonaning eshigi,
Huvoyda eshik, yor-yor.
Kirganingda sochingdan,
Yular eshik, yor-yor[47].

[46] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.22.

[47] Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари (Тўпловчи Музайяна Алавия). – Тошкент, «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1972. – Б.153.

Qazaqshada:

Қайын атаң әкеңдей,
Дейді қазақ, жар-жар.
Айналайын әкемдей,
Қайдан болсын, жар-жар?!
Қайын енеси анаңдай,
Дейді қазақ, жар-жар.
Айналайын анамдай,
Қайдан болсын, жар-жар![48].

Bul mısallarda súwretlenip atırǵan obraz bir-birine parallel qoyılıp, pikir salıstırıw arqalı jetkerip berilgen. Lirik qaharman qızdıń ishki psixologiyalıq halatındaǵı tolǵanısları menen qáweterleniw sezimi psixologiyalıq parallelizm usılında tábiyiy turmıslıq detal menen sáwlelengen. Qaraqalpaqshada «jipek esik – sheńgel esik, sıypar esik – jular esik», ózbekshede «boǵdod eshik – huvoyda eshik, silar eshik – yular eshik», qazaqshada «qayın atań ákeńdey - qaydan bolsın, jar-jar?!, qayın enesi anańday - qaydan bolsın, jar-jar» túrinde qızdıń lirik keshirmeleri arqalı hádiyseni, yaǵnıy qızdıń endigi bolajaq táǵdirine gúdikleniw sezimin bildiriwshi waqıya kontrast usılda bir-birine qarama-qarsı túrde súwretlep berilgen. Ekinshiden, bul súwretlewde tematikalıq-psixologiyalıq parallelizm usılı qollanılıp, mazmunı jaǵınan bir-birine uqsas (ata-qáyin ata, ana-qáyin ene) jaqın hádiyse yaki nárse (esik) qatarma-qatar qoyılıw arqalı poetikalıq mazmun ashılǵan. Professor Hotamov N., B.Sarimsoqov: «Parallelizm – poetikalıq usıllardan biri bolıp, eki yaki onnan artıq, hádiyse, nárseni qatarma-qatar qoyıw arqalı poetikalıq mazmundı ashıwdan ibarat stilistikalıq usıllardan biri»[49], – dep teoriyalıq anıqlama bergen bolsa, professor D.O‘raeva: «Parallelizm forma hám mazmun jaǵınan bir-birin tákirarlap atırǵan eki yaki onnan artıq hádiyse, halat yaki nárseniń obraz sıpatında

[48] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90 том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.113.

[49] Ҳотамов Н., Саримсоқов Б.Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент, «Фан», 1983. – Б.248-249.

qatarma-qatar qoyılıwı arqalı pikirdi poetikalıq sáwlelendiriw usılı. Bunda qatarma-qatar qoyılıp atırǵan hádiyse, jaǵday, nárseniń obrazı ózara salıstırılıwı, teńeliwi yaki qarama-qarsı qoyılıwı múmkin»[50], – dep jazǵan edi. Biz úyrenip atırǵan úsh xalıqtıń háwjarlarında da kórkem psixologizmler arqalı pikirdi obrazlı túrde sáwlelendiriw kóplep ushırasadı. Mısalı, **qaraqalpaqshada:**

Shıńıraw degen qudıqtıń,
Suwı tatlı yar-yar.
Atam menen anamnıń,
Miyri qattı yar-yar[51].

Qazaqshada:

Шыңырау-шыңырау құдықтың,
Суы тәтти, жар-жар-ау!
Әкем менен шешемниң,
Мейири қатты жар-жар-ау![52]

Ózbekshede:

Havodagi yulduzni,
Otgan otam, yor-eor,
Otgan otam.
O'z qizini tanimay,
Sotgan otam, yor-yor,
Sotgan otam[53].

Ulıwma xalıq qosıqları, sonıń ishinde háwjarlardıń kompoziciyalıq qurılısında, mazmun hám pikirdiń beriliwinde ózine tán súwretlew usılı bar. Bir shuwmaqtıń ózinde aytılıp atırǵan pikirge tekstegi sózlerdiń

[50] Ўраева Д. Ўзбек халқ қўшиқларида параллелизм. – Тошкент, «Наврўз», 2012. – Б.10.

[51] Қарақалпақ дәстүр қосықлары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997. – Б.13.

[52] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90 том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.111.

[53] Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари (Тўпловчи Музайяна Алавия). – Тошкент, «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1972. – Б.158.

bir-birine qatnası joqtay sezilip, mázi uykas ushın aytılǵanlay kórinedi. Mısaldaǵı qaraqalpaq háwjarı menen qazaq jar-jarında «Shıńıraw degen qudıqtaǵı suwdıń tatlılıǵı, yaǵnıy mazalılıǵı áke menen sheshenıń miyriminiń qattılıǵına» qarama-qarsı túrde kontrast usılında salıstırılıp, obrazlı mánide poetikalıq prarallelizm usılında súwretlenedi. Bunda suwdıń tatlılıǵınıń áke, sheshe miyrimine qatnası joq. Lekin, dıqqat penen ser salınsa, pikirdiń obrazlı jetkerilgenligi kórinedi. Hátte, tábiyattaǵı jansız zat suwdıń da qızǵa (adamlarǵa) ózinıń tatlı, dushshı, mazalı suwın usınatuǵınlıǵı, al óz tuwǵan ata-anasınıń qızına miyrimi joqlıǵı, qatallıǵı obrazlı túrde astarlı mánide kórkemlik penen jetkerip berilgen. Mısaldaǵı «tatlı-qattı» sózleri qatań uyqasqa qurılıp, ishki uyqas formasında kelip, qosıqtıń emocionallıq-ekspressivlik tásir kúshin arttırǵan. Sonday-aq, ózbek yor-yorınan keltirilgen mısalda «hawadaǵı juldızdı atqan atanıń óz qızın tanımay satıwı» sıyaqlı pikirdiń bayanlanıwında mazmun baylanısı joqtay kórinedi. Lekin, bunda da logikalıq baylanıs bar, pikir obrazlı túrde jetkerilgen, mısalı, «Hawadaǵı juldız» qız, onı atanıń atıwı óz qızın kúyewge beriwin tımsallap, obrazlı mánide jetkergen. Qosıq shuwmaǵındaǵı «O‘z qizin tanimay» qatarı atanıń óz qızınıń kewiline, erkine qaramaǵanlıǵın obrazlı túrde ańlatıp tur. Qosıq shuwmaǵı tematikalıq-psixologiyalıq parallelizm usılında berilgen. Joqarıdaǵı qatarlardı keyingi qatarlar tastıyıqlap tur. Yor-yorda «Otgan otam», «Sotgan otam» sózleriniń naqırat (refren) formasında tákirarlanıp keliwi dawıs ırǵaǵındaǵı muzıkalılıqtı támiyinlep, qosıqtıń tásirliligin arttırǵan. Sózlerdiń tákirarlanıp keliwi qosıqtıń yadta saqlanıwın támiyinleydi. Ilimde parallelizmlerdiń klassifikaciyası máselesi elege shekem tartıslı bolıp qalmaqta. Dáslepkilerden bolıp ózbek xalıq qosıqları boyınsha izertlew jumısın alıp barǵan M.Alaviya parallelizmlerdiń ishki kórinislerine qaray olardı ulıwmalastırıp «obrazlı parallelim»[54] dep ataǵan edi. Ilimpazdıń bul pikirlerin maqullap professor D.O‘raeva tómendegishe pikirlerin bildirdi: «M.Alaviya qollanǵan «obrazlı parallelizm» ataması rus ádebiyattanıwında da

[54] Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент, «Ўз ФА нашриёти», 1959. – Б.27-29.

qollanılǵan. Sebebi, «Qısqasha ádebiyattanıw enciklopediyası» hámde G.N.Pospelov redaktorlıǵındaǵı «Ádebiyattanıwǵa kirisiw» sabaqlıǵında «obrazlı parallelizm» parallelizmniń bir túri sıpatında kórsetiledi, «tematikalıq-psixologiyalıq paralelizm» tuwralı bolsa toqtamaydı. Tiykarında «tematikalıq-psixologiyalıq parallelizm» ataması ornında «obrazlı parallelizm» atamasın qollanǵan maqul. Sebebi, parallelizm M.Alaviya tastıyıqlaǵanınday, qosıqlarda obrazlılıqtı júzege keltiriwge xızmet qıladı hám ol obrazlaw ushın, álbette, teńew, epitet, janlandırıw, qarshilantirish, majoz, metafora, kinoya sıyaqlı kórkem súwretlew qurallarınan, ulıwma kóshpeli máni de kelgen súwretlewlerden paydalanıladı. Óz náwbetinde, bul qurallar qosıqtıń temasına tańlanadı. Ayırım qosıqlar psixologiyalıq analiz tiykarına qurıladı, bul bolsa obrazlılıqtı kúsheytiwge xızmet qıladı»[55]. Alımnıń bul pikirleri durıs, dástúr qosıqları, sonıń ishinde háwjarlardıń kópshiligi derlik obrazlı súwretlewlerden ibarat.

Bir shuwmaqtaǵı háwjardıń mazmunınıń birinshi, ekinshi qatarlarında bildirip kelgen obrazlı pikir, keyingi qatarlarda qarama-karsı pikir menen mánisi ashılıp, parallelizm usılında keledi. Mısalı, **qaraqalpaqshada:**

Badıyaǵa suw salsań,
Isımaydı-aw, yar-yar,
Ógey ene bilemen,
Jılamaydı-aw, yar-yar.
Jılamaǵan eneni,
Jılatayıq, yar-yar,
Sırıq penen bir urıp,
Sulatayıq, yar-yar[56].

[55] Ўраева Д. Ўзбек халқ қўшиқларида параллелизм. – Тошкент, «Наврўз», 2012. – Б.27.

[56] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.21.

Ózbekshede:

Obtobaga suv qo‘ydik,
Ilimaydi, yor-yor.
O‘gay ekan onasi,
Yiǵlamaydi, yor-yor.
Yiǵlamagan onasin,
Yiǵlataylik, yor-yor.
Chiviq bilan bir urib,
Sulataylik, yor-yor[57].

Qosıqta badıyaǵa salınǵan suwdıń ısımaytuǵınlıǵı sıyaqlı qızdıń turmısqa shıǵatuǵın shańaraǵındaǵı ógey eneniń jılamaytuǵınlıǵı obrazlı túrde logikalıq mánide baylanıstırılǵan. Qosıqtıń mazmunında ózine tán turmıs haqıyqatlıǵı sáwlelengen. Badıyadaǵı suwdıń ısımay, suwıq bolıp turǵanınday, qızǵa ógey bolatuǵın eneniń de shańaraǵına kelin bolıp keletuǵın qızdı jılamay, suwıq qabıl etetuǵınlıǵı obrazlı parallelizm usılında beriledi. Keyngi qatarlarda qızdıń psixologiyalıq halatı, ishki keshirmelerindegi ǵázebi ótkir emociya menen ashıp beriledi.

Usınday usıldaǵı obrazlı parallelizm tiykarında pikirdi jetkerip, mazmundı ashıp beriw kompoziciyası háwjarlarda kóplep ushırasadı. Mısalı, **ózbekshede:**

Tokchadagi qaychini,
Zang bosibdi yor-yor,
Yangi tushgan kelinni,
Ǵam bosibdi yor-yor.

Yamasa:

Toǵda toychoq kishnaydi,
Ot bo‘ldim deb, yor-yor,
Uyda kelin yiǵlaydı,
Yot bwldim deb, yor-yor[58].

[57] Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари (Тўпловчи Музайяна Алавия). – Тошкент, «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1972. – Б.156.

[58] Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари (Тўпловчи Музайяна Алавия). – Тошкент, «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1972. – Б.158-159.

Bul keltirilgen mısal qaraqalpaq ózbek, qazaq, qırǵız t.b. xalıqlardıń folklorında da ushıraydı. Usı mısaldı biz joqarıda da analizlep ótken edik. Bunda tekshedegi qayshınıń tat basıwı menen kelinniń ǵam basıwı (uwayım shegiwi), tayınshaqtıń at bolıp kisnewi menen qızdıń óz shańaraǵınan jat bolıp ketiwi salıstırılǵan. Bunday súwretlew óneri parallelizm esaplanadı[59]. Mısallarda ózge shańaraqqa kelin bolıp túsken qızdıń obrazındaǵı psixologiyalıq jaǵday birinshi, ekinshi qatarlardaǵı tat basqan qayshıǵa, tayınshaqtıń at bolıwına salıstırılıw arqalı pikir ashıp berilgen. Lirik qaharmannıń ruwxıy keshirmeleri obrazlı mánide salıstırılıp parallelizm jasalǵan. Mısalda keltirilgen ekinshi shuwmaqtaǵı tórtlikti izertlewshi H.Aliqulova tómendegishe túsindirgen edi: «Jigittiń kúsh-quwatqa tolǵanlıǵı, shańaraq qurıwǵa tayarlıǵı «at» obrazı arqalı sáwlelenbekte. Qosıqta at obrazı tayınshaqtı tawda (taw – kúsh-qúdiret, taw – ruwxlardıń mákanı, táǵdirden xabar keliwshi aymaq) kisnewi menen uyǵınlasıp, er jetken jigitke uqsatılıp atırǵan bolsa da, kelinniń jılawı kútilip atırǵan jańa ómirine qáweterleniw hám seskeniwdi sáwlelendirmekte. Tap, tayınshaqtıń kisnewi bolajaq kelinshektiń qáweterleniwin sezip atırǵanday, onnan xabar berip atırǵanday»[60], – dep jazdı. Bul mısalda at, tayınshaq obrazları mázi alınıp otırǵan joq, bul xalıqtıń áyyemgi kózqarasları, isenimleri menen baylanıslı, sebebi, folklorda at kulti ayrıqsha orın iyeleydi.

Háwjarlarda pikirdiń obrazlı túrde parallelizm usılında súwretleniwi qazaq jar-jarlarında da kóplep ushırasadı. Mısalı:

Сылдыр-сылдыр жерлерге,
Сырғам түсті, жар-жар-ау.
Сыналмаған жерлерге,
Әпкем түсті, жар-жар-ау!

[59] Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, «Шарқ», 2001. – Б.91-92.

[60] Аликулова Ҳ. Ўзбек ва қозоқ ёр-ёрларининг қиёсий типологик таҳлили // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги – ЎзА илм-фан бўлими (Электрон журнал). – Тошкент, 2022, Ноябрь, №11-37.

Әпкем ушін қабырғам,
Қайысады, жар-жар-ау.
Қолымдағы қос жүзік,
Қайысады, жар-жар-ау![61].

Bul mısallarda aytılıp atırǵan pikir eki shuwmaqta da obrazlı túrde, parellel súwretlengen. Mısalı, «Sıldır-sıldır jerge» yaǵnıy sırǵanıń belgisiz jerge túsip ketiwi, sınalmaǵan, sırın bilmeytuǵın jerge ájapasınıń kelin bolıp túsiwi parallel ráwishte bir-biri menen salıstırılılǵan. Jáne ózge shańaraqqa kelin bolıp túsken ájapasınıń táǵdirine qıynalǵan lirik qaharmannıń qabırǵasınıń qayısıwı, qolındaǵı júziktiń qayısıwına obrazlı mánide berilip, poetikalıq jaqtan parallelizm usılı qollanılǵan. Ózbek xalıq qosıqlarındaǵı parallelizmlerdi arnawlı izertlegen, professor D.O‘raeva ózbek lirikalıq qosıqlarında qolllanılatuǵın parallelizmlerdi logikalıq parallelizm hám formal parallelizm dep eki úlken toparǵa bólip kórsetedi. Alımnıń pikirinshe logikalıq parallelizm tiykarınan ishki parallellikti ataydı hám tekst ishindegi baylanıslardıń evolyuciyasın belgileydi. Bunda mazmunı jaǵınan bir-birine uqsas hám jaqın hádiyseler ózara salıstırılıp yaki qarama-qarsı qoyılıp, qatarma-qatar keltiriledi[62]. Eger biz alımnıń usı pikirlerin basshılıqqa alatuǵın bolsaq, joqarıda keltirilgen úsh xalıqtıń háwjarları logikalıq parallelizm menen berilgen. Sebebi, mısaldaǵı obrazlılıq logikalıq jaqtan máni ańaltıp, jaqın nárseler qatarma-qatar qoyılıp parallelizm jasalǵan.

Háwjarlarda bir pútin waqıya syujeti bayanlanıp, tutas kompoziciyanıń qurılısında toy processi menen baylanıslı epizodlar poetikalıq formada keń túrde súwretlenetuǵın úlgileri de ushırasadı. Mısalı, **qaraqalpaqshada:**

Súwenliniń jaǵası,
Jasıl terek, yar-yar,

[61] Бабалар сөзи. Жўз томдық. Ғурыптық фольклор. 90 том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.110.

[62] Ўраева Д. Ўзбек халқ қўшиқларида параллелизм. – Тошкент, «Наврўз», 2012. – Б.29.

Dasturxanda qant-nabat,
Maylı shórek, yar-yar,
Bawırsaqlar porsıldap,
Pisip atır, yar-yar,
Qaynap atır qazanda,
Máyek bórek, yar-yar,
Tayınshaqtay balları,
Juwıradı, yar-yar,
Murınlarına palawdıń,
Puwı uradı, yar-yar,
Shaqırılǵan Xiywadan,
Quwırdaqshı, yar-yar,
Sazan menen shortandı,
Quwıradı, yar-yar,
Toparlasıp adamlar,
Toyǵa keler, yar-yar,
Appaq kelin, ay kelin,
Ayǵa keler, yar-yar,
Kempir menen ǵarrılar,
Quwjıńlasıp, yar-yar,
Samawrında qaynaǵan,
Shayǵa keler, yar-yar…[63]

Háwjar usılayınsha dawam etip kete beredi, toy menen baylanıslı processte bolıp atırǵan waqıyanıń kartinası haqqında qısqa syujetli epizodlıq maǵlıwmat beriledi. Háwjardıń keyingi qatarlarında kelin, kúyewdiń táriypi, olardıń muhabbatınıń táriypi, kiyimleri, shımıldıqqa kiriwi, súyinshige pullardıń shashılıwı, kelinshektiń taǵınshaqları, kóp balalı bolatuǵınlıǵına úmit, jaqsı tilek hám arzıwlar bayanlanadı. Kórinip turǵanınday háwjar toy berip atırǵan shańaraqtıń ornı, mákanı haqqında («Súwenliniń jaǵası») maǵlıwmat beriw menen baslanadı hám dáslepki

63 Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.21-22.

shuwmaqtan baslap, qosıqtıń aqırına shekem «abvb» formasında yar-yar sózi redif formasında tákirarlanǵan uyqasqa qurıladı. Mısaldaǵı háwjardıń baslanıwındaǵı birinshi shuwmaqtıń ekinshi qatarı «Jasıl terek, yar-yar», «Maylı shórek, yar-yar» bolıp ishki uyqasqa qurılıp, epitet súwretlew quralı menen birinshi qatardaǵı sózdiń mánisi ashılǵan. Bunda «jasıl terek», «maylı shórek» epitetleri zattıń belgisin ańlatıp keliw menen birge, birinshi qatarda aytılǵan pikirdiń mánisin logikalıq jaqtan sáykes epitet sózler menen ashıp beredi. Sonıń menen birge, kelinniń obrazın idealizaciyalap, bezep kórsetetuǵın epitetlerde ushırasadı. Mısalı, «Appaq kelin, ay kelin», «Jas kelinshek sup-sulıw» t.b. Háwjarlardıń hámmesinde yar-kelin obrazı kótermelenip, táriyp berilip, ayrıqsha simpatiya menen jırlanadı. Sonday-aq. kelinniń kiyimine shekem «Aq jipek hám kók jipek», tósegi «Qus tósek» ayqınlap epitet súwretlew quralı menen beriledi. Bunnan basqa da qosıqta tolıp atırǵan teńewler, tımsallıq hám obrazlı súwretlewler kóplep ushırasadı. Bunday etip toy kartinasın kóp epizodlı etip bayanlaw forması ózbeklerdiń yor-yor hám qazaqlardıń jar-jar qosıqlarında da ushırasadı.

Háwjarlardıń kompoziciyasındaǵı ózgeshelik, tábiyat qubılısları taw, qar, suw, báhár, jaz, gúz, qıs, qamıs, suwat, jap, terek, gúl, kól, jawın, say, tas t.b. shuwmaqtıń birinshi qatarında dástúriy formada qollanılıwı jiyi ushırasadı. Tábiyat quıbılsların bayanlaǵan poetikalıq qatarlar qosıqtıń keyingi qatarlarında lirik qaharmannıń obrazın, onıń kewil keshirmelerin, ruwxıy xalatın ashıp beriwge baylanıstırıladı. Mısalı, **qaraqalpaqshada:**

Jaz kúni jawǵan jamǵır,
Janǵa payda, yar-yar,
Aqshabaqlar oynaydı,
Tereń sayda, yar-yar.
Qapa bolıp jılama,
Qarındasım, yar-yar.
Anań ushın qáyin eneń,
Ol da bolar, yar-yar.21

* * *

Japtan náwpir suwlar da,
Aǵarmeken, háwjar.
Xızmetim sol úyime,
Jaǵarmeken, háwjar[64].

Birinshi mısaldıń dáslepki tórt qatarındaǵı pikirge keyingi tórt qatardaǵı pikir logikalıq jaqtan baylanısqan. Jazdaǵı jawınnıń jaǵımlılıǵı, suwdaǵı balıqtıń oynawı, yaǵnıy kewildiń kóterińkiligine, keyingi qatarlarda lirik qaharman qızdıń da kelin bolıp túsetuǵın jerinde enesi anasınday bolatuǵınına hám kewiliniń kótkerińki bolatuǵınına ishara berilgen. Keyingi shuwmaqta dáslepki eki shuwmaq penen keyingi eki qatar baylanısqan. Bul ritorikalıq soraw hám monolog xarakterinde jetkerilgen.

Ózbekshede:

Anov toǵning ustiga,
Qo‘y kelibdi, yor-yor.
Otasi yo‘q singlimga,
To‘y kelibdi, yor-yor.

Taw xalıqlıq isenimlerdiń biri, biz joqarıda «Tawda tayınshaq kisneydi» dep baslanatuǵın yar-yardan mısal keltirgen edik. Xalıq arasında «taw hámiyshe sawlatlılıǵı, sırlılıǵı, gózzallıǵı menen adamzattı tań qaldırǵan… Taw jerdiń orayı, kindigi jaylasqan aymaq, dúnya teregi ósiwshi mánzil, kók hám jer astına alıp barıwshı tilsimli jolǵa mákan, dep qaralǵan. Túrkiy xalıqlarda asqar taw, áyyemgi zamanlardaǵı olimp tawı pikirimizdi dálilleydi»[65], – dep jazadı professor Sh.Turdimov. Mısaldaǵı birinshi tórtliktiń dáslepki qatarında «taw» mázi alınbaǵan, bunda da biyik tawǵa qoydıń keliwi rámziy máni ańlatıp, keyingi qatarlardaǵı qız bolıp kamalına jetken qarındasına sawshılardıń keliwi,

[64] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.21, 23.

65 Турдимов Ш. Халқ қушиқларида рамз. – Тошкент, «Фан», 2020. – Б.55.

«to‘y kelibti» tımsallap obrazlı aytılǵan pikir menen baylanısqan. Ulıwma qosıqqa obrazlılıq, oydı tımsallap astarlap jetkeriw tán.

Qazaqshada:

Мына көлдің басында құстар отыр, жар-жар-ау,
Оны көріп қаршығам ушқалы отыр, жар-жар-ау,
Әшкере қып айтпағын мундай сөзді, жар-жар-ау,
Достарың аз, қасыңда душпан отыр, жар-жар-ау[66].

Usı mısalda da pikir obrazlı mánide tımsallap jetkerilgen. Quslar úylenetuǵın kúyew jigittiń tárepin ańlatsa, al qarshıǵa turmısqa shıqpaqshı bolıp otırǵan qızdıń obrazın sáwlelendirgen. Jar-jardıń keyingi qatarlarında bunıń sır tutılıwı kerekligi názerde tutıladı. Bul mısalda da kól, quslar obrazınıń alınıwı da áyyemgi isenimler menen baylanıslı. Folklorda suw, kól, háwiz, darya, teńiz, jap, bulaq penen baylanıslı kózqaraslar kóp ushıraydı. Etnograf G.P.Snesarevtıń jazıwınsha, muqaddes suw túsinigi Oraylıq Aziya xalıqlarında dáslepki ret ilahiylestirilgen jer ideyasınan da ústin turadı[67].

Biz mısalǵa keltirgen úsh xalıqtıń háwjar qosıqlarınıń qosıq tekstleri 7-8 buwınlı, yamasa 10-11 buwınlı bolıpta kele beredi. Háwjarlardıń dáslepki eki qatarı, kóbinese keyingi eki qatarǵa maslap obrazlı mánide aytılıp, negizgi oy, pikir, mazmun qosıqtıń keyingi qatarlarında ashıp beriledi.

[66] Матыжанов К. Казахский семейный фольклор. – Москва, «Восточный экспресс», 2023. - С.210

[67] Снесарев Г.П. Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва, «Наука», 1969. - С.192.

II BAP: QARAQALPAQ HÁM QAZAQ XALIQ SIŃSIW QOSIQLARINIŃ SALISTIRMALI TIPOLOGIYASI

2.1. Qaraqalpaq hám qazaq sıńsıw qosıqları poetikasında mazmun únlesligi

Dúnya xalıqlarınıń qaysısın alıp qarasaq ta, ózine tán salt-dástúri, mádeniyatı, etnografiyası menen tariyxı bar ekenin kóremiz. Qálegen xalıqtıń salt-dástúri sol elde jasaytuǵın adamlardıń kúndelikli turmıs-tirshiliginiń ajıramas bóligi retinde ómir súredi. Sebebi, dástúrler ásirler boyı xalıqtıń oy-pikir, sanasında ornalasıp qalǵan, orınlanıwı tiyis, shártli qaǵıyda retinde qabıl etilgen.

Jámiyettiń rawajalanıwına qaramastan, túrkiy xalıqlardıń házirgi turmıs-tirshiliginde saqlanıp, ómir súrip kiyatırǵan salt-dástúrler, ádet-úrpler, milletlik mádeniy miyras retinde ómir súriwin dawam etedi.

Shańaraqlıq neke toyınıń biri boy jetken qızdı óz teńine uzatıp salıw maqsetinde uzatıw toyı ótkiziledi. Usı uzatıw toyında aytılatuǵın xalıq dástúr folklorınıń birneshe úlgileri bar. Túrki xalıqlarında ózge elge uzatılıp baratırǵan qız ata-anası menen, el-jurtı menen, qurbı-qurdasları menen xoshlasıw jırın aytqan.

Qaraqalpaq hám qazaq xalqı tili, geografiyalıq ornalasıwı, mádeniyatı, ádet-úrpi menen salt-dástúri bir-birine jaqın, jáne jámiyetlik turmısı, siyasiy-ekonomikalıq jaǵdayı, sociallıq turmısı birdey tariyxıy jaǵdayda ótken. Sonlıqtan da eki xalıqtıń sıńsıw qosıqlarında tiykarǵı lirik qaharman qız obrazınıń jasalıwı, onda kewil-kúyiniń, ishki ruwxıy dúnyasınıń sáwleleniwinde tipologiyalıq uqsaslıqlar bayqaladı.

Qaraqalpaq ilimpazı Q.Ayımbetov uzatıw toyında aytılatuǵın xalıq dástúr folklorınıń úlgilerin birneshe túrge bóledi, olardıń ishinen muń-sher qosıqların bólip alıp, oǵan joqlaw, xoshlasıw, esittiriw, kewil aytıw, sálemlerdi kirgizedi hám usı muń-sher jırlarınıń qatarına sıńsıw qosıqlarında jatqaradı[68].

[68] Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968. – Б.13,19.

Al, qazaq alımı B.Uaxatov «Sıńsıw - uzatılatuǵın qızdıń tuwılıp-ósken jeri menen, awıl-aymaq, tuwısqan-tuwǵanları menen, ata-ana, apa-jeńgeleri menen, qala berdi, qurbı-qurdasları menen arızlasıp, xoshlasıp, tanısıwı»[69], – dep jazǵan edi. Demek, bul dástúr xalıq arasında «xoshlasıw», «qızdıń xoshlasıwı», «tanısıwı», «qızdıń jılawı», «qızdıń kórisiwi», «sıńsıwı» t.b. túrinde orınlanǵan.

Bunı «Tabaldırıqqa aytılǵan jır» dep te ataǵan. Biraq, sońǵı waqıtlarda folklortanıw iliminde «sıńsıw» termini turaqlı qollanılıp kiyatır.

Ilimpaz B.Uaxatov «Sıńsıwǵa» túsinik berip bılay dep jazadı:... «uzatılatuǵın qızdıń tuwılıp-ósken jeri menen, awıl-aymaq, aǵayın-tuwısqanları, ata-anası, ájapa-jeńgeleri menen, qala berdi qurbı-qurdasları menen xoshlasıp, tanısıwı»[70], – deydi. Professor Sh.Ibraev: «Sıńsıwdı uzatılatuǵın qız jeke, al geyde jeńgeleri menen yamasa qurbıları menen birlesip aytadı»[71], – deydi. Demek, sıńsıw kópshilik bolıp, xor menen de aytılǵan.

Qızdıń jaqınlarına barıp, aralap xoshlasıw saltın aytıwı birneshe kúnge sozılǵan, bunda tuwǵan-tuwısqanları qızdı húrmet penen qarsı alıp, as berip, sarpaylaǵan. Sıylıqların qızdıń jasawına (júgine) qosqan. Qońsılas qazaq xalqındaǵı bul dástúr, qaraqalpaq xalqında da bolǵan, sonlıqtan da folklortanıwshı M.Nizamatdinov xalıq arasınan jıynaǵan materiallarına súyene otırıp bılay dep jazadı: «... uzatılatuǵın qızlardıń «tanısıwı» qaraqalpaq xalqında erteden kiyatırǵan belgili dástúr. Bul jaǵdayda qız eki-úsh ay burın ata-anasınıń eń jaqın tuwısqanlarınıń úylerine «tanısıw» ushın jeńgesi menen yamasa jaqın ájapaları menen baradı. Jeńgesi ol úylerge eki-úsh aydan keyin qızdıń turmısqa shıǵatuǵının xabarlaydı. Bunı esitken úylerdiń barlıǵı qızǵa «tanısıw» sıylıǵın beredi.

---

[69] Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы, «Ғылым», 1974. – Б.197.

[70] Сонда. – Б.193.

[71] Ибраев Ш. Қазақтың ғурыптық фольклоры. – Нур-Султан, «Л.Н.Гумилев атындағы ЕУУ», 2021. – Б.229.

Mısalı, qızǵa beriletuǵın sıylıqlardıń túrleri mınalardan ibarat: kóylek, oramal, bilezik, árebek, sırǵa, at, túye, sıyır, qoy, eshki t.b[72]. Qızdıń «jasawına» berilgen sıylıqlar qızdıń enshisi dep te ataladı. Tuwısqan, jaqınların aralap tanısıw waqtında qız aǵayın-tuwısqanları menen kórisip, jılaydı. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Esiktiń aldı soralar,
Ayaǵıma oralar,
Bizlerde ketip baramız,
Xosh aman bol aǵalar.

Aq kóylegim beldemshe,
Oynar edim ólgenshe,
Bizlerde ketip baramız,
Xosh aman bol, jeńeshe[73].

Qazaqlarda:

Есіктің алды шоралар,
Аяғыма оралар.
Енді айналып көргенше,
Кош-аман бол, жоралар.

Есіктің алды томаша,
Орамал шеті бүрменше.
Мен айналып келгенше,
Қош-аман бол жеңеше[74].

Mısaldan kórinip turǵanınday qaraqalpaq, qazaq sıńsıw qosıqlarınıń teksti birdey, mazmunında ayırmashılıq joq. Uzatılatuǵın qızdıń kewil kúyin, ishki sezimlerin jetkiziwinde ruwxıy jaqınlıq bar.

[72] Низаматдинов М. Сыңсыў // ӨзРИАҚҚб «Хабаршысы» журналы, 1992. –№3. – Б.150.

[73] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. Қарақалпақ халық қосықлары ҳәм салт-жырлары. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980. – Б.189.

[74] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.120.

Jeńgesin ertip aǵayınlerin aralap, xoshlasıp júrgen qız, aǵayın-tuwısqanları menen diydarlasıp, olarǵa óziniń baxıtlı kúnlerin aytıp óksiydi. Yaǵnıy qosıq penen ata-anasınıń, aǵayın-tuwısqanlarınıń jaqsılıǵın aytıp, qosıq penen kewil kúyin, ishki sezimlerin bildirip, sıńsıydı. Bul dástúr bir jaǵınan, aǵayın-tuwısqan arasındaǵı sıylasıqtı, doslıqtı, bawırmanlıqtı kúsheytse, ekinshi jaǵınan, bolajaqtaǵı bawırmanlıq qarım-qatınastıń odan arı jalǵasıwın nıǵaytıwǵa negiz jasaydı.

Dástúrli folklordaǵı sıńsıwdı izertlegen ilimpazlardıń barlıǵı da burınǵı patriarxallıq-feodallıq dáwirde hayal-qızlardıń huqıqları ayaq astı etilip, qızlardıń kópshiligi kúyewge óz erki, qálewi menen shıqpaǵanın, sonlıqtan sıńsıw jırlarında qızlardıń qayǵısı, muńı, kewil zarı, óz qálewi bolmaǵan turmısına narazılıq dárti súwretlenetuǵının jazadı.

Eki xalıqtıń «Sıńsıw» qosıqlarında kóbinese qızdıń kewil-kúyin obrazlı túrde, tımsallap, astarlı mánide jetkiziw, sonıń menen birge oydı tikkeley, anıq, dál, tuwra maǵanasında bayanlawda gezlesedi. Juwap talap etilmeytuǵın ritorikalıq soraw gáplerde jiyi qollanıladı. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Sıldır-sıldır qamısqa, sırǵam tústi,
Sırlaspaǵan jat elge apam tústi,
Apam jalǵız, men jalǵız, túymem toǵız,
Túymem qursın, men búgin qaldım jalǵız[75].

Qazaqlarda:

Сылдыр-сылдыр жерлерге сырғам түсті,
Сырласпаған жерлерге апам түсті,
Апам үшін қабырғам қайысады,
Қолымдағы қос жүзік майысады[76].

[75] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б.28.

[76] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.132.

Haqıyqatında da, feodallıq tártip ústemlik etken dáwirde, hayallardıń huqıqsızlıǵı, jámiyettegi siyasiy teńsizlik sebebinen qızlardıń malı kóp baylarǵa zorlıq penen beriliw jaǵdayı orın alǵan. Usı jámiyetlik teńsizliktiń kórinisi sıńsıw óleńleriniń mazmunında ashıq aytılǵan. Sıńsıwlarda ákesine, jigit aǵasına qızdıń kewil-kúyindegi narazılıq kewil-kúyi berilgeni menen, shańaraǵında ana retinde sózi tıńlanbaǵan óz anasına qızdıń muhabbatı, miyrimi ayrıqsha jırlanadı. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Ákem zalım beremen dep qoymadı,
Ǵárip anam diydarıma toymadı,
Tap tórinde tawlandırıp qoymadı,
Aq sút bergen ǵárip anam xosh endi[77].

Qazaqlarda:

Қарадан камзол кийе алмай,
Айналайын, анам-ай.
Бул есіктен кеткен соң,
Мен де бір өлген балаң-ай!

Базардан келген тақтайым,
Сындырмай қалай сақтайын,
Айналайын, анам-ау,
Ақ сүтіңди қайтіп ақтайын?![78].

Eki xalıqtıń sıńsıw jırlarınan bunday mısallardı kóplep keltire beriwge boladı.

Qaraqalpaq hám qazaq shańaraqlarında qız tárbiyasına, olardıń ádepliligine, tálim-tárbiyası menen inabatına ayrıqsha kewil bólingen. Qızlar óz ákesinen basqa jigit aǵalarına ayrıqsha húrmet kórsetip, olardıń sózin eki etpegen. Olardı ózleriniń tiregi retinde kórgen. Sonlıqtan

[77] Қарақалпақ дәстүр қосықлары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997. – Б.29.

[78] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.134,139.

da óleńde táǵdirine nalıp, óziniń kewil kúyin bayanlap otırǵan qız eń jaqın adamı retinde qaraǵan aǵalarına «janım aǵa», «jan aǵa» sózlerin qollanıp oyın bayandaydı. Biraq, sıńsıw qosıǵınıń qaysısın alıp qarasaq ta, lirikalıq qaharmannıń óz oyın ótkir sózler menen qıpsalamastan, kewilindegi narazılıǵın ashıq túrde jetkizgenin kóremiz. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Ádira qalǵır aq terlik, atqa battı-aw,
Awırsınıp jan aǵam malǵa sattı-aw,
Satsa-satsın jan aǵam ólmek bar ma?
Er baladay alshańlap júrmegen soń.

Appaq-appaq jumırtqa ay bola ma?
Meni satıp jan aǵam bay bola ma?
Satsa-satsın jan aǵam ólmek bar ma?
Er baladay alshańlap júrmek bar ma?

Shashaǵı shashbawımnıń shashılǵan joq,
Bir gúlim on ekimde ashılǵan joq,
Jan aǵam aytqanıma sen kón deyseń,
Qızıǵı jaslıǵımnıń basılǵan joq[79].

Qazaqlarda:

Қара суды жағалай қаз барады,
Анасынан айрылған қыз барады,
Қара суға қан қуйсаң, ағар, кетер,
Жат кісіге қыз берсең, алар, кетер.

Серпе сал шымылдығын, көрсін әкем,
Көл қылып көздің жасын төксін әкем.
Жылайық өксіп-өксіп өп-өтірік,
Қутылдым бір миндеттен дерсің, әкем.

[79] Қарақалпақ дәстүр қосықлары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997. – Б.30.

Көк шымылдық көтерші, көрсін ағам,
Көзінің жасын көл етіп төксін ағам,
Көзінің жасын көл қылып төгіп болып,
«Қыздың жолы осылай» дерсің, ағам[80].

Mısaldan kórinip turǵanday qızdıń ishki gúyzelisi, saǵınıshı menen muńı bayanlanǵan qatarlarda, ótkendegi belgili bir tariyxıy jámiyetlik ómirdegi shańaraqtaǵı ayırım áke menen aǵalardıń feodallıq obrazı da ayqın súwretlengen. Bunda lirikalıq qaharman qızdıń ishki kewil-kúyin qıpsalamastan ashıq aydın aytıwı sıńsıw qosıqlarınıń sapalı ózgesheligin kórsetedi. Bunıń ayqın dáliyli sol, ózin baxıtsız sezingen qızdıń, kewildegi dártin ata-anasına ashıq bildirgen sıńsıwınıń úlgileri de tolıq saqlanıp, biziń dáwirimizge jetip kelgen.

Sıńsıwlarda jámiyettegi siyasiy teńsizliktiń kórinisleri ayqın sáwleleniwin tabadı. Olarda patriarxal-feodallıq dáwirdegi hayallarǵa degen kózqarastıń tariyxıy kórinisi ayqın kórinedi. Bálkim, sıńsıw qosıqlarınıń erterekte jasalǵan klassikalıq úlgileri basqasha bolǵan bolıwı da múmkin. Sebebi, áyyemgi dáwirlerge tiyisli materiallar bizge jetpegen. Sonlıqtan áyyemgi dáwirlerdegi nusqalarda qızdıń kewil zarı, ishki nalası, muńı, narazılıq dárti biz izertlep otırǵan materiallardıń mazmunı shenńberinde aytılmaǵan bolıwı da kerek, biraq, dáwirler ótip jámiyettiń rawajlanıwı menen din, shárıyat zańlarınıń burmalanıwı, eldegi basqarıw sistemasındaǵı teńsizliktiń sebebinen qızlarǵa islengen ádalatsızlıq usınday mazmundaǵı sıńsıwlardıń tuwılıwına ákelgeni anıq.

Tiykarınan uzatıw toyınıń negizgi sebepshisi qız, ol ótkizilip atırǵan toydıń, onda aytılatuǵın qosıqtıń baslı nıshanı esaplanadı. Sıńsıwda barlıq poetikalıq qatarlar qızdıń tilinen bayanlanıp, onda qızdıń muńı, dárti, ishki sezimleri óziniń kórinisin tabadı.

Sıńsıw jırları dáwir shınlıǵın realistik kózqarastan bayanlaǵan xalıq miyrası. Sebebi, sıńsıw qosıqlarınıń ayırımlarınıń mazmunına qaraǵanda qızlardıń sana-seziminiń ósip qorlıqqa, eriksizlikke, basqınshılıqqa qarsı bas kótere baslaǵanı da kórinedi. Bul pikirimizdi qaraqalpaq

[80] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.122,123.

alımı N.Japaqovtıń: «Kóp qosıqlardan ústem klass wákilleri, awıl aqsaqalları islam dininiń jolın, xalıqtıń salt-dástúrin bet perde etip uslap, hayal-qızlardı eriksiz satıw, satıp alınatuǵın zat retinde kórgeni bayqaladı. Biraq sonıń menen birge, bir qatar qosıqlardan bunday úrp-ádettiń tozıwı jetkeni, qızlardıń adamgershilik úshin bas kótere baslaǵanı, adam degen biyik attı qorlap, eriksiz qulday ómir súrgennen, súymegen adamǵa taza deneni kirletkennen ólip ketkendi jaqsı kóriw sezimleri bilinedit. Ólim-jitim – ómirden úmitsizlik emes, ádalatsızlıqqa narazılıqtıń sońǵı shegi retinde kórsetiliwde. Bunday motivlerdiń klasslıq gúres sezimleri menen ushlasqanı belgili»[81], – dep jazdı.

Ulıwma ótken dáwirlerde qız uzatıw toyında aytılǵan sınsıw qosıqları xalıqtıń tariyxı, etnografiyası, ásirese, hayal-qızlardıń tágdiri, turmısı tuwralı kórkem poetikalıq qatarlarda maǵlıwmat beretuǵın tereń ideyaǵa hám mazmunǵa iye, siyasiy-jámiyetlik máselelerdi kórsetetuǵın folklorlıq miyras bolıp tabıladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq, qazaq xalqı tariyxıy-ekonomikalıq, mádeniy, ruwxıy hám etnografiyalıq jaqtan bir-birine júdá jaqın xalıqlardan sanaladı. Ásirler boyı bir tariyxıy jaǵdayda, taǵdiri, turmıs-tirshiligi jaqın, aralas ómir súrip keledi. Eki xalıqtıń sınsıw qosıqları tipologiyalıq uqsaslıqlarǵa da, milliy ógesheliklerge de iye.

2.2. Qaraqalpaq hám qazaq sınsıw qosıqlarında lirik qaharman – «qız» obrazınıń jasalıwındaǵı tipologiyalıq uqsaslıqlar

Qaraqalpaq hám qazaq xalıq sınsıw qosıqları bastan ayaq turmısqa shıǵatuǵın qızdıń tilinen bayanlanadı. Qazaq ilimpazı B.Uaxatov sınsıw jırları haqqında pikir bildirip: «...qaharmannıń óz atınan, birinshi betten aytılıp, monologqa uqsap ketedi, qaharman óziniń ishki sırın aytıp aqtarıladı. Bul uzatılayın dep atırǵan qızdıń sınsıw qosıqlarına tán ózgeshelik» dep kórsetedi hám tómendegishe mısaldı keltiredi:

[81] Жапақов Н. Еске түсириўлер. Илимий мийнетлер. – Нөкис, «Билим», 1990.- Б.319.

Заманым қыйын болар-ау,
Көкірекке қайғы толар-ау.
Ел-журтым сеннен айрылып,
Санамен жүзім солар-ау.

Yamasa:

Өлең айтқым келмейді үнім бітіп,
Кетейін деп отырмын күнім бітіп.
Әлпештеген биреудің баласы едім,
Әлде кимнің отырам жүнін түтіп [82].

Sınsıwdağı lirik qaharman qızdıń usınday etip monolog formasındağı óz kewil dártin, ishki oy-sezimin bildiriw tuyǵıları qaraqalpaq sınsıwlarında da ushırasadı:

Qaraǵay meken tal meken,
Taldan da biyik barma eken?
Úyde tuwılıp, dúzde ósken,
Nasharday sorlı barma eken?[83]

***

Aspanda ay edim ǵubar bolıppan,
Tekshede gúl edim neden solıppan,
Ózimnen jamanǵa duwshar bolıppan,
Óz teńim yarıma jetker qudayım.

Sınsıw qosıqlarınıń kompoziciyasında lirik qaharmannıń monolog túrinde ishki dártin bayanlawı, óz qálbindegi tebirenislerin beriwi kóplep ushırasadı. Ádebiyattanıw terminleriniń sózliginde monologtıń eki túrli bolatuǵınlıǵı kórsetiledi: 1. Sırtqı monolog. Bunda personaj óz sózin dawıs shıǵarıp bayan etedi; 2. Ishki monolog. Bunda monolog personajdıń ishki sózi, oyları formasında kórinedi. Ádebiyatta hár eki monolog ta penrsonajlardıń ishki ruwxıy dúnyasın sáwlelendiriwdegi

[82] Уахатов Б. Қазақтың турмыс салт-жырларының типологиясы. – Алматы, «Ғылым», 1983. – Б.121.

[83] Қарақалпақ дәстүр қосықлары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997. – Б.25,27.

zárúr qurallardan biri sıpatında qollanıladı[84], – dep anıqlama beriledi. Bul teoriyalıq anıqlama folklorǵa da tiyisli. Joqarıda qazaq, qaraqalpaq sıńsıwlarınan keltirilgen mısallardıń birinshi shuwmaǵı sırtqı monologqa, al ekinshi shuwmaǵı ishki monologqa mısal bola aladı.

Sıńsıwda turmısqa shıǵatuǵın qızdıń basında bolıp ótetuǵın bir máwritlik jaǵday, ishki tolǵanısları menen bayanlanadı. Sonlıqtan da sıńsıwdıń kompoziciyalıq dúzilisi de basqa dástúr qosıqları sıyaqlı qarapayım, jaydarı dúziliske iye boladı. Lirik qaharman qızdıń tolǵanısları, kewil-kúyi, ishki sezimleri beriledi. Rus xalıq qosıqlarınıń poetikasın izertlegen ilimpaz S.G.Lazutin: «Lirikalıq qosıqtıń kompoziciyasındaǵı eń ápiwayı hám keń taralǵan túri monolog esaplanadı. Monolog lirikanıń poeziyalıq túrine sáykes keledi. Lirik qaharmannıń oy-pikiri menen sezimin tuwrıdan-tuwrı aytıp jetkeriwdiń eń tábiyiy formalarınan biri. Bul lirik qaharmannıń ishki oy-sezimlerin bildiriwi, qızdıń súyiklisine, yamasa kerisinshe onıń óziniń súymeytuǵın adamǵa berilgeni, diyxannıń ashshı zarı, jigittiń «jaman hayalı»nan nalıwı, burlaktıń óz táǵdiri haqqında oylanıwı, yamasa eske alıwı, yamshiktiń watanı haqqında oylanıwı t.b.»[85], – dep keltirip ótedi. Durıs, joqarıda mısalǵa keltirilgen sıńsıwda da lirik qaharmannıń óz táǵdiri haqqında oy, pikirleri berilgen.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey lirik qaharman qızdıń ishki kewil-keshirmesin qıpsalamastan ashıq aydın aytıwı sınsıw qosıqlarınıń xarakterli ózgesheligin kórsetedi. Bunıń ayqın dálili sonda, ózin baxıtsız sezingen qızdıń, kewilindegi dártin ata-anasına ashıq bildirgen úlgileri qaraqalpaq, qazaq sıńsıwlarında tolıq saqlanıp, dáwirimizge jetip kelgen. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Bir qızıl gúl edim qazan ettiler,
Ayrılmas bálege meni shattılar,

[84] Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-узбекча изоҳли луғати. – Тошкент, «Фан», 1983. – Б,201.

[85] Лазутин Г.С. Поэтика русского фольклора. – Москва, «Высшая школа», 1981. – С.53.

Miyrimsizler mal dúnyaǵa battılar,
Qurǵan awǵa túsip kettim ármanlı.

Ata-anam qaramadı halıma,
Neke qıyǵan molla qaldı qanıma,
Awzı júnli «gúrji» keldi janıma,
Qızıl gúldey edim, soldım ármanlı.

Qoy emespen, qassaplarǵa satpaǵa,
Qus emespen mergen gózlep atpaǵa,
Adam emes oynap-kúlip jatpaǵa,
Bir qızıl gúl edim soldım ármanlı[86].

Qazaqlarda:

Шымылдықтың етегін серпісін шешем,
Көздің жасын аямай төксін шешем.
Көздиң жасын аямай төге жүріп,
Бір міндеттен қутылдық дерсің, шешем.

Серпе сал шымылдығын, көрсін әкем,
Көл қылып көздің жасын төксін әкем.
Жылайық өксіп-өксіп өп өтірік,
Қутылдым бір міндеттен дерсің, әкем.

Қолымда сақинам бар бармақ-бармақ,
Сәукеле, басқа түссе, ауыр салмақ.
Басымды балапандай малға сатып,
Бар ма екен өз әкеңдей жаҳил қалмақ[87].

Bul sınsıwlarda qatań uyqasqa qurılǵan qatarlar belgili bir ırǵaqta kóterińki ruwxta pát penen aytıladı. Mazmunında ótken dáwirlerdegi jamiyettegi hayal-qızlardıń huqıqlarınıń ayaq astı etiliwi, sociallıq

[86] Қарақалпақ дәстүр қосықлары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997. – Б.29.

[87] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.122.

teńsiziliktiń aqıbetleri, ayırım qızlardıń óz teńine yaki súygenine qosıla almay, táǵdirine nalıwlarınıń kórinisi bas qaharman qızdıń tilinen jetkerip beriledi. Bul mına qatarlarda ayqın kóringen, qaraqalpaqshada: «Miyrimsizler mal dúnyaǵa battılar, Qurǵan awǵa túsip kettim ármanlı». Qazaqshada: «Basımdı balapanday malǵa satıp, Bar ma eken óz ákeńdey jahil qalmaq». Eki xalıqtıń sıńsıwlarında da qızdıń tilinen ótkir emociya menen aytılǵan muraajat etiw, xabarlaw formasındaǵı qatarlar kóplep ushırasadı.

Eki xalıqtıń sıńsıwında da táǵdirine nalıǵan qızdıń ata-anasına narazılıq sezimi ashıq bayan etilgen. Qazaq sınsıwındaǵı shımıldıq, sáwkele qızdıń qızlıq dáwirinen ótip, kelinlik dáwirge ótiwiniń rámziy belgisi. Qazaqshada lirik qaharman qızdıń óz ata-anasınıń turmısına kózqarası hám qatnası ishki psixologiyalıq parallelizm usılında jetkerip beriledi. Bul «Kózdiń jasın ayamay tóksin sheshem. Bir mindetten qutıldıq dersiń, sheshem», degen qatarlarda ayqın kórinedi. Giperbolalıq súwretlew forması eki xalıqtıń sıńsıw qosıqlarında jiyi ushırasadı. Mısalı, joqarıdaǵı qazaq sınsıwında «Kól qılıp kózdiń jasın tóksin ákem» qatarında «kózdiń jasınıń kól bolıp tógiliwi» asıra súwretlew usılı. Endi joqarıda qaraqalpaq sıńsıwınan keltirilgen mısalda «qızıl gúl» qızdı ańlatatuǵın mánistiń obrazlı túrde sáwleleniwi. Qız óz úyiniń erkesi sıpatındaǵı dáwirin «qızıl gúl»ge teńew arqalı baxıtsız táǵdirin ashıp beredi. Bunda lirik qaharman «Bir qızıl gúl edim» metaforalıq teńewi menen óziniń ómirin gúldiń solıwına megzetedi. Úsh shuwmaqta da «Bir qızıl gúl edim soldım ármanlı» qatarları derlik birdey formada birinshi shuwmaqtıń birinshi qatarında, ekinshi, úshinshi shuwmaqlardıń aqırǵı qatarlarında redif formasında kelgen. Bunday formada sıńsıwlardıń qatarınıń redif bolıp keliwi qazaq folklorında da ushırasadı. Mısalı:

Ақ отаў тіккен жерің майдан болсын,
Ақ жүзіңді көргенде айдан болсын.
«Шешең үшін қайин енең» дейді қазақ,
Айналайын шешеңдей қайдан болсын!

Ақ отаўды тіккен жерің майдан болсын,
Ақ жүзіңди көргенде айдай болсын.
«Әкең үшін қайин атаң» дейді қазақ,
Айналайын әкеңдей қайдан болсын![88]

Bunda redif qosıqqa kórkemlik túr berip, ırǵaq hám uyqas qatań saqlanǵan. Qosıq mazmunında ekinshi bir personajdıń tilinen qızǵa murajatı bayanlanǵan.

Sınsıwda qızdıń bir ómirinen ekinshi ómirge ótiwiniń kórinisi, yaǵnıy qızlıq dáwranı menen xoshlasıp, kelinlik dáwirge qádem qoyıw payıtı (bul háwjaprlarda da bar) awıspalı usıldı poetikalıq formada sáwlelenedi. Qazaq alımı Sh.Ibraev: «Ázelgi dástúr boyınsha qızdıń uzatılıp óz jurtınan ketiwi ólim menen teń. Onıń qız dáwranı menen jat jurtqa kelin bolıp túsiwi ómir menen ólimniń awmasıwınday basqa jaǵdayǵa ótiw bolıp tabıladı. Bunıń mánisi sınsıwda qızdıń kewil kúyin bildiretuǵın poetikalıq qatarǵa aylanıp ketken»[89], – deydi. Bul qızdıń bir basqıshtan ekinshi basqıshqa (qız-kelin), ekinshi ómirge qádem qoyıwı esaplanadı. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Nasharı qurısın, kem eken,
Qara jer menen teń eken,
Tiri bir ketti demeseń,
Ólgenler menen teń eken.

Úyde tuwılıp, dúzde ólgen,
Nasharday sorlı barma eken?

Úsh ayǵa shekem bir xabarım bolmasa,
Anam meni aytıp-aytıp joqlasın[90].

[88] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.132.

[89] Ибраев Ш. Қазақтың ғурыптық фольклоры. – Нур-Султан, «Л.Н.Гумилев атындағы ЕУУ», 2021. – Б.230.

[90] Қарақалпақ дәстүр қосықлары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997. – Б.26-27.

Qazaqlarda:

Үйде бір жүріп, түзде өлген,
Қыздан да муңлық барма екен.

Тірі кетті демесең,
Өлгеннен муның несі кем?

Тирі кетті демеңдер,
Өлгенге көңлім уқсайды.

Узатқан – өлгенменен бірдей дейді,
Ағай-ау, хош аман бол, дүние салдым[91].

Mısallardan kórinip turǵanınday qızdıń dárti, hásireti, ishki debdiwi menen shıqqan jılawlar ólim menen teńdey qoyıladı. Sonlıqtan da professor Sh.Ibraev: «Bunıń ayqın kórinisi qızdıń arnayı minetuǵın atábzelin tayarlap, kiyimniń joqarı álem menen tómengi álemdi obrazlap kórsetetuǵın sáwkeleni kiygiziwden baslap, kelin bolıp túskennen keyin basqa dúnyanıń kiyimin (kiymeshek, aq jawlıq) kiygiziwge deyingi aralıqtaǵı dástúrli simvollıq máni bar háreketlerden anıq bayqaladı. Áyyemgi túrklerdiń ólgen adamdı shıǵarıp salıw máresimi menen únlesip atır»[92], – degen pikirlerinde haqıyqatlıq bar. Sınsıwda lirik qaharman qızdıń psixologiyalıq xalatı, poetikalıq obrazı ayqın ashıp beriledi.

Sınsıwlardıń kompoziciyalıq qurılısı qızdıń jaslıq dáwirine, eli menen jerine, tuwısqanlarına arnaǵan xoshlasıwınan, qız tuwısqanlarınıń qızdı jubatıwınan quraladı. Mazmunında qızdıń jaslıq dáwranın, elin, jerin, tuwǵan-tuwsıqanların, qurbı-qurdasların, balalıq pal dáwranın qıymay, zarlanıp xoshlasıwı menen oǵan aytılǵan jubatıwdan turadı[93].

[91] Ибраев Ш. Қазақтың ғырыптық фольклоры. – Нур-Султан, «Л.Н.Гумилев атындағы ЕУУ», 2021. – Б.230.

[92] Сонда. – Б.231.

[93] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғырыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012. – Б.25.

Qosıqtaǵı usı mazmun-mánistiń ashılıwında obrazlı poetikalıq súwretlewler menen tiykarǵı jetekshi obraz retinde qız oraylıq orında turadı.

Joqarıdaǵı keltirlgen mısaldıń kompoziciyası qızdıń monolog-murajatına qurılǵan. Qızdıń birinshi betten óz dártin sırtqı monolog túrinde murajat etip ekinshi bir adamǵa (jeńgesi, dostısı t.b.) xabarlawı bayanlanǵan. Sıńsıwdıń tiykarǵı obektinde turmısqa shıǵatuǵın qızdıń obrazı turadı, sonlıqtan da qosıqta qızdıń basındaǵı táǵdiri bayanlanıwına qaramastan, real, turmıs haqıyqatlıǵı sáwlelenedi.

Juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq sıńsıw qosıqlarında uzatılatuǵın qız obrazı jetekshilik etedi. Eki xalıqtıń sıńsıwında da qızdıń muńlı kewil-keshirmeleri, dárti hám hásireti bayanlanadı. Sonday-aq, qızdıń tilinen bayanlanǵan poetikalıq qatarlarda belgili bir dáwirdiń tariyxıy jámiyetlik turmıstıń haqıyqatlıǵı da sáwleleniwin tabadı.

III BAP. QARAQALPAQ, ÓZBEK, QAZAQ XALÍQLARÍ BET ASHAR QOSÍQLARÍN SALISTIRMALI ÚYRENIW

3.1. Bet ashar qosíqlarínıń ideya-tematikalıq uqsaslıǵı hám milliy ózgesheligi

Búgingi globallasıw dáwirinde ata-babalardan bizge jetip kelgen mádeniy miyraslarımızdı qásterlep saqlaw hám ǵalaba en jaydırıw áhmiyetli wazıypa esaplanadı. Mádeniy miyraslarımızǵa uzaq waqıt dawamında ózine tánlikti saqlap qalıwdı támiyinleytuǵın mádeniy estelikti jetkerip beriw mexanizmi sıpatında qarawımız múmkin.

Máselen, túrkiy xalıqlar arasında keńnen en jayǵan kelin sálem yamasa bet ashar salt-dástúrleri, ata-babalarımızdan qalǵan mádeniy miyraslarımızdan esaplanadı. Bul toy qosıqları adamzattı ádep-ikramlı bolıwǵa shaqıradı hám etikalıq-estetikalıq tásirge iye. Túrkiy xalıq ilimpazları, atap aytqanda, qazaq ilimpazı K.Matıjanov, A.Berdibay, B.Babijan, M.Abuǵazı, ózbek ilimpazlarınan M.Alaviya, B.Sarimsoqov, N.Qurbanova, Z.Qasımova, L.Xudaykulova hám basqalardıń ilimiy izertlew jumısları bar. Qaraqalpaq ilimpazlarınan N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, Q.Maqsetovtıń bir qatar ilimiy-izertlew jumısları keń orınǵa iye.

Qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet, salt-dástúr folklorında bet ashar aytıw óziniń funkciyası menen ajıralıp turadı. N.Dáwqarevtiń pikirinshe, qaraqalpaq xalqı óz tariyxınıń dawamında túrli siyasiy, tariyxıy, mádeniy, ekonomikalıq jaǵdaylardı basınan keshirgen. Bul tariyxıy sharayatlarda xalıqtıń tirishilik etiwi, el basqarıw tártibi, adamlardıń sanası, óndiris, klasslıq qatnası hár qıylı bolǵan. Bul tariyxıy sharayatlarda xalqımız óziniń sociallıq ósiw dárejesine ılayıqlı úrp-ádet, dástúr nızamın jasadı. Qaraqalpaqlarda bet ashardı er adam – bet asharshı kóteriŋki dawısqa salıp atqaradı. Biz toy baslaw yamasa bet ashar aytımlarınıń bir neshe variantların mısal etip keltiriwimiz múmkin:

Há, xalayıq, xalayıq,
Kelinshek kelip qalıptı,
Íntıǵısıp qarayıq,
Ǵawırlaspay shuwlaspay,
Sózlerge qulaq salayıq!
Bolǵay mına kelinshek,
Awlımızǵa ılayıq,
Shashıwı moldan shashılsın,
Baxtı kúndey ashılsın,
Ishi kúygen dushpanı,
Ayaǵına bas ursın.
Jaman jeri bolmaǵay,
Iyilip túsken esigin,
Iláyim qapa qılmaǵay.
Jaqınıraq keliń xalayıq,
Bárshemiz birge jıynalıp,
Kelinshekti qarsı alayıq![94]

Ózbek xalıq salt-dástúrleri, toy qosıqları óziniń milliy ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Toy hár eki tárep – qudalar hám doslar ushın quwanıshlı kún bolǵanınan qız hám kúyew tańlawdan tartıp, toy bolıp ótkenshe, onnan keyin de kópshiliktiń qatnasıwı, másláháti hám járdemi menen ámelge asırıladı.

«Toy» sózi «toyıw» dan alınıp, úlken zıyapat mánisindedur. Ótmishte ótken adamlar (shaxslar) óz dúnyaqaraslarına jarasa toydı hár túrli túsindirgen hám ol haqqında hár túrli xarakterdegi shıǵarmalar jazǵan... Úyleniw toyı, xatna toyı, jas toyı, besik toyı sıyaqlı toylar bolıp, olardıń barlıǵında xalıqqa as, nan beriledi». M. Alaviya toydıń maqseti tek qarın toydırıw emes ekenligin, onda ruwxıy azıqlanıw ushın da jaslar jıynalıwın atap ótken [95].

[94] ӨзР ИА Қарақалпақстан бөлими қолжазбалар фонды, Р-449, №176392.

[95] Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, «Фан”, 1974. – Б. 153-154.

Ózbek xalıq toy dástúrleri ózine tán milliylikke iye. Neke toyı kúni ótkeriletuǵın salt-dástúrler ózgeshelenip turadı. Neke ata-analardıń ruxsatı hám pátiyası menen, bir neshe basqıshlarda ótkeriledi. Kúyewdiń úyine jiberiwden aldın kelinniń úyinde ata-ana menen xoshlasıw dástúri boladı. Kelin menen birge jaqın joldasları da baradı. Olar toy qosıqların dawısqa salıp aytadı. «O‘lan» («Ólen») hám «Yar-yar» qosıqları buǵan mısal boladı. «Kelin sálem» (Bet ashar) salt-dástúri xalıq dástúri boyınsha baslanadı. Salt-dástúr baslanıwına jaqın háwlide kúyewdiń ata-anası, barlıq jaqın tuwısqanları, kúyewdiń dosları hám jaqın qońsılar jıynaladı. Kelin sálem dástúri kelinshektiń iyilip, xalıqqa sálem beriwi menen dawam etedi.

Kelinshek kúyewiniń tuwısqanlarına, qońsılarına iyilip sálem beredi. Sol waqıtta kelin túsip atırǵan awıl yaki máhálleden (elattan) jası úlken hayallar yaki qosıqshı, «Kelin sálem-yar-yar» degen qosıqtı aytadı:

Tog‘-u toshni gul qilgan,
Ikki yoshni bir qilgan,
Salom salom yor-yor,
Kelin salom yor-yor.
Avval Xudoga salom,
Payg‘ambarlarga salom,
Uyning katta bekasi,
Seyf kalitining egasi,
Toza noka Shubasi,
Kelin salom yor-yor.
Qabul aylang qaynonasi,
Sizga salom yor-yor!
Pullar yig‘ib pul bergan,
Sarpoga tulpor, qo‘y bergan,
Sevganini olishga qo‘yib bergan,
Kelin salom yor-yor,

Qabul aylang qaynotasi,
Sizga salom yor-yor![96].

Ózbek xalqında kelin sálem dástúri lokallıq ózgesheliklerge iye. Mısalı, Surxandárya wálayatında Kelin sálem dástúr qosıqları Bet ashar dep ataladı hám olardıń úrp-ádetleri, dástúrleri boyınsha ótkeriledi.

Oy bulutning ostidan,
Oyday kelin kelibdi.
Ko‘k bulutning ostidan,
Kunday kelin kelibdi.
Ko‘ringiz–o, ko‘ringiz,
Ko‘rmanasini beringiz, – дейди[97].

Burınları kúyewdiń úyinde miymanlar hám qudalar janında «kelin sálem» ótkerilgen hám keywanı hayallar tárepinen dástúriy «kelin sálem» qosıǵı atqarılǵan. Ádette, bul qosıqtıń sálem jollanıp atırǵan adamdı sıpatlawǵa baǵıshlanǵan qatarları arnawlı atqarıwshı yamasa keywanı hayal tárepinen aytıladı:

O‘g‘irida oti kishnagan,
Bahorda bog‘i yashnagan,
Umrovlari tepaday,
Sallasi boshda kappaday,
Ko‘zlari o‘tkir shoqolday,
Soqoli bir bov koshovday,
Topganini ulga bergan,
Osh qilib elga bergan,

[96] Электрон ресурс: https://web.archive.org/web/20160317001403/http://tarix.uz/milliy-nanalar/milliy-urf-odatlar/toy-va-toy-oldi-marosimlari

[97] Худайқулова Л.А. Сурхондарё тўй маросим қўшиқлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2011. – Б.26.

Keliniga peshvoz chiqqan,
Qaynotasiga bir salom![98]

Usı qatarlar aytılǵannan keyin keywanı hayallar kelinshektiń iyninen uslap, sálemge iyiltedi hám kelin tájim etedi, toyda qatnasıp atırgan hayallar bolsa «Hazar álik!» deydi. Qumqorǵan rayonındaǵı ayırım awıllarda «betashar» salt-dástúri kúni keywanı hayallar, jeńgeyler kelindi tájimge (iyiliwge) alıp shıǵadı. Kelin hár saparı sálem berip atırǵanda tájim etkeni ushın bul dástúr waqtında atqarılatuǵın qosıqta da «kelin sálem» ornına «tájim» («tazim») sózi qollanıladı:

To‘qqiz qavat to‘n kiygan,
To‘qsabolarga o‘xshagan,
Qaynotasiga bir ta’zim!
Jahonga tinchlik tilagan,
Yoshlarga umr tilagan,
Qaynonasiga bir ta’zim![99]

Bizińshe, «Tájim salıw» (tájim etiw, iyiliw) neke toyınıń juwmaqlawshı bólimi – «Bet ashar» dástúrinde atqarılatuǵın dástúriy qosıqlardan biri bolıp, tariyxıy jaqtan «kelin sálem» janrınıń evolyuciyası nátiyjesinde qáliplesken. Onıń poeziyalıq qurılısı úsh qatarlı qosıq formasınan ibarat bolıp, kelinniń húrmeti bildirilip atırǵan obyekt – adam sıpatlamasına baǵıshlanǵan eki qatar óz-ara uyqasıp, sol adamnıń atı jazılatuǵın úshinshi qatarǵa dástúriy «bir tájim» naqıratı («bir tazim» qaytariǵi) qosılıp aytıladı[100].

[98] ӨзР ИА Әлишер Наўайы атындағы Тил ҳәм әдебият институты Фольклор архиви, Инв. Номер 1833. – Б.29.

[99] Худайқулова Л.А. Сурхондарё тўй маросим қўшиқлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2011. – Б.26.

[100] Худайқулова Л.А. Сурхондарё тўй маросим қўшиқлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2011. – Б.26.

Al, qazaq xalqında da eń úlken toy dástúrleriniń biri – bet ashar bolıp tabıladı. Bul salt-dástúr kelinniń kúyew aǵayinleri menen tanısıw máresimi esaplanadı. Qazaq xalqında áyyemgi dáwirlerde kelinshektiń júzin kelinshektiń ata-anasına kórsetpegen. Kelinshek úsh kún kúyewsiz túneydi. Tórtinshi kúni kelinshektiń beti jabıladı. Kelinshekti basqa kelinshekler, balalı hayallar jeteklep baradı. Qosıqshı «bet ashar qosıq» aytıp, kelinshekti tuwısqanları menen tanıstıradı. Kelin aǵayinlerine iyilip sálem beredi. Bet ashardan keyin shay ishiw dástúri baslanadı. Házirgi kúnde Qazaqstanda ertedegi toy dástúrleri, úrp-ádetleri óz áhmiyetin joǵaltıp, ornın zamanagóy toy dástúrleri, toy qosıqları iyeledi.

Bul mámleket wákilleri materiallıq emes mádeniy miyras dizimine 13 obektti kirgizdi. Bet ashar – toy merekesinde kelinniń «júz ashıw» salt-dástúri orınlanadı. Bet ashar jırı da ózine tán ózgeshelikke, kúshli tásirge iye. Máselen, Aqıt Úlimji ulı (Aqıt Úlimjiýlı) tárepinen atqarılǵan bet ashar jırında mınaday sózler aytılǵan:

Орынсыз, жаным, мақтанба,
Қызыл тілім сақтанба,
Ибалы бол, келін жан,
Артық сөз айтып басыңнан,
Өзіңе-өзің дақ салма.
Сен үшін тұрмыз сабылып,
Май құйып отқа табынып,
Ақ батасын беруге,
Келді жұртың ағылып.
От басында ұйықтама,
Етек-жеңің күйеді.
Сарыла болып тұрғанда,
Дұшпаның кекеп күледі.
Жақсы адамның баласы[101].

[101] Электрон ресурс: https://e-history.kz/kz/news/show/50000610.

Qazaq alımları A.Berdibay, B.Babijan, M.Abuǵazı Qazaqstan, Jetisu qubla-batısınıń úyleniw, qız uzatıw toyı salt-dástúrin, ondaǵı aytılatuǵın toy qosıqlarınıń ózgesheligin izertlegen [102].

Ulıwma qaraqalpaq, ózbek hám qazaq xalıqlarında bet asharda aytılatuǵın qosıqtıń mazmunı «kelinge ádepli bol, qáyin ene, qáyin atańdı, kúyewińdi, awıldıń jası úlkenin, jası kishisin húrmet qıl» degen násiyatlardan ibarat boladı. Juwmaqlap aytqanda, ózbek, qazaq hám qaraqalpaq xalıqları erte dáwirlerden birgelikte tatıwlıqta jasap kiyatırǵan xalıqlar esaplanadı. Durıs, hár qanday xalıqtıń salt-dástúrleri, qosıqları zamanagóy tús aladı. Bul tábiyıy process. Ata-babalardan bizge jetip kelgen dástúrlerdi, toy qosıqların házirgi zamanagóy IT texnologiyaları járdeminde sanlastırıp, zamanǵa say tárizde keleshek áwladlarǵa jetkeriwimiz tiyis.

Búgingi kúnde folklortanıwda usı atları atalǵan hám basqa da tuwısqan xalıqlardıń toy qosıqlarınıń óz-ara uqsaslıǵı, ózine tán ózgesheligin úyreniw júdá zárúr hám áhmiyetli sanaladı.

3.2. Bet ashar hám «kelin salom» qosıqlarında yumor hám satira

«Bet ashar» – kópshilik túrki tilles xalıqlarda ushırasatuǵın turmıs-salt jırlarınıń biri. Onı kelinshek túskende, kelinshekti túsken eline tanıstırıw retinde aytıladı. Bet ashar jańa túsken kelinshekke aqıl-násiyat, keleshek turmıstı qanday etip qurıwı, elge, ata-anaǵa, qurbı-qurdasqa, aǵayin-tuwısqanǵa qanday etip xızmet etiw kerekligi aytıladı. Bet ashardıń túrleri, atadan-balaǵa ótip kiyatırǵan túrleri menen birge, hár bir talantlı xalıq qosıqshıları tárepinen ózinshe dóretken túrleri bar. Bet ashar qaraqalpaq xalıq turmısında búgingi kúnde de keń túrde paydalanıladı[103]. Shınında da, bet ashar jırları eski hám házirgi

[102] Бердибай А., Бабижан Б., Абуғазы М. Песни свадебного обряда казахов юго-запада Казахстана/ Central Asian Journal of Art Studies Volume 5.Issue 4. 2020. – С. 56-71.

[103] Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис, «Билим», 1992.

dáwirge sáykes sintezlenip, rawajlanıp baradı. Qaraqalpaq hám ózbek xalıqları erte dáwirlerden-aq bir aymaqta, bir oypatta jasap, bir neshe tariyxıy dáwirlerdi basınan keshirdi. Bul xalıqlardıń mádeniyatı, úrp-ádet, salt dástúrleri de bir-birine jaqın hám sonıń menen birge milliy ózgesheliklerge de iye.

Qaraqalpaq xalqı erte dáwirlerden-aq házil-dálkekti, basqılasıp áńgimelesiwdi úrdis etip kelgen hám bul házirgi kúnde de dawam etip kelmekte. Ásirese, qaraqalpaq xalqında dayılı-jiyen, jezde-baldız, jora-joldas, qurbı-qurdaslardıń toy-merekelerdegi, geshteklerdegi basqılasıwları, házil-dálkekleri aytarlıqtay áhmiyetke iye hám úlken qızıǵıwshılıqtı payda etedi. Sonıń menen qatar, jas jubaylardıń úylengen toylarındaǵı bet ashar qosıqları da qábiletli bet asharshılar tárepinen oǵada úlken sheberlik penen atqarıladı hám ondaǵı yumor-satira qánigelerdi qızıqtırıp qoymastan bul qatarlardı analizge, ilimiy aylanısqa túsiriwge, úyreniwge iytermeleydi.

M.Alaviya, N.Qurbanova, S.Davlatov, N.Quranbaeva, O.Ismanova, D.Urinbaeva, Z.Qasımova, L.Xudaykulova hám basqalar ózbek, N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, Q.Maqsetov, Q.Mámbetnazarov, S.Bahadırova, X.Esbergenov hám J.Xoshniyazov hám taǵı basqalar qaraqalpaq xalıq salt dástúrlerin, ondaǵı janrlardı úyrengen. Q.Ayımbetov qaraqalpaqlardıń toy salt-dástúrlerine, sonıń ishindegi, bet ashar qosıqlarınıń milliy ózgesheligine, onda házil-dálkeklerdiń mazmunına, ornına dıqqat awdardı[104]. Ilimpazdıń pikirinshe, ótmishte qaraqalpaqlar arasında toy baslawdı, betashardı alıp barıwdı kásip qılıp júrgen sóz sheberleri bolǵan. Toydı baslawshı óziniń úyrenip alǵan toy baslaw qosıǵın aytıp, jáne oǵan óziniń shayırshılıǵın qosıp, toydıń bolıp atırǵan jaǵdayın kópshilikkke túsindirip, toy beriwshini kótermelep maqtaydı[105].

Haqıyqatında da, toy iyesin maqtaw arqalı bet asharshı óziniń miynet haqısın, toy miymanlarınan ataǵan aqshaların, sawǵaların aladı. Ayırım jaǵdaylarda zıqna, sıqmar adamlardı sınǵa alıp, kerek ornında

[104] Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.

[105] Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.

olardı xalıqtıń aldında uyaltqan. Bazıbir betashar aytıwshılar toy iyeleri, miymanlarınan sıylıq berilmey atırsa sol zamatta-aq qosıq shıǵarıp, xalayıqqa jar salǵan hám atı shıqqan adamlar uyalǵanınan shapan, oramal, aqsha, basqa da sawǵaların berip, salt dástúrdiń talaplarına juwap beriwge háreket etken. Ayırım bet ashar aytıwshılar miymanlarǵa «aqshanı salıp atırsań ba yamasa alıp atırsań ba?» dep házil-dálkek etip, toy tamashasına sán berip, xalıqtı kúldirip, ilham-yosh baǵıshlaǵan. Geypara jaǵdaylarda toylarda duwtar alıp, shertip, toy baslaw qosıqların aytqan atqarıwshılar xızmet etip júrgen jigitlerge, kelinlerge «tamaǵımız qımırshıp ketti, shayneklerge kók shay, kók shay menen «aq shay» (araq) alıp kelmeysiz be?» dep házillesip, talabın da qanaatlandırıp alǵan.

Rus alımı N.A.Baskakov turmısqa baylanıslı awızeki xalıq dóretpeleri, toyǵa baylanıslı bet ashar qosıqları tuwralı pikirlerin bildirdi: «Bet ashatuǵın arnawlı adamlar boladı. Awıldıń jas úlken adamlarınıń birewi bet ashardı aytatuǵın adamnıń atın aytıp shaqıradı. Ol ortaǵa shıǵıp, kelinniń qasına kelip qosıq penen betin ashadı. Toy baslaw yamasa betashar aytımları ádette aytar tilge qolaylı, rifmaǵa, uyqasqa qurılǵan boladı[106]. Shınında da, bet asharda atqarılǵan sózler qısqa, ıqsham hám mánili bolıp keledi. Bet asharshı toyǵa kelgen miymanlardıń kewil-xoshın kóteriw ushın yumor-satiradan paydalanadı. Toy iyeleri, toyǵa kelgen miymanlar, qońsı-qobalar, aǵayın-tuwısqanlar ózleriniń atların esitken soń házil-dálkekke túsip qalmaw ushın alıp kelgen aqshaların, sarpayların, sawǵaların betashar aytıwshıǵa berip, dástúrge sadıq qalıwǵa tırısqan.

N.Dáwqaraevtıń atap ótkenindey, bet asharda aytılatuǵın qosıqtıń mazmunı kelinge ádepli bol, qáyin ene, qáyin atańdı, kúyewińdi, awıldıń jası ullı, jası kishilerin sıyla, degen qusaǵan nasiyat aytıwdan ibarat. Kelin jańa elge, basqa urıwǵa – jat elge keldi. Jańa qonısta jańa tártipke, jańa dástúrlerge, jańa adamlarǵa gezlesti. Sonlıqtan jańa túsken kelindi bul jaǵdaylar menen tanıstırıw, olardı orınlawǵa úgitlew kerekli bolǵan. Kelinniń isleytuǵın isleri, otıratuǵın ornı, sóyleytuǵın sózi,

[106] Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Материалы по диалектологии. – Москва, Издательство АН СССР, 1951.

júris-turısı, kelinniń wazıypaları, kóp zamanlardan bermaǵan jasalıp kiyatırǵan ádet-dástúr kelinge aytıp túsindiriledi. Bunda aytılatuǵın qosıqtıń teksti burınnan aytılıp kiyatırǵan tekst boladı. Biraq, aytıwshı usı toyda ózine keregin, ılayıqlısın saylap alıp aytadı. Bet ashar nama menen aytılmaydı.

Ol termelep jeldirtip aytıladı. Eń aldı menen aytıwshı ózi kelin menen amanlasadı. Onnan keyin kelinge násiyhat aytadı. Bunnan keyin aytıwshı kelindi awıldıń adamları menen tanıstıra baslaydı. Aytıwshı hár bir adamdı tanıstırǵanda kelinniń betindegi aq shúberekti kóteredi, kelin iyilip, tájim bergennen keyin beti jáne jabıladı. Hár bir adamdı tanıstırǵanda aytılatuǵın qosıqtıń mazmunı sol adamnıń túrine, peyiline, kásibine, xarakterine, jámiyette tutqan ornına qarap boladı. Soǵan ılayıqlı sóz aytıladı. Bul gáplerdi aytıp, kelinnen qádesin alǵan bet asharshı didaktikalıq qosıq qatarlardı jalǵastıradı. Úgit-násiyatlardan keyin bet ashar ashıp atırǵan adam kelinshekti xalıqqa, xalıqtı kelinshekke tanıstıradı. Bet ashar ashıp atırǵan adam belgili el aǵası, qáyin ata, qáyin ene, biykesh, qaynaǵa, abısın, dayı, jiyen, qurdas hám taǵı da basqalardıń atların atap, «olarǵa ber bir sálem» dep kelinshekke sálem bergizedi.

«Kelin keldi kórińiz, kórimligin berińiz, Ala-qula demeńiz, atın aytıp júrmeńiz, betin ashıp bereyin, kelinińdi kórińiz» dep bet ashar ashıp atırǵan adam kelin túsirgen úy iyelerinen qádesin aladı. Q.Ayımbetov táriyplegenindey, bet ashardı aytıwshı bul waqıtları awıl adamlarınıń minez-qulqına qaray, onıń múshe qurılısına qaray yumorlıq tımsallar aytadı. Sarań, sútxor adamlarǵa bılay deydi: Shiydiń túbin qayıǵan, Esap penen bayıǵan. Tólenshe degen qaynaǵań, Oǵan beriń bir sálem.

Q.Ayımbetovtıń atap ótkenindey, bet ashar aytıwshı múshesi kishi adamlardı bılay táriyplep, házil-dálkek etken: «Poshsha torǵay músheli, Qabırǵası úsh eli, Pálenshe degen qaynaǵań, Oǵan beriń bir sálem». Kóse, sarı adamlarǵa bolsa, bet ashar aytıwshı bılay dep táriyp bergen: «Uyqılap jatırǵan peridey, Iylep shıqqan teridey, Tólenshe degen qaynaǵań, Oǵan beriń bir sálem»[107].

[107] Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.

Bet ashar pitkennen keyin kelinshektiń betindegi oramal ashıladı. Kelinshek úy xızmetine aralasa baslaydı. Baqsı-jıraw ayttırıw, gúres tutıw, kókpar oynaw tamashaları dawam ete beredi. «Xalıqtıń salt-dástúrlerindegi juwaplar, aytıslar, toy baslawlar, yar-yar aytıwlar, soǵan qusaǵan xalıq dástúrleri drama menen saxna óneriniń dáslepki saǵası sıpatında desek boladı» dep jazdı Q.Ayımbetov. Shınında da, toy baslaw, bet ashar dástúri, qosıqları atqarıwshılardıń qábiletin arttırıwda úlken rol atqarǵan.

Bet ashar qosıqlarında házil-dálkek, degishpe, hár túrli ushırma gápler, teńewler, epitetler hám basqa troplar keń orındı iyeleydi: «Eltiri tonnıń bawınday, Sarǵayıp pisken qawınday. Anaw turǵan qáyin atań, Qáyin atańa ber sálem».

Ózbek xalqında da kelin toylarda kelinshektiń sálem beriw salt dástúri keń orındı iyeleydi hám bul «Kelin salom» dep ataladı. Ózbek xalqındaǵı kelinniń sálem beriw dástúri, ondaǵı aytılatuǵın qatarlarda qaraqalpaq bet ashar qosıqlarına salıstırǵanda yumor-satira azıraq ushırasadı, bazılarında bolsa, ulıwma házil-dálkek keltirilmeydi.

«Kelin sálem-yar-yar» atlı qosıqtı mısalǵa alayıq: Uyning katta bekasi, Seyf kalitining egasi, Toza norka Shubasi, Kelin salom yor-yor. Qabul aylang qaynonasi, Sizga salom yor-yor[108]. Bunda kelinshektiń qáyin enesi aytılıp, onıń úydiń úlken biykesi, kiyim-kenshek, seyf-giltlerdiń iyesi ekenligi, tapsırmaların buljıtpay orınlaw kerekligi názerde tutılǵan. Keywanı hayal jáne bılay dep aytadı: «Pullar yig‘ib pul bergan, Sarpoga tulpor, qo‘y bergan, Sevganini olishga qo‘yib bergan, Kelin salom yor-yor, Qabul aylang qaynotasi, Sizga salom yor-yor»[109]!

Durısında da, qáyin ata sol shańaraqtıń basshısı, ǵamxorshısı, tiykarǵı orındaǵı insan sanaladı. Ózbek xalıq kelin sáleminde qaraqalpaq xalqına salıstırǵanda házil-dálkek azıraq ushırasadı yamasa biraz jumsartıp aytıladı, kóbinese házil-dálkek aytılmaydı da: «Joynnamozi

[108] Электрон ресурс: https://web.archive.org/web/20160317001403/http://tarix.uz/milliy-an'analar/milliy-urf-odatlar/toy-va-toy-oldi-marosimlari

[109] Электрон ресурс: https://web.archive.org/web/20160317001403/http://tarix.uz/milliy-an'analar/milliy-urf-odatlar/toy-va-toy-oldi-marosimlari

qo‘lida, Makkatillo yo‘lida, Qabul aylang doda, buvijonisi, Sizga salom yor-yor»[110].

Burınları kúyewdiń úyinde miymanlar hám qudalar janında «kelin sálem» ótkerilgen hám hayallar tárepinen dástúriy «kelin sálem» qosıǵı atqarılǵan. Ádette, bul qosıqtıń sálem jollanıp atırǵan adamdı sıpatlawǵa baǵıshlanǵan qatarları arnawlı atqarıwshı yamasa keywanı hayal tárepinen aytıladı:

«O‘g‘irida oti kishnagan, Bahorda bog‘i yashnagan, Umrovlari tepaday, Sallasi boshda kappaday, Ko‘zlari o‘tkir shoqolday, Soqoli bir bov koshovday, Topganini ulga bergan, Osh qilib elga bergan, Keliniga peshvoz chiqqan, Qaynotasiga bir salom!»[111].

Ózbek xalqında kelin sálem dástúri lokallıq ózgesheliklerge iye. Mısalı, Surxandárya wálayatında Kelin sálem dástúr qosıqları «Bet ashar» dep ataladı. Onda mınaday qatarlar ushırasadı: «Oy bulutning ostidan, Oyday kelin kelibdi. Ko‘k bulutning ostidan, Kunday kelin kelibdi. Ko‘ringiz–o, ko‘ringiz, Ko‘rmanasini beringiz»[112]. Usı qatarlar aytılǵannan keyin keywanı hayallar kelinshektiń iyninen uslap, sálemge iyiltedi hám kelin tájim etedi, toyda qatnasıp atırǵan hayallar bolsa «Hazar álik!» deydi. Qumqorǵan rayonındaǵı ayırım awıllarda «bet ashar» salt-dástúri kúni keywanı hayallar, jeńgeyler kelindi tájimge (iyiyliwge) alıp shıǵadı. Kelin hár saparı sálem berip atırǵanda tájim etkeni ushın bul dástúr waqtında atqarılatuǵın qosıqta da «kelin sálem» ornına «tájim» («tazim») sózi qollanıladı: «To‘qqiz qavat to‘n kiygan, To‘qsabolarga o‘xshagan, Qaynotasiga bir ta’zim! Jahonga tinchlik tilagan, Yoshlarga umr tilagan, Qaynonasiga bir ta’zim!»[113].

---

[110] Электрон ресурс: https://web.archive.org/web/20160317001403/http://tarix.uz/milliy-an’analar/milliy-urf-odatlar/toy-va-toy-oldi-marosimlari

[111] ӨзР ИА Әлишер Наўайы атындағы Тил ҳәм әдебият институты Фольклор архиви, Инв.Номер 1833. – Б.29.

[112] Худайқулова Л.А. Сурхондарё тўй маросим қўшиқлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2011. – Б.26.

[113] Худайқулова Л.А. Сурхондарё тўй маросим қўшиқлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёизлган диссертация автореферати. – Тошкент, 2011. – Б.19-26.

L.Xudayqulovanıń pikirinshe, «tájim salıw» (tájim etiw, iyiliw) neke toyınıń juwmaqlawshı bólimi – «Bet ashar» dástúrinde atqarılatuǵın dástúriy qosıqlardan biri bolıp, tariyxıy jaqtan «kelin sálem» janrınıń evolyuciyası nátiyjesinde qáliplesken. Onıń poeziyalıq qurılısı úsh qatarlı qosıq formasınan ibarat bolıp, kelinniń húrmeti bildirilip atırǵan obyekt – adam sıpatlamasına baǵıshlanǵan eki qatar óz-ara uyqasıp, sol adamnıń atı jazılatuǵın úshinshi qatarǵa dástúriy «bir tájim» naqıratı («bir tazim» qaytariǵi) qosılıp aytıladı[114].

Biz bul eki xalıqtıń toy baslaw, betashar qosıqların salıstırıp qaraǵanımızda qaraqalpaq xalqındaǵı usı tiptegi qosıqlarda yumor-satira, házil-dálkek, basqıǵa alıw biraz kúshlirek hám basım orındı iyelewine gúwa boldıq. Házirgi dáwirde toy baslaw, bet ashar dástúrleri zamanagóy muzıkalıq ásbap-úskeneler arqalı qosıqshılar tárepinen atqarılıp kelmekte. Mısalı, qaraqalpaq xalqında qaraózekli bet asharshı Nuratdin Paxratdinov zamanagóy sintezator muzıkası astında bet ashar jırın atqarıp, pútkil jer júzi xalıqlarına Internet tarmaǵı arqalı belgili boldı. Onıń atqarǵan bet ashar jırlarında yumor-satira basım orındı iyeleydi. Bet asharshınıń pútkil Orta Aziya, Oraylıq Aziya xalıqlarına da dańqı shıqqanlıǵın bilemiz. Ózbek xalqında da bet ashar yamasa «kelin sálem» dástúri hám qosıqları házir zamanagóy túske enip, kópshiligi restoranlarda belgili qosıqshılardıń atqarıwında bolıp kelmekte.

Bet ashar aytıwdıń bul túri zamanǵa sáykes ózgertilgen, solay bolsa da, bet asharshı eski dástúrlerdi de ózinde saqlaǵan, milliy kolorit penen bayıtqan. Qaraqalpaq hám ózbek folklortanıwında xalıq salt-dástúrleri, atap aytqanda, toy baslaw, bet ashar qosıqlarındaǵı házil-dálkeklerdiń, yumor-satiranıń milliy ózgesheliklerin tereń izertlew oǵada áhmiyetli hám zárúr dep esaplaymız.

[114] Худайқулова Л.А. Сурхондарё тўй маросим қўшиқлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2011. – Б.19-26.

3.3. Túrkiy xalíqlarí bet ashar qosíqlarínıń orní, áhmiyeti hám tipologiyası

Túrkiy tilles xalıqlarında toy baslaw hám kelinshektiń betin ashıw – bet ashar salt-dástúrleri, bul shıǵarmalardıń atqarılıwı, ondaǵı is-háreketler úlken qızıǵıwshılıq oyatadı hám ilimiy izertlewler ushın jańa baǵdarlardı ashıp beredi. Qazaq xalqında toy baslaw (toy bastau) hám bet ashar salt-dástúri úlken joqarı ruwxta ótkeriledi. Bul toy bastau hám bet ashar dep ataladı.

Qazaq izertlewshileri Ayjan Berdibay, Baglan Babijan, Murat Abuǵazınıń «Qubla-Batıs Jetisu qazaqlarınıń toy salt-dástúrleri jırları (qosıqları)» atlı maqalasında bahalı maǵlıwmatlar keltirilgen.

Qazaq salt-dástúr folklorınıń janrları arasında eń kóp saqlanıp qalǵanı toy cikli bolıp, onda toy baslaw hám bet ashar shańaraqlıq-dástúr qosıqlar toparına kiredi. Áyyemgi dáwirlerde kelinshek kelgeninen keyin úsh kúnnen soń toy baslanıp, bet ashar salt-dástúri baslanǵan. Burıńǵı dástúr boyınsha kelinshek jeńgeleri yamasa sol awıldıń kelinshekleri menen qatar turıp, úlken oramal jamılıp turadı. Jırshı dombıra saz ásbabın shertip, bet ashar jırın aytadı. Jırshı kelinshekti tuwısqanları menen tanıstıradı, «ádepli bol, mineziń jaqsı bolsın» dep aqıl-keńes beredi. Kelinshek hámmege iyilip, tájim etedi. Sol payıtta atı shıqqan adamlar – tuwǵan-tuwısqanlar, aǵayinler, jaqın-juwıqlar, qońsı-qobalar toy iyelerine hám jırshıǵa sawǵaların, aqshaların beredi.

Dástúr sońında jırshı dombıra menen didaktikalıq jırları menen kelinshektiń jamılıp turǵan oramalın ashadı. Ádette betashar jırınıń qısqasha mazmunı mınaday boladı: «Áy, arıw, gózzal kelinshek, qáyin eneńe bas iyiń, ol seniń ekinshi anań. Qaynatanıń aldında bas iyiń, ol ruw, qáwim bası. Úlkendi sıyla, jaqsı áyel (hayal) bol, oshaqtı saqla». 2024-jılı Qazaqstan Respublikası tárepinen Betashar salt-dástúri YUNESKO dizimine kirgizildi. Qazaq xalqı bet ashardı milliy úrp-ádetler, dástúrler tiykarında ótkeredi. Bet ashar qosıǵı da ózine tán kúshli tásirge iye. Máselen, Aqıt Úlimjiyłı tárepinen bet ashar jırında mınaday sózler aytılǵan:

Орынсыз, жаным, мақтанба,
Қызыл тілім сақтанба,
Ибалы бол, келін жан,
Артық сөз айтып басыңнан,
Өзіңе-өзің дақ салма.
Сен үшін тұрмыз сабылып,
Май құйып отқа табынып.
Ақ батасын беруге,
Келді жұртың ағылып.
От басында ұйықтама,
Етек-жеңің күйеді.
Сарыла болып тұрғанда,
Дұшпаның кекеп күледі.
Жақсы адамның баласы.

Qumıqlarda bul salt-dástúri bet ashar dep ataladı. Bul xalıqta bet ashar salt-dástúri birinshi neke túninen keyin ótkeriledi. Bet ashar jırın toyshı (toychu, ceremoniymeyster) yamasa qosıqshı atqaradı. Qumıq xalıqlarında zurna hám barabanda, siyrek jaǵdaylarda agach kumuz degen ásbapta betashar jırı atqarıladı. Toychu (Тойчу) qosıq aytıp, bul shıǵarmalarında kúyew jigittiń aǵayın-tuwısqanların, jaqın-juwıqların, qońsıların atap, tanıstırıp ótedi. Kelinshek usı atları atalǵan adamlardıń húrmeti ushın iyilip tájim etedi (selam). Bet ashar sońında oramal, perde (lyachak, (*лячакъ*)) alınadı. «Yarı-yarı» jırında lirikalıq hám házil-dálkek qatarlar, sózler keltiriledi[115].

«Моздокский Вестник» jurnalında járiyalanǵan «О свадебных обрядах кумыков»[116] atlı maqalada Mozdok doslıq úyiniń milliy-mádeniy jámiyetleriniń wákilleri on jıllar dawamında xalıqlardıń milliy dástúrlerin saqlaw jolında miynet etip atırǵanlıǵı atap ótilgen. Onda izertlewshi Maxmadi Dawletov tárepinen «MV» jurnalına usınılǵan, úlke boyınsha

[115] О свадебных обрядах кумыков/ Моздокский Вестник, 2025-жыл, 30-январь, № 9 (17170), 2-бет, Сетевое издание: http://моздок-вестник.рф

[116] О свадебных обрядах кумыков/ Моздокский Вестник, 2025-жыл, 30-январь, № 9 (17170), 2-бет, Сетевое издание: http://моздок-вестник.рф

Sayid Xamurzaev (yarbash) tárepinen toplanǵan qumıqlardıń toy máresimleri haqqındaǵı materialları járiyalanǵan. Onda atap ótilgenindey, qumıqlar etnos sıpatında ásirler dawamında Arqa Kavkaz xalıqlarınıń úrp-ádetleri, dástúrleri hám mádeniyatınıń hár qıylı kórinisinde óz ádetlerin jaratqan. Qumıqlardıń úrp-ádetleri áyyemgi dáwirlerden miyras bolıp qalǵan.

Islamnıń qabıl etiliwi menen dástúrler ózgergen, olardıń kópshiligi nızamlastırıldı, basqaları qadaǵan etildi. Sháriyat (islamda) hám úrp-ádetler shańaraq ishindegi qatnasıqlardı belgilep beredi, bunda patriarxat húkimdarlıq etedi hám barlıǵı er adamǵa – ákesine (kumıqsha – «ata») – shańaraqtaǵı úlken adamǵa (qumıqsha – «ojak» – jámiyet uyımı, shańaraq) sózsiz boysınadı. Ata-analardıń balalarınıń is-háreketleri, isleri ushın juwapkershiligi musılman huqıqı nızamları menen kúsheytilgen. Jańa nekeleniwshiler turmısındaǵı eń este qalarlıq waqıya toy bolıp, onı 1970-jıllarında-aq úsh kún izbe-iz belgilegen. Toydıń birinshi kúni «Alham toy» dep atalıp Qurannıń birinshi súresi baslanıwı menen baylanıslı bolıp, sháriyatta nekeleniwdiń ayrıqsha áhmiyetin kórsetedi.

Bayram kiyimindegi jas úlkenler kelinniń ata-anasına barıp, qalińlıq hám gebin-gaaka tapsırǵanınan soń kúyewdiń úyine qaytıp barıp, payǵambarımızdıń húrmetine máwlid aytılǵan. Keshqurın jaslar, oyınshılar ayaq oyın oynap, qosıq aytıp, házil-dálkek shólkemlestiredi. Ekinshi kúni «Gichchi toy» shólkemlestiriledi. Toydıń úshinshi kúni – «Ullu toy» («Ullı toy») da azannan baslap úlken qazanlar qoyılıp, túrli taǵamlar pisiriledi, tayarlanadı. Hár bir shaqırılǵan adam ózine qolaylı waqıtta toyda qatnasıwı múmkin. Miymannıń tilegi-qálewi joqarı orın tutadı. Kelgen miymanlardı esik aldında úy iyesi hám jaqın tuwısqanları kútip aladı, olarǵa kúyew jigittiń dosları, jas tuwısqanları hám qońsılar xızmet kórsetedi[117]. Bet ashardıń qısqasha mazmunı mınaday: «Mine, qaynatań – dana jası úlken, mine, qayneneń – miyirman biyke. Ádepli, miynetkesh bol, úyińde ırısqı-nesiybeń mol bolsın».

Noǵaylarda bul salt-dástúr «bet ashar» dep ataladı. Bet ashar toydan bir kún keyin ótkeriledi. Ayna Cherkesovanıń «Qum noǵaylarınıń toy salt-dástúrleriniń kompleksi» atlı maqalasında ilimiy hám ámeliy derekler orın

[117] О свадебных обрядах кумыков/ Моздокский Вестник, 2025-жыл, 30-январь, № 9 (171; Электрон ресурс: https://vk.com/wall-112547132_7191

alǵan. Onda avtor Rossiya Federaciyası, Stavropol úlkesi, Mineralovodskiy rayonı, Kańlı awılındaǵı noǵaylardıń toy salt-dástúrlerin arnawlı úyrengen. Xalıq Qum dáryasınıń jaǵasında jasaǵanlıqtan bull elat turǵınları Qum noǵayları dep atalǵan.

Bul xalıqta «qız ayttırıw», «akashuv» (alıp qashıw) hám «razılıkpan akashuv» (razılıq penen alıp qashıw) sıyaqlı salt-dástúrleri keń orındı iyeleydi. Bunda toy aldı, toy hám toydan keyingi salt-dástúrler kózge taslanadı. «Qız ayttırǵan», «shaytan kirmes», «qalım» (qalıń), «belgi toy» sıyaqlı rituallar bul aymaqlarda ótkeriledi. Kúyew jigit dáslep kishesine, jeńgesine (enge) unatqan qızı tuwralı xabar beredi. Jeńge bunı jigittiń ata-anasına jetkeredi. Soń ata-ana, aǵıyın-tuwǵanlar «kenes» (keńes) ótkeredi. Toy saltanatlı túrde ótkeriledi. Toydan keyin bet ashar salt-dástúri ótkeriledi. Kúyew hám kelinshek tárepten bir-birden kelinshek (ádette jeńgeleri) shıǵıp, kelinshektiń qolınan uslap turadı. Kelinshektiń betine burkonshek (oramal) jabıladı. Kelinshektiń betin ashıw huqıqı kúyew jigittiń jası úlken aǵalarına, atalarına, apalarına beriledi.

Ol jası úlkenniń bala-shaǵası, perzentleri, aqlıqları hám abırayı bolıwı úlken áhmiyetke iye sanaladı. Kúyewdiń urıw, qáwiminen bolǵan, turmısta úlgi bolatuǵın, bala-shaǵalı abıraylı hayal tárepinen kelinshektiń beti ashıladı. Muzıkalıq atqarılıwı kórinisi: garmonika. Qalay ótkeriledi: Aq oramal (burkonshek) taqqan kelinshekti eki kelin jeteklep keledi. Hayal oramalın sheshedi, qaynene kelinge pal beredi. Bul sózleri shiyrin, mazalı bolıwı ushın islense, ayaǵın basıwı razılıq tilewin bildiredi. Bet ashardan keyin kelinshek jaqın-juwıqlarına, tuwısqanlarına tawar (kiyit) sawǵa etedi[118].

Qarachay xalqında bul salt-dástúr toy bashlau dep ataladı. U.D.Aliev atındaǵı Qarachay-Cherkes mámleketlik universiteti Rossiya tariyxı kafedrası professorı, tariyx ilimleriniń doktorı R.M.Begeulov hám Rossiya etnografiya muzeyi, Kavkaz, Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqları etnografiyası bóliminiń úlken ilimiy xızmetkeri, tariyx ilimleriniń kandidatı R.Sh.Zelnickaya (Shlarba) qarachay xalıqlarınıń toy salt-dástúrleri tuwralı ilimiy izertlew jumısların alıp bardı. Avtorlar qarachaylarda zamanagóy toy dástúrleriniń transformaciyasına

[118] Черкесова А. Свадебный обрядовый комплекс кумских ногайцев/ Южо Российский музыкальный альманах/ 2013. 29-36. (https://cyberleninka.ru/article/n/svadebnyy-obryadovyy-kompleks-kumskih-nogaytsev).

toqtadı. Olar jazǵan maqalasında bayanlanıp atırǵan salt-dástúrdiń sońǵı júz jıl dawamında transformaciyalanıwına ayrıqsha dıqqat awdarǵan.

Onda toy dástúriniń eń áhmiyetli basqıshları tallanǵan. Úyrenilip atırǵan tema boyınsha dala jazıwı materialları hám ádebiyatlardıń analizi islam dini, rus hám Evropa xalıqları tásirine qaramastan, dástúriy toy salt-dástúrlerinde turaqlı xalıqlıq elementler saqlanıp qalǵanlıǵın kórsetken. Bunnan tısqarı, sovet hám post-sovet dáwirinde toy dástúrleriniń ádewir ápiwayılastırılǵanı atap ótilgen . Bul toy kúni ótkeriledi. Bul salt-dástúrdi kúyewdiń ruwınan shıqqan jası úlken apa yamasa jası úlken aqsaqal ótkeredi. Toy baslawda muzıkalıq ásbaplar garmonika, bazıbir jaǵdaylarda sıbızgı (svirel) qollanıladı. Qalay ótkeriledi: Kelinshek tuwǵan-tuwısqanları, aǵayinleri, jaqın-juwıqlarınıń aldında basın iyip turadı. Duwa, pátiya qosıqları jańlaydı. Tájimnen keyin jabıw, perde, oramal jabıladı.

Toy baslaw qosıqları ádette mınaday mazmunda aytıladı: «Qáwimińniń pátiyasın al, kúyewińe súyenish bol, jası úlkenlerdi húrmet et. Úyiń jarıq, balalarıń saw bolsın» (Прими благословение рода, будь опорой мужу, почитай старших. Пусть твой дом будет светлым, а дети здоровыми»[119].

Qaraqalpaqlarda bet ashar salt-dástúri de túrkiy xalıqlardaǵı sıyaqlı ótkeriledi. Qashan ótkeriledi: Toy payıtında yamasa sońınan. Kimler tárepinen ótkeriledi: Erte dáwirlerde kúyew tárepinen shıqqan jası úlken aqsaqallar, jası úlken apalar, baqsılar, házirgi kúnde bet asharshı tárepinen atqarıladı. «Kelindi uzatıp alıp kiyatırıp, kúyewdiń awılına jaqınlaǵan jerde toqtatıp, kelinniń betine aq shúberek jabadı. Awıldıń qız-kelinshegi, balaları kelinniń aldınan shıǵıp, hár jerde toqtatıp, túrli qádelerdi alǵannan keyin kelindi otawdıń qasına alıp keledi. Jıynalǵan adamlar menen tanısıw ushın kelinniń betin ashadı. Bet ashatuǵın arnawlı adamlar boladı. Awıldıń jas úlken adamlarınıń birewi bet ashardı aytatuǵın adamnıń atın aytıp shaqıradı.

Ol ortaǵa shıǵıp, kelinniń qasına kelip, qosıq penen betin ashadı…Bet asharda aytılatuǵın qosıqtıń mazmunı kelinge ádepli bol, qayın ene, qayın

[119] (https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-sovremennoy-svadebnoy-obryadnosti-u-karachaevtsev).

atańdı, kúyewińdi, awıldıń jası ullı, jası kishilerin sıyla, degen qusaǵan nasiyat aytıwdan ibarat boladı»[120].

Betasharshı mınaday gápler menen xalıqtı toyǵa shaqıradı:

Há, xalayıq, xalayıq,
Kelinshek kelip qalıptı,
Íntıǵısıp qarayıq,
Ǵawırlaspay shuwlaspay,
Sózlerge qulaq salayıq!
Bolǵay mına kelinshek,
Awlımızǵa ılayıq,
Shashıwı moldan shashılsın,
Baxtı kúndey ashılsın,
Ishi kúygen dushpanı,
Ayaǵına bas ursın.
Jaman jeri bolmaǵay,
Iyilip túsken esigin,
Iláyim qapa qılmaǵay.
Jaqınıraq keliń xalayıq,
Bárshemiz birge jıynalıp,
Kelinshekti qarsı alayıq![121]

Basqa túrkiy xalıqlardan qaraqalpaq xalıq bet ashar salt-dástúriniń azı-kem ózgesheligi de bar: Dástúrden aldın kelinshek shımıldıq artında ot-jalınnıń ústinen sekirip ótedi. Bul pákleniwdi bildiredi. Qaynene kelinshektiń basına oramal taǵadı, jabadı. Dástúr sońında kelishektiń beti (oramal) ashıladı, toy iyeleri tárepinen hár qıylı mazalı zatlar shashıladı.

---

[120] Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977. – Б.151. Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими қолжазбалар фонды, Р-449, Но176392.

[121] (Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi qoljazbalar fondı, R-449, No176392).

Ózbek xalqınıń bul salt-dástúri «Kelin salom» yamasa «Bet ochar» dep ataladı. Toydıń erteńine azanda «Kelin sálem» salt-dástúri baslanadı. Dástúr baslanıwına jaqın háwlide kúyewdiń ata-anası, barlıq jaqın tuwısqanları, dosları hám jaqın qońsılar jıynaladı. Ózbekstan Respublikası, Surxandárya wálayatında «Kelin salom» salt-dástúri «Bet ochar» dep ataladı hám Qońırat urıwlarınıń úrp-ádetleri, dástúrleri boyınsha ótkeriledi[122].

Kelin sálem dástúri kelinshektiń iyilip, xalıqqa sálem beriwi menen dawam etedi. Kelinshek kúyewiniń tuwısqanlarına, qońsılarına iyilip sálem beredi. Sol waqıtta kelin túsip atırgan awıl yamasa elattan jası úlken hayallar, kelinniń jeńgeleri, jaqınları, tanısları yaki qosıqshı shıǵıp, «kelin sálem, kelin sálem» dep qosıqlardı aytadı:

Kelin salom yor-yor,
Qabul aylang qaynonasi,
Sizga salom yor-yor!
Pullar yig‘ib pul bergan,
Sarpoga tulpor, qo‘y bergan,
Sevganini olishga qo‘yib bergan,
Kelin salom yor-yor,
Qabul aylang qaynotasi,
Sizga salom yor-yor!
Tog‘oraga oshlar keldi,
Amma xolalalar keldi,
Kelin salom yor-yor,
Qabul aylang amma xolalar,
Sizga salom yor-yor[123].

[122] Худайқулова Л.А. Сурхондарё тўй маросим қўшиқлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2011. – 26 б; Электрон ресурс: https://web.archive.org/web/20160317001403/http://tarix.uz/milliy-ananalar/milliy-urf-odatlar/toy-va-toy-oldi-marosimlari.

[123] https://web.archive.org/web/20160317001403/http://tarix.uz/milliy-ananalar/milliy-urf-odatlar/toy-va-toy-oldi-marosimlari/

Bashqurtlarda bul dástúr «Kilen tóshóú», «Kilen asıu» («Килен төшөү», «Килен асыу») dep ataladı.

Rossiya Ilimler akademiyası Ufa federal izertlew orayı, Tariyx, til hám ádebiyat institutınıń úlken ilimiy xızmetkeri, filologiya ilimleriniń kandidatı Aygul Mujavirovna Xakimyanovanıń «Bashqort toy dástúriniń awızeki-poetikalıq repertuarı: ótmishte hám házirgi kúnde» atlı maqalasında bir neshe bahalı derekler bar. Bashqort xalıq toylarınıń kóp quramlı kórgizbesi bir neshe kórkem óner túrleriniń (muzıka, poeziya, xoreografiya, teatr) únles birigiwi menen júrgiziledi. Onda sóz hám qosıq jarısları (áytesh, әйтеш), joqlawlar (seńláú,сеңләү), jaqsı tilekler (telák, alǵısh, теләк, алғыш), yar-yar qosıqları, marapat hám xoshlasıw qosıqları, taqmaqlarǵa úlken orın berilip, olar toy procesine óz-ara baylanısıp, bayram keypiyatın payda etedi, barlıq waqıyalarǵa ayrıqsha itibar beriledi.

Toy is-háreketleri menen tikkeley funkcional baylanıslı bolǵan toy sózi, qosıq aytıwlar mazmunlı komponentler bolıp, olar áyyemgi mifologiyalıq túsiniklerdi, sóz hám háreket qúdiretine iseniwdi sáwlelendiredi[124].

Qashan ótkeriledi: Toy kúni yamasa keyingi kúni ótkeriledi. Kimler atqaradı: Kúyewdiń aǵayın-tuwısqanları arasınan jası úlken hayal yamasa qosıqshılar tárepinen aytıladı. Qalayınsha ótkeriledi: Kelinshekti jeteklep alıp baradı, oramalın sheshedi, pal hám maydan dám tatıp kóredi (shiyrin, tatlı ómir simvolı). Sońınan jaqsı tilekler, pátiyalar jańlaydı. Bashqortlarda kelinshekke aytılatuǵın didaktikalıq qatarlar mınaday mazmunda boladı: «Jańa úyde baxıtlı bolıń, balalardı ósiriń, shańaraǵıńız tınıshlıǵın saqlań. Abadanshılıq bolsın, kewil bolsa jaqsı bolsın» (Будь счастлива в новом доме, расти детей, храни мир в семье. Пусть будет достаток, а сердце – добрым)[125].

---

[124] Хакимьянова А. М. Словесно-поэтический репертуар башкирской свадьбы: прошлое и настоящее/ Oriental Studies. 2020. Vol. 13. Iss. 5. – С.1476-1487; Электрон ресурс: https://ba.wikipedia.org/wiki/Башҡорт_туй_йолалары

[125] (https://ba.wikipedia.org/wiki/Башҡорт_туй_йолалары).

Tatar xalqında bul dástúr «Kilen tosheru», «Kilen kúrú», «Bet achu» («Килен тошеру», «Килен күрү», «Бет ачу») delinedi. Bet ashar dástúri toy kúni ótkeriledi. Tariyxshı R.Sadıkova, jurnalist K.Sayfutdinovtıń maqalasında tatar xalıq toy salt-dástúri hám toy qosıqları atap ótilgen[126].

Tatar xalqınıń toy-tamashası ózine tán úrp-ádet hám dástúrlerge bay. «Kilen tosheru» usılardıń ishindegi eń jarqın, sezimli hám mazmunlı máresimlerdiń biri bolıp esaplanadı. Xalıqtıń dana sózleri, ásirler dawamında jetilisken qosıq intonaciyaları, tásirli plastikası – bul turmıs haqqındaǵı xalıq bilimleriniń jıynaǵı. Kúyewdiń úyinde tuwısqanlar, qońsılar, awıllaslar jıynaladı. Mashinalar keliwden kelinniń ayaǵınıń astına kópshik qoyılıp, qáyin enesi «kelinshek, úyge baxıt, ıǵbal, baylıq alıp kel» deydi («Tókle ayagıń belán»).

Kelinshek pár kópshiktiń ústine baradı, qáyin enesi jaslardı pal, may menen sıylaydı da: «Palday bol, mayday bol, may kibi jumsaq bol»! («Bal kebek tatlı bul, may kebek yomshaқ bul!»). Dáslep kelinine bir qasıq pal, soń may beredi. Tatlı awqattan, taǵamnan keyin kúyew kelindi kóterip úyge alıp kiredi. Dastıqlı máresim jaqsı minez-qulıq, tınısh-tatıw turmıs, pal menen – shiyrin sóylew, may menen – basqalar menen múnásibette jumsaq bolıw tilegin bildiredi. Dasturxannan keyin jas kelinshekke suwǵa baratuǵın jolı kórsetiledi. Ol oshaqtıń qorǵawshısı, suw bolsa tirishiliktiń bulaǵı. Kelinshekti qosıq penen, garmon menen shıǵarıp saladı. Kimler ótkeredi:

Abıraylı, úyli-jaylı, bala-shaǵalı hayal yamasa qosıqshılar tárepinen atqarıladı. Qalay ótkeriledi: Kelinshektiń júzine oramal, jabıw jabıladı hám ortaǵa shıǵarıladı. Soń aqıl-násiyat qosıqları aytıladı. Keyin bolsa, kelinshektiń betindegi oramaldı alıp, betin ashadı. Qosıqlar kóbinese házil-dálkek penen atqarıladı. «Kilen kúrú», «Bet achu» jırı mınaday mazmunda jańlaydı: «Kilen, kilen, altın kilen! (Kelin, kelin, altın kelin) Aqıllı bol, mehriyban bol, bizlerdiń qáwimimizde baxıtlı bol»

[126] Садыкова Р., Сайфутдинов К. Свадебные обряды татар/ Обычаи и обряды. физкультура и спорт 13.05.2008. – Б. -306-314; Электрон ресурс: https://mks-tmz.ru/news/2023/08/13268)

(«Невеста, невеста, золотая невеста. Будь умна, будь добра, будь счастлива в нашем роду»).

Ulıwmalıq ózine tán ózgeshelikler: Iyiliwler, sawǵalar, pátiyalardı qabıl etiw – kelinshekti urıwǵa, qáwimge qabıl etiw simvolı. Kóbinese pal menen mazalı zatlar beriledi. Bul shiyrin sózler hám tatlı ómir tilewdi bildiredi. Úlken jastaǵı hayallar yamasa qosıqshılar tárepinen bul dástúrler ótkeriledi. Tatar xalqında toydan aldın yamasa keyin bet ashar dástúri uyımlastırıladı. Jası úlken hayal, qaynene yamasa toychu, akın, qosıqshı kelinshektiń basına jabılǵan oramaldı sheship, aq pátiyasın beredi. Muzıka ásbapları: dombra, garmon, zurna, sıbızgı. Ritual detalları: ot-jalın (костер), perde (занавески) oramal (кийит)[127].

Qırǵız xalqında bul dástúr «жуз көрүштүрүү» («увидеть лицо невесты») dep ataladı. Qırǵız ilimpazı S.Osmonova qırǵız xalıq toy salt-dástúrlerine tereń analiz jasadı. Kelin-kúyew bir-birin kórip bolǵanınan soń, kelinniń qurbı-qurdasları, dosları hám ájaǵasınıń hayalı kelindi kórsetiw ushın qáde (aqsha) soraydı. Kúyew qızdan júzin simvollıq kóriniste japqan tınıq, juqa jabıwdı yamasa perdeni sheshken hayalǵa qáde (aqsha) beredi. Keyin kúyew bala kelinshek penen sálemlesedi, hátteki júzinen súyiwi de múmkin. Qız ornınan turıp, jeńil tájim etiwi, iyiliwi arqalı sálemdi álik (qabıl) aladı. Olar bir orınǵa ótkeriledi hám kelinshekke kóbirek orın ajıratıladı[128].

Túrkmen xalqında bul dástúr «Gorindir» yamasa «Bet achar» dep ataladı. Bet ashar dástúri toydan soń, kelinshek kúyewdiń úyine kelgennen keyin ótkeriledi. Kelinshekti qoy terisiniń ústine, perdeniń (chemıldır) arqasına ótkeredi, eki tárepinde basqa kelinshekler turadı. Baxshı (pevec-improvizator) óz qosıǵın aytıp, kelinshekti kúyewiniń tuwǵan-tuwısqanları, aǵayın-tuwǵanları, jaqın-juwıqları menen tanıstıradı hám olardıń hár birine iyilip sálem beriwin soraydı. Buǵan juwap retinde kúyew jigittiń tuwǵan-tuwısqanları, aǵayın-tuwǵanları, jaqın-juwıqları baxshıǵa, bet ashar ashıp atırǵan qosıqshıǵa sawǵalar,

[127] https://mks-tmz.ru/news/2023/08/13268

[128] https://nomads-life.com/ru/blog-ru/kyrgyzstan-ru/kultura-i-traditsii-kyrgyzstana/kyrgyzskaya-svadb

aqsha beredi («гориндир» – «qaraw ushın sawǵa», «гориндир» – «подарок за погляд»). Bul dástúr aqıl-násiyatlar, tilekler menen juwmaqlanadı. Kelinshektiń júzi, beti sol payıtqa shekem oramal menen jabılǵan halda boladı. Kúyewdiń anası júzin ashqanda «batıp qalsın» («bul úyde qartayǵanǵa shekem ómir kórsin») degen sózlerdi aytadı. Tariyxshı N.A.Belova «Túrkmenstanda úyleniw toyı dástúri, úrp-ádetleriniń transformaciyalanıwı» atlı maqalasında túrkmenlerdiń burınǵı hám házirgi toy salt-dástúrlerine toqtap ótken[129].

Ázerbayjanlarda «Be tashar», «Узэ чыхды» («открытие лица») dep ataladı. «Узэ чыхды» («открытие лица») dástúri toydan bir neshe kúnnen keyin belgilenedi. Bul «qashıw» («избегания») dáwiriniń juwmaqlanıwın bildiredi. Ázerbayjan ilimpazı A.Abbasovanıń maqalasında usı xalıqtıń toy salt-dástúrleri sóz etilgen[130].

Ótmishte jas kelin toydan keyin bir ay dawamında háwliden sırtqa shıqpaǵan, dáslepki bir neshe kún hátte óz bólmesinen de shıqpaǵan. Bir háptege shekem qaynata hám qáynenesi menen sóylespegen. «Uze chıxdı» dástúrinen keyin kelin hám kúyewdiń eń jaqın tuwǵan-tuwısqanları (ana hám ákesiz) onıń úyine jıynaladı, kelin-kúyewdi qutlıqlaydı, olarǵa qımbat bahalı sawǵalar yamasa aqsha beredi.

Gagauzlarda bul salt-dástúr burınǵı dáwirlerde «гелини бозмаа» («kelindi masqaralaw», russha «порочить невесту») dep ataladı. «Гелини бозмаа» («kelindi jamanlaw, masqaralaw») salt-dástúri erte zamanlarda kelinniń suw alıw ushın qudıqqa birinshi márte shıǵıwı menen baylanıslı bolǵan. Háptenińbir kúninde ata-analar mirát etiledi.

---

[129] Андреевна Б.Н. Трансформация свадебных традиций и обычаев в Туркменистане/ Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, – № 2, 2014 – С. 63-68.

[130] Аббасова А. Азербайджанский обрядовый фольклор: свадебные обычаи и традиции (на основе кельбаджарских образцов) азербайджанский обрядовый фольклор: свадебные обычаи и традиции (на основе кельбаджарских образцов)/ Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 27 (66). № 3. 2014 г. С.397–403; Электрон ресурс: https: //web.archive.org/web/20220407002940/https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Азербайджанский_свадебный_обряд.

Háwlide xorovod ayaq oyını uyımlastırıladı. Sheńber ortasına suwı bar shelek ornatıladı. Kelinshek qızıl perde jamılıp qurbı-qurdasları, dosları qorshawında shıǵadı, dosları onıń gewishine (etigine) qara biyday salıp, shelekke teńge (tiyin) taslaydı. Keyin bolsa oǵan kelinshektiń gewishinen qara biyday tógedi. Oynap atırǵanlardıń biri shelekti awdar-tóńker qıladı, onıń ústine qaynaǵası otıradı. Kelinshek salt-dástúr qatnasıwshılarına sawǵa beredi. Sońında qaynaǵa eki shıbıq penen kelinshektiń basınan úsh márte perdeni alıp, shelektiń ústine qoyadı. Quda kelindi hayallarǵa tán kóriniste baylaydı, bul onıń turmıs qurǵan hayallar toparına ótiwin bildiredi[131].

Túrkiy tilles xalıqlarında toy baslaw hám bet ashar salt-dástúrleri, qosıqları tereń simvollıq mazmunǵa iye hám bul máseleni úyreniw oǵada áhmiyetli sanaladı. Qaraqalpaq xalıq salt-dástúr folklorında toy baslar menen bet ashar óziniń atqaratuǵın funkciyası, xarakteristikası menen ózgeshelenip turadı.

Belgili alım N.Dáwqarevtiń kózqarası boyınsha, qaraqalpaq xalqı óz tariyxınıń dawamında hár túrli siyasiy, tariyxıy, mádeniy, ekonomikalıq jaǵdaylardı basınan ótkerdi. Bul tariyxıy jaǵdaylarda xalıqtıń kún kóriw tirishiligi, el biylew tártibi, adamlardıń sana-sezimi, óndirislik, klasslıq qatnası hár túrli boldı. Bul tariyxıy jaǵdaylarda xalqımız óziniń jámiyetlik ósiw dárejesine ılayıq úrip, ádet, dástúr nızamın jasadı.

Bul ádet nızamınıń kóp túrleri túrk xalıqlarınıń arasında islam dini taralmastan burın payda boldı. Ol waqlarda ádet, úrip, dástúr birden-bir tiykarǵı nızam boldı. Islam dini taralǵannan keyin shariat nızamı menen ádet nızamı qatar júrip keldi. Ádet, úrip, dástúrlerdiń kópshilik túrleri urıwshılıq, feodallıq dáwirdiń eski nadan pikirlerinen payda boldı. Usıǵan qaramastan xalıqtıń tirishilik turmıs ushın gúresken tájiriybeleriniń nátiyjesinde jarıqqa shıqqan geypara dástúrleri usı kúnge shekem óziniń mańızın joǵaltqan joq.

N.Dáwqaraevtiń pikirinshe, mal sharwashılıǵı menen kún kórgen, kóshpeli turmısta birinen-biri alıs jerlerde turatuǵın urıwlar, qáwimler xojalıq turmıs, qarım-qatnas jaǵınan jaqın baylanısta bola almadı.

[131] Электрон ресурс: https://ru.ruwiki.ru/wiki/Гагаузские_свадебные_обряды.

Bul jaǵdayda dástúr nızamı barlıq jerlerge birdey, ulıwmalıq nızam bola alǵan joq. Ol nızamnıń túri hár jerde hár túrli boldı. Sonlıqtan da, dástúrdiń túrleri oǵada kóp. Biraq, qay jerde bolsa da dástúrdi orınlaw sol jámiyettiń aǵzası ushın minnetli boldı.

Adam dúnyaǵa kelgennen baslap qartayıp dúnyadan ótkenge shekemgi tirishilik turmıs, isleytuǵın is, júris-turıs, háreket, qıymıl, otırıw, júriw, sóylesiw hám taǵı da tolıp atırǵan basqalar jóninde xalıqtıń úrip-ádet dástúrleri bar. Bir waqlarda bul dástúrlerdi orınlamaw yamasa onı buzıw jámiyettiń aǵzası ushın ayıp sanalǵan. Mine usınday úrip-ádet, dástúr jóninde xalıq kóp sanlı dóretti. N.Dáwqaraev bul shıǵarmalardı salt ádebiyatı dep atadı. Salt ádebiyatınıń kópshiligi adamnıń dúnyaǵa keliwi, balalıq dáwiri, er jetiwi, úyleniwi, dúnyadan qaytıwı hám adamnıń ómir ótkellerinde gezlesetuǵın túrli hádiyselerge baylanıslı shıqqan. Sonlıqtan da, salt ádebiyatı (folklorı) nıń mazmunı tereń, túrleri kóp.

Salt ádebiyatı (folklorı) nıń qaysı túri bolsa da qosıq penen aytıladı. Bul qosıqlardıń burın shıǵarılǵan, tayın túrleri boladı. Aytıwshı adam ózine keregin saylap alıp aytadı. Geypara orınlarda óz janınan shıǵarıp ta aytadı[132].

Salt-dástúrlerdiń ishinde bet ashar óziniń atqaratuǵın funkciyası, ideyası menen ajıralıp turadı. Betashar – túrkiy xalıqlardıń kópshiliginde ótkeriletuǵın salt-dástúrlerdiń biri. Tyurkolog N.A.Baskakov turmısqa baylanıslı awızeki xalıq dóretiwshiligin atap ótken hám toyǵa baylanıslı qosıqlarǵa háwjar menen betashardı mısal etip alǵan[133].

Bet ashar aytımları ádette aytar tilge qolaylı, rifmaǵa qurılǵan boladı. Buǵan bet ashar aytımlarınıń bir neshe variantların kórsetiwimizge boladı:

Ha, xalayıq, xalayıq,
Kelinshek kelip qalıptı,

[132] Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977. – Б. 143-145.

[133] Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Материалы по диалектологии. – Москва: Издательство АН СССР, 1951. – С. 7.

Íntıǵısıp qarayıq,
Ǵawırlaspay shuwlaspay,
Sózlerge qulaq salayıq!

***

Bolǵay mına kelinshek,
Awlımızǵa ılayıq,
Shashıwı moldan shashılsın,
Baxtı kúndey ashılsın,
Ishi kúygen dushpanı,
Ayaǵına bas ursın.
Jaman jeri bolmaǵay,
Iyilip túsken esigin,
Ilháyim qapa qılmaǵay.
Jaqınraq keliń xalayıq,
Bárshemiz birge jıynalıp,
Kelinshekti qarsı alayıq!

Bet asharda aytılatuǵın qosıqtıń mazmunı kelinge ádepli bol, qayın ene, qayın atańdı, kúyewińdi, awıldıń jası ullı, jası kishilerin sıyla, degen qusaǵan nasihat aytıwdan ibarat boladı. Kelin jańa elge, basqa uruwǵa – jat elge keldi. Jańa qonısta jańa tártipke, jańa dástúrlerge, jańa adamlarǵa gezlesti. Sonlıqtan jańa túsken kelindi bul jaǵdaylar menen tanıstırıw, olardı orınlawǵa úgitlew kerekli bolǵan. Qaraqalpaq xalqında kelin bolıwdan awır jumıs joq. Sebebi, barlıq úy jumısın, kóp jaǵdaylarda daladaǵı jumıslardıń awırmanlıǵın da kelin isleydi. Sonlıqtan kelinniń isleytuǵın isleri, otıratuǵın ornı, sóyleytuǵın sózi, júris-turısı, kelinniń wazıypaları, kóp zamanlardan bermaǵan jasalıp kiyatırǵan ádet-dástúr kelinge aytıp túsindiriledi.

Bunda aytılatuǵın qosıqtıń teksti burınnan aytılıp kiyatırǵan tekst boladı. Biraq, aytıwshı usı toyda ózine keregin, ılayıqlısın saylap alıp aytadı. Bet ashar nama menen aytılmaydı. Ol termelep jeldirtip aytıladı. Eń aldı menen aytıwshı ózi kelin menen amanlasadı. Onnan keyin kelinge násiyhat aytadı. Bunnan keyin aytıwshı kelindi awıldıń

adamları menen tanıstıra baslaydı. Aytıwshı hár bir adamdı tanıstırǵanda kelinniń betindegi aq shúberekti kóteredi, kelin iyilip, tájim bergennen keyin beti jáne jabıladı. Hár bir adamdı tanıstırǵanda aytılatuǵın qosıqtıń mazmunı sol adamnıń túrine, peyiline, kásibine, xarakterine, jámiyette tutqan ornına qarap boladı. Soǵan ılayıqlı sóz aytıladı»[134].

Bet ashardıń túrleri:
Shapqan atlar súrinshek,
Jalqaw adam boladı.
Jas basınan erinshek,
Aman túwel sorasayıq,
Amansız ba, kelinshek?
Hasıl kiyim kiyipseń,
Pirlerińe sıyınsań.
Amanbısań degende,
Tájim berip iyilseń,
Oramaldı úlken túy,
Aytqan gápke túsinseń,
Astıma mingen qarager,
Qaragerden aǵar ter,
Aldıńa kelip turıppız,
Top tarqatar xızmetker.
Sıyla-sıylama, óziń bil.
Hawadan ushar qara qus,
Sebep penen boldıq dus.
Eki kún burın qız ediń,
Búgin kelin bolıpsız,
Qutlı bolsın, kelinshek[135].

Usıǵan qusaǵan qosıqlar menen baslanadı da, kelinnen qádesin alǵannan keyin násihatqa kirisedi.

[134] Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977. – Б.151-152.

[135] Qaraqalpaq ilim izertlew institutı fondınan, № 82.

Úy artına mal kelse,
Baqanlama, kelinshek.
Jalań ayaq, jalań bas,
Qaqańlama, kelinshek,
Óziń jatıp bayıńa,
Tur-turlama, kelinshek,

– degenge qusaǵanlar boladı. Bunnan keyin aytıwshı kelindi awıldıń adamlarına tanıstıra baslaydı.

Kelin keldi kórińiz,
Kórimligin berińiz.
Ala¬-qula demeńiz.
Atın aytıp júrmeńiz,
Betin ashıp bereyin,
Kelińdi kórińiz.

Aytıwshı kelin túsken úyden qádesin aladı. Usılayınsha bet ashar dawam etedi. Házil-dálkek, degishpe, hár túrli ushırma gápler, teńewler, epitetler keń orındı iyeleydi.

«Bet ashar» kópshilik túrki tilles xalıqlarda ushırasatuǵın turmıs-salt jırlarınıń biri. Onı kelinshek túskende, kelinshekti túsken eline tanıstırıw retinde aytıladı. Bet ashar jańa túsken kelinshekke aqıl-násiyat, keleshek turmıstı qanday etip qurıwı, elge, ata-anaǵa, qurbı-qurdasqa, aǵayin-tuwısqanǵa qanday etip xızmet etiw kerekligi aytıladı. Bet ashardıń túrleri, atadan-balaǵa ótip kiyatırǵan túrleri menen birge, hár bir talantlı xalıq qosıqshıları tárepinen ózinshe dóretken túrleri bar. Bet ashar qaraqalpaq xalıq turmısında búgingi kúnde de keń túrde paydalanıladı.

Kelin keldi kórińler,
Kórimligin berińler.
Kelin kóremen degenler,
Qáne maǵan erińler.

Shampandı dı quyıńlar,
Shashıwdı da tógińler.
Bosaǵaǵa iyrilmey,
Bermanıraq kelińler»[136].

N.A.Baskakov «Каракалпакский язык» atlı kitabında dástúr jırlarınan Bet ashar, joqlaw qosıqlarınıń eń eski hám kórkem úlgilerin kirgizgen. Bet ashardıń kópshilik jaǵdaylarda jańadan túsken kelinshekke ata-ana, aǵayın-tuwǵan, awıl adamların tanıstıratuǵın, arasında kúlkili bolıp keletuǵın qatarların hámme biledi. Mısalı, usınday kópshilikke belgili betashardıń túri qaraózekshi Akimniyaz Óteniyaz ulınan jazıp alınǵan kitapta bar. Sonday-aq, bet ashardıń shayır-jırawlardıń tilinde aytılatuǵın túrinde kelinshekke baǵıshlanǵan úlken kirispe berilgen. Bunday betasharlardıń kelinshekke arnalǵan túri N.A.Baskakov tárepinen qaraózekshi ataqlı Ábdirásiwli jırawdan jazıp alınǵan.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq, ózbek hám qazaq xalıq salt-dástúr folklorında bet ashar jırları bir-birine mazmun jaǵınan oǵada uqsas, formaları biraz ózgeshelenedi. Ulıwma alǵanda, bul xalıq awızeki dóretpelerinde adamzattıń baxıt-ıǵbalı, ótmishi menen keleshegi sóz etiledi. Bul mashqalalardı úyreniw búgingi kúnde oǵada aktual sanaladı.

[136] Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис, «Билим», 1992. – Б.17.

IV BAP. QARAQALPAQ, ÓZBEK, QAZAQ XALIQ BALALAR QOSIQLARINIŃ KÓRKEMLIK ÓZGESHELIKLERI

4.1 Balalar folklorınıń janrlıq quramı, besik jırlarınıń kórkemligi hám tárbiyalıq funkciyası

Xalıq awızeki dóretiwshiligi hár bir milletiniń tariyxıy tájiriybesin, dúnyaǵa kózqarasın, milliy qádiriyatların hám ruwxıy mádeniyatın sáwlelendiretuǵın áhmiyetli mádeniy miyras esaplanadı. Awızeki dóretiwshilik úlgileri uzaq dáwirler dawamında xalıq yadında saqlanıp, áwladtan-áwladqa jetkeriliwi nátiyjesinde mazmunlıq hám kórkemlik jaqtan rawajlanıp kelgen. Usı miyrastıń áhmiyetli quramlıq bólimleriniń biri — balalar folkloru. Ol balalardıń jas ózgesheliklerine sáykes qáliplesip, olardıń til baylıǵın, obrazlı pikirlewin, estetik talǵamın hám milliy ózinlik sanasın rawajlandırıwǵa xızmet etedi[137]. Házirgi dáwirde qaraqalpaq folklorınıń kórkem sóz óneriniń bir túri bolǵan balalar folkloru esaplanıp, bul janr shıǵarmaları óziniń burınnan bar dástúriy jolı menen rawajlanıp, jańa dáwirdiń talabına say jańa janrları menen tolısıp, bayıp barmaqta[138].

Balalar folkloru óziniń janrlıq quramı, atqarılıw jaǵdayı, mazmunı hám kórkemlik quralları menen xalıq awızeki dóretiwshiliginiń ózine tán tarawın quraydı. Onıń quramına besik jırları, erkeletiw qosıqları, oyın qosıqları, sanamaq, házil, máwsimlik hám dástúr qosıqları, jańıltpashlar, jumbaqlar hám basqa da folklorlıq úlgiler kiredi. Bul janrlar bir-biri menen baylanıslı bolǵanı menen, olardıń poetikalıq dúzilisi hám atqaratuǵın wazıypaları birdey emes. Máselen, besik jırlarında ananıń perzentine bolǵan muhabbatı hám jaqsı tilekleri jetekshilik etse, oyın qosıqlarında ritm, háreket, tákirarlaw hám dialoglıq forma tiykarǵı kórkemlik belgiler sıpatında kórinedi.

[137] Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979. – Б.32.

[138] Қалендерова. А Ҳәзирги дәўир қаракалпақ балалар фольклоры: жанр эволюциясы. – Нөкис, «NUR TURAN PRINT», 2024. – Б.43.

Qaraqalpaq, ózbek hám qazaq xalıqlarınıń balalar qosıqları túrkiy xalıqlardıń tariyxıy-mádeniy jaqınlıǵın sáwlelendiriw menen birge, hár bir xalıqtıń turmıs tárizi, tili, dástúrleri hám milliy kórkemlik oy-pikirine tán ózgesheliklerdi de ózinde saqlaydı. Bul qosıqlarda ana mehir-muhabbatı, balanı erkeletiw, tábiyat qubılıslarına múrájat etiw, shańaraq turmısı, oyın hám jámáátlik qatnaslar sıyaqlı temalar keń orın aladı. Sonıń menen birge, obrazlar sistemasında, sóz tańlawda, ritm hám uyqaslıqta, qosıq qatarlarınıń dúzilisi menen atqarılıw usılında milliy ózgeshelikler kórinedi.

Balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgesheliklerin úyreniwde tek teksttiń mazmunın bayanlaw menen shekleniwge bolmaydı. Olardıń poetikalıq qurılısın, obrazlar sistemasın, fonetikalıq uyǵınlıǵın, tákirarlaw túrlerin, dialoglıq dúzilisin hám atqarılıw ortalıǵı menen baylanısın bir pútin sistema retinde qaraw zárúr. Sebebi balalar folklorında sóz, dawıs, háreket hám muzıkalıq ırǵaq kóbinese bir-birin tolıqtırıp, qosıqtıń kórkemlik tásirin belgileydi.

Balalar folkloı – balalar turmısı, olardıń psixologiyalıq ózgeshelikleri, oyınları, shańaraq penen baylanısı hám jámiyetlik qatnasları tiykarında qáliplesken awızeki dóretiwshilik túri. Ol tek úlkenler tárepinen balalarǵa arnap dóretilgen shıǵarmalardan ibarat emes. Balalardıń ózleri atqaratuǵın, oyın procesinde ózgertetuǵın hám bir-birine úyretetuǵın qosıqlar da balalar folklorınıń quramına kiredi[139].

Balalar folklorınıń janrlıq quramı hár xalıqta belgili bir dárejede parıqlansa da, onıń tiykarǵı wazıypaları jaqın keledi. Besik jırları balanı tınıshlandırıw hám erkeletiwge, oyın qosıqları jámáátlik háreketti shólkemlestiriwge, sanamalar esaplaw hám yadta saqlawǵa, házil qosıqları bolsa sóz oyınları arqalı balalardıń til hám pikirlew qabiletlerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

Balalar folklorınıń ózine tán belgileriniń biri — onıń atqarılıw jaǵdayına baylanıslılıǵı. Besik jırı ádette balanı terbetiw menen birgelikte atqarılsa, oyın qosıqları belgili bir hárekettiń, oyın qaǵıydasınıń

[139] Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977. – Б.13.

yamasa jámáátlik qatnasıwdıń quramlıq bólegi bolıp tabıladı. Balalar qosıqlarınıń kórkemlik dúzilisi balalardıń qabıllaw ózgesheliklerine beyimlesken. Olarda qısqa qatarlardıń, ápiwayı sintaksislik qurılıslardıń, tákirarlanatuǵın sózlerdiń hám anıq obrazlardıń kóp qollanılıwı baqlanadı. Bunday belgiler tekstti yadlawdı ańsatlastırıp, qosıqtıń awızeki túrde tarqalıwına qolaylı jaǵday jaratadı[140].

Qaytalaw balalar folklorındaǵı tiykarǵı poetikalıq qurallardıń biri bolıp esaplanadı. Ol sóz, sóz dizbegi, qosıq qatarı yamasa pútkil ritmlik birliktiń qayta beriliwi arqalı ámelge asadı. Tákirarlaw qosıqtıń ırǵaǵın turaqlastırıp, mazmunına emocionallıq tásir beredi. Besik jırlarında ol balanı tınıshlandırıw menen baylanıslı bolsa, oyın qosıqlarında qatnasıwshılardıń háreketlerin bir izge salıwǵa járdemlesedi.

Balalar qosıqlarında erkeletiw sózleri de ayrıqsha orın iyeleydi. «Bópem», «jan balam», «qulınım», «appaǵım» sıyaqlı múrájatlar balanıń emocionallıq dúnyasına tásir etip, ana menen bala arasındaǵı sezimlik baylanıstı kórkem túrde sáwlelendiredi. Bunday sózlerdiń kórkemlik wazıypası tek erkeletiw menen sheklenbeydi, olar qosıqtıń dawıslıq hám ritmlik dúzilisine de tásir kórsetedi. Balalar folklorında obrazlar sisteması da ápiwayı hám balalarǵa túsinikli bolıp keledi. Ana, besik, qus, úy haywanları, suw, gúl, baǵ, quyash hám ay sıyaqlı obrazlar balalardıń kúndelikli tájiriybesi menen baylanısadı. Biraq bul obrazlar tek real dúnyanı súwretlew menen sheklenbey, tilek, úmit, bereket, erkinlik hám qorǵanıw sıyaqlı simvolikalıq mánilerdi de bildiriwi múmkin.

Balalar folklorınıń jáne bir áhmiyetli belgisi — onıń variantlılıǵı. Awızeki atqarılıw procesinde qosıqtıń ayırım sózleri, qatarları yamasa syujetlik bólekleri ózgeriwi múmkin. Bunday ózgerisler hár dayım teksttiń buzılıwın bildirmeydi. Kerisinshe, olar folklorlıq shıǵarmanıń jańa ortalıqqa beyimlesiwiniń, jergilikli til hám dástúrler menen bayıwınıń belgisi bolıwı múmkin. Demek, balalar folklorınıń kórkemlik ózgeshelikleri janrlıq quram, atqarılıw jaǵdayı, ritm, tákirarlaw,

[140] Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты тарийхының очерки. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974. – Б.45.

obrazlılıq hám variantlılıq sıyaqlı belgilerdiń birligi tiykarında qáliplesedi. Usı belgilerdi úyreniw qaraqalpaq, ózbek hám qazaq balalar qosıqların salıstırıw ushın teoriyalıq tiykar bolıp xızmet etedi

Besik jırı — balalar folklorınıń eń keń tarqalǵan hám áyyemgi janrlarınıń biri. Ol náresteni tınıshlandırıw, uyqıǵa tayarlaw, erkeletiw hám ana mehir-muhabbatın bildiriw menen baylanıslı. Besik jırları túrli xalıqlarda hár qıylı atamalar menen atalǵanı menen, olardıń tiykarǵı mazmunında balanıń saw-salamat ósiwi, baxtlı bolıwı hám keleshekte jaqsı insan bolıp jetilisiwine tilek bildiriw motivleri keń tarqalǵan. Besik jırınıń poetikalıq tábiyatı onıń atqarılıw jaǵdayı menen tıǵız baylanıslı. Balanı terbetiw háreketi, áste dawıs penen qosıq aytıw hám teksttegi tákirarlanıwlar bir pútin sistema payda etedi. Sonlıqtan besik jırın tek sózlik tekst retinde emes, al sóz, muzıka hám háreket birlesken folklorlıq forma sıpatında qaraw kerek. Házirgi dáwir alımlarınıń besik jırlarınıń muzıkalıq forması boyınsha izertlewlerine qaraǵanda, besik jırları tiykarınıń 4/4 ólshemine iye bolıp, bul ritm insan jureginiń tınısh halatta soǵıw ritmine say keledi. Besik jırınıń tiykarǵı maqseti, funkciyası balanı uyıqlatıw, onı tınısh uyqıǵa ketiriw bolǵanlıqtan, bir qáliptegi tákirarlanıwshı muzıkalı ırǵaq – ostinato usı wazıypanı orınlawǵa baǵdarlanǵan[141].

Besik jırlarındaǵı áhmiyetli kórkemlik belgilerdiń biri — turaqlı formula sózler. Qaraqalpaq tilindegi «háyyiw», qazaq tilindegi «áldi-áldi» hám ózbek tilindegi «alla» sıyaqlı sózler besik jırlarınıń dástúriy dúzilisin tanıtatuǵın elementler bolıp tabıladı. Bul sózler qosıqtıń basında, qatarlar arasında yamasa kuplet aqırında tákirarlanıp, onıń ritmlik hám emocionallıq birligin támiyinleydi. Besik jırınıń gódektiń ósip rawajlanıwı ushın unamlı tásiri haqqında Abu Ali ibn Sino da óziniń belgili «Tib qonunlari» kitabında keltirip ótedi. Ullı alımnıń «.... balanıń mijazın (immunitetin) kúsheytiw ushın oǵan eki nárseni qollaw kerek. Birinshisi – balanı áste terbetiw, ekinshisi - onı uyıqlatıw

[141] Кобыльянская А.И, Конькина Е.В , Глазева М.А , Колыбельная и её роль в развитии ребёнка. (электронный ресурс) Режим доступа: http://human.snauka.ru / 2016. 104 //4991

ushın aytıw dástur bolıp qalǵan muzıka hám háyyiwlew. Usı ekewin qabıl etiw muǵdarına qarap balanıń denesi menen dene tárbiyaǵa hám ruwxı menen muzıkaǵa bolǵan dıqqatın payda etedi...[142]

Besik jırlarınıń mazmunında tilek bildiriw motivi jetekshilik etedi. Ana balasınıń keleshegin jaqsı kóz aldına keltirip, onıń aman bolıwın, jetilisiwin hám baxıtqa erisiwin tileydi. Bul tilekler xalıqtıń bala tárbiyası haqqındaǵı túsiniklerin, shańaraq qádiriyatların hám jaqsı sózdiń kúshine bolǵan isenimin sáwlelendiredi.

Qaraqalpaq besik jırındaǵı tómendegi mısalǵa itibar beremiz:

Aynanayın appaǵım-ay,
Qızlar kiygen qalpaǵım-ay.
Qatarınnan kem bolmay-ay,
Ashılǵay baxtıń gúl baǵım-ay.
Aynanayın qulınım-ay,
Qızlar qoyǵan tulımım-ay.
Aq tamaǵın bulqıldap-ay,
Sayraǵan baǵda bulbilim-ay[143].

Bul qosıqta erkeletiw sózleri menen birge, teńewge jaqın obrazlar hám tilek mazmunı qollanılǵan. «Appaǵım», «qulınım», «bulbılım» sózleri balanıń ana ushın qádirli ekenin bildiredi. «Baxtıń gúl baǵım-ay» qatarında baxt gúl baǵına teńelip, balanıń keleshegi gúllep-jasnawı haqqındaǵı úmit obrazlı túrde berilgen. Qosıqtaǵı «Aynanayın» hám «-ay» elementleriniń qaytalanıwı erkeletiw intonaciyasın kúsheytedi. Qatarlar arasındaǵı dawıslıq únleslik teksttiń sazlılıǵına tásir etedi. «Qulınım» hám «bulbılım» obrazları arqalı bala haywanat hám quslar dúnyasına jaqın obrazlar menen súwretlenedi. Bul mısal qaraqalpaq besik jırlarında erkeletiw, tilek bildiriw hám obrazlı súwretlewdiń birge qollanılıwın kórsetedi. **Ózbek** besik jırınıń mısalı:

---

[142] Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. – Тошкент, «ФАН», 1983. – Б.304.

[143] Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықлары – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1965. – Б.105.

Aylanayin, bolam-ey,
Aylansin sendan enag-ay,
Yaxshi-yomon kuningda
Xudoying bo‘lsin panohing-ay,
Alla, bolam alla-ay,
Jonim bolam alla-yay[144].

Bul qosıqta «bolam», «jonim bolam» sıyaqlı erkeletiw birlikleri ananıń perzentine bolǵan mehirin bildiredi. «Xudoying bo‘lsin panohing» qatarında balanı qorǵaw, amanlıq hám jaqsı keleshek tilew mazmunı kórinedi. «Alla» sóziniń qaytalanıwı ózbek besik jırlarınıń dástúriy atqarılıw formasın tanıtatuǵın belgilerdiń biri bolıp, qosıqtıń ritmlik dúzilisin de bekkemleydi. **Qazaq** besik jırındaǵı mısal:

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Жылама, бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін,
Байқұтанның құйрығын
Жіпке тағып берейін.
Әлди, әлди, аппағым[145].

Bul mısalda «әлди, әлди», «бөпем», «аппағым» sózleri erkeletiw hám tınıshlandırıw wazıypasın atqaradı. «Жылама, бөпем, жылама» qatarında bir sózdiń qaytalanıwı balanı tınıshlandırıwǵa qaratılǵan. Al «Жілік шағып берейін» hám «Жіпке тағып берейін» qatarlarında balanı jubata aytılǵan kúndelikli turmısqa baylanıslı kórinisler berilgen.

Úsh xalıq qosıqların salıstırǵanda, olardıń ulıwma mazmunlıq tiykarı — balanı erkeletiw, tınıshlandırıw hám keleshegine jaqsı tilek bildiriw ekenligi anıqlanadı. Biraq poetikalıq formalarda ayrıqshalıqlar bar. Qaraqalpaq mısalında «baxtıń gúl baǵım» hám «sayraǵan baǵda

[144] Бойчечак. Болалар фольклори. – Тошкент, «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат», 1984. – Б.5.

[145] https://besik.kz/aldi-aldi-ak-bopem/?utm_source=chatgpt.com

bulbılım» sıyaqlı obrazlı qatarlardıń salmaǵı sezilse, ózbek mısalında «alla» formulası hám qorǵaw tilegi ayrıqsha kórinedi. Qazaq mısalında «әлди» qaytalanıwı, erkeletiw sózleri hám kúndelikli turmıs kórinisleri jetekshilik etedi. Bul ayırmashılıqlar hár bir xalıqtıń tiline, folklorlıq dástúrine hám qosıqtı atqarıw ortalıǵına baylanıslı. Sonıń menen birge, úsh mısalda da qısqa qatarlar, tákirarlanıw hám erkeletiw birlikleri besik jırlarınıń ulıwma poetikalıq belgileri sıpatında kórinedi.

Besik jırlarınıń tárbiyalıq wazıypası da áhmiyetli. Olarda balaǵa tikkeley násiyat aytıwdan góre, mehir-muhabbat, jaqsı tilek hám úmit obrazlı túrde beriledi. Bunday qosıqlar balanıń ana tiliniń dawıslıq ózgesheliklerin esitip qabıllawına, sózlerdiń emocionallıq boyawın seziniwine hám shańaraq mádeniyatınıń dáslepki elementlerin ózlestiriwine járdem beredi.

Sonlıqtan besik jırların salıstırmalı úyreniwde tek tema hám mazmunǵa emes, al turaqlı formula sózlerge, ritmge, obrazlarǵa hám erkeletiw formalarına da itibar beriw kerek. Besik jırınıń balanıń fizikalıq hám ruwxıy kamalǵa keliwinde atqaratuǵın funkciyası haqqındaǵı juwmaqları bizge bul janrdıń genezisi, payda bolıw derekleri haqqında da belgili dárejede maǵlıwmat bere aladı. Balanı uyıqlatıwda bizge belgili dúnya xalıqlarınıń derlik basım bólegi tiykarınan besik, kóbirek átkónshekten paydalanǵan. Bunnan usı besik yamasa átkónshekte terbetiwdiń hám say monoton ırǵaq penen qosıq aytıwdıń balanıń tınısh uyıqlawına, onı tınıshlandırıw múmkin ekenligi ańlanǵan dáwirdi usı janrdıń qáliplesiwiniń dáslepki basqıshı bolǵan degen juwmaqtı keltirip shıǵarıwǵa túrtki beredi. Janrdı keń kólemde izertlegen alım A.Vetuxov onıń qanday ruwxıy zárúrlik sebepli kelip shıqqanın tómendegishe túsindiredi: «Ana oziniń tuwma sezgirligi menen bala ushın qosıq kerekligin .., tınıshlandırıwshı, jarqın hám monoton qosıq kerekligin ańlaydı. Usılayınsha besik jırı yaǵnıy háyyiw forması júzege keledi. Sol analıq sezimleri háyyiwlerdiń qanday mazmunǵa iye bolıwın aytıp turadı»[146].

[146] Ветухов А. Народные колыбельные песни. – Москва, т-во скоропеч А.А.Левенсон, 1982. – Б.131.

Qaraqalpaq balalar folklorı xalqımızdıń tariyxıy tájiriybesin, shańaraq dástúrlerin, tábiyat penen baylanısın hám milliy dúnyaqarasın sáwlelendiretuǵın bay ruwxıy miyras bolıp esaplanadı. Onıń quramındaǵı besik jırları, erkeletiw qosıqları, oyın qosıqları, sanamalar hám máresimlik qosıqlar mazmunı hám kórkemlik dúzilisi boyınsha ózine tán belgilerge iye.

Qaraqalpaq balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgeshelikleri, eń aldı menen, sózdiń obrazlı qollanılıwı, qaytalanıw, ritmlik uyǵınlıq hám balalardıń kúndelikli turmısına jaqın obrazlardıń tańlanıwı arqalı kórinedi. Bul qosıqlarda ana, bala, besik, quslar, úy haywanları hám tábiyat qubılısları keń ushırasadı. Olardıń mazmunı balalardıń átiraptaǵı ortalıqtı tanıwı hám milliy mádeniyat haqqında dáslepki túsiniklerdi iyelewi menen baylanıslı. Qaraqalpaq balalar qosıqlarında erkeletiw sózleri ayrıqsha orın tutadı. «Janım», «qulınım», «appaqım» sıyaqlı sózler balanıń qádirin, ananıń mehirin hám shańaraqtaǵı emocionallıq qatnaslardı bildiredi. Bunday birlikler qosıqtıń mazmunın bayıtıw menen birge, onıń dawıslap atqarılıwındaǵı áserliligin de kúsheytedi.

Joqarıda keltirilgen «Aynanayın appaǵım-ay» qosıǵındaǵı «baxtıń gúl baǵım-ay» hám «sayraǵan baǵda bulbılım-ay» qatarlari qaraqalpaq besik jırlarınıń obrazlılıq ózgesheligin kórsetedi. Gúl baǵı baxt hám keleshek úmiti menen baylanıslı obraz bolsa, bulbıl balanıń jaǵımlılıǵın hám gózzallıǵın bildiriwshi teńewlik obraz wazıypasın atqaradı. Bunda ananıń tilegi tikkeley bayanlanbay, kórkem súwretlew arqalı jetkeriledi.

Qaraqalpaq balalar folklorında oyın qosıqları da kórkemlik jaqtan áhmiyetli orın iyeleydi. Olardıń ayrıqsha belgisi — qosıq tekstiniń oyın háreketleri menen birliginde. Oyın barısında qosıq qatarlari belgili bir izbe-izlikte aytılıp, qatnasıwshılardıń háreketlerin basqarıwǵa, oyın qaǵıydaların saqlawǵa hám birgelikte háreket etiwge járdem beredi.

Bul ózgeshelikti qaraqalpaq, qazaq hám ózbek folklorında keń tarqalǵan «Túlkishek» qosıǵı mısalında anıq kóriwge boladı. Qaraqalpaq variantı soraw-juwap formasında dúzilgen:

Ҳә Түлкишек, Түлкишек,
Түнде қайда барасаң?
Мамамның үйине бараман,
Мамаң саған не берер?
Ешки саўып сүт берер,
Ешкисиниң сүти жоқ,
Ылағының путы жоқ[147].

Bul úzindide soraw hám juwaplar izbe-iz berilip, teksttiń dialoglıq dúzilisin payda etedi. Sorawlarǵa berilgen juwaplar qosıqtıń kompoziciyalıq rawajlanıwına xızmet etedi. Qatarlardıń bir-birine jalǵasıwı baladan esitken maǵlıwmatın yadında saqlawdı hám keyingi sorawǵa sáykes juwap beriwdi talap etedi. Balalar folklorında «Túlkishek» eń kórnekli orındı iyeleydi. Sebebi kórkem hám ideyalı bolǵanlıǵı sebepli, Túlkishek awız ádebiyatınıń basqa úlgilerine qaraǵanda, xalıq ishinde júdá keń tarqalǵan. Túlkishekti bilmeytuǵın bala bolmaǵan desek, qátelespeymiz. Ol kórkem xalıq awızeki dóretpelerinde, sonıń ishinde balalar folklorında júdá keń óris alǵan. Oyınǵa aralasqan hár bir bala «Túlkishek»ti tez yadlap aladı hám aytıp júredi. Hátte otırıspalarda, jıyınlarda qosıq bilmeytuǵın úlken jigitlerge de: «Hesh bolmaǵanda, "Túlkishek"ti bilmeyseń be?» — dep házil etedi. «Túlkishek» qaraqalpaq balalar folklorında óziniń ruwxı jaǵınan tariyxıy qosıqlar qatarına jatadı[148].

«Túlkishek» qosıǵındaǵı soraw-juwap usılı balanıń sóylew aktivligin rawajlandırıw menen birge, oyın qatnasıwshıları arasındaǵı baylanıstı da bekkemleydi. Qosıqta haywanlar, sút, et, quslar hám suw sıyaqlı kúndelikli turmısqa jaqın obrazlar qollanıladı. Bul obrazlar teksttiń mazmunın balalar ushın túsinikli etedi.

---

[147] Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықлары – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1965. – Б.112.

[148] Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты тарийхының очерки. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974. – Б.26.

I.Qurbanbaev «Túlkishek» qosıǵınıń xalıq arasındaǵı keń tarqalǵanlıǵın atap ótken. Qosıqtıń qaraqalpaq variantında «Mamay», «Batıy xan» sıyaqlı atamalardıń saqlanıwı, sonday-aq, «et», «putı», «taram-taram» hám «ushar-ushar» sıyaqlı sózlerdiń qollanılıwı teksttiń tariyxıy-leksikalıq qatlamın úyreniw ushın áhmiyetli.

Qosıqtıń kórkemlik dúzilisi tek mazmun hám dialog penen sheklenbeydi. Qatarlardıń bir-birine jalǵasıwı, sózlerdiń tákirarlanıwı hám ayırım waqıyalardıń kútilmegen túrde ózgerip barıwı tekstke házil elementlerin qosadı. Bunday belgiler balalardıń dıqqatın saqlawǵa hám qosıqtı oyın procesinde qızıǵıwshılıq penen atqarıwına járdem beredi.

Bir qosıq hár túrli aymaqlarda ayırım sózleri yamasa qatarlari ózgergen halda atqarılıwı múmkin. Bunday ózgerisler qosıqtıń tiykarǵı poetikalıq dúzilisin saqlap qalıw menen birge, jergilikli til ózgesheliklerin de sáwlelendiredi Demek, qaraqalpaq balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgeshelikleri erkeletiw leksikası, obrazlılıq, ritm, dialoglıq forma hám folklorlıq variantlılıq arqalı belgilenedi. Bul belgiler qosıqlardıń kórkemlik qımbatın arttırıw menen birge, olardıń tárbiyalıq hám kommunikativlik wazıypaların da támiyinleydi.

Ózbek balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgeshelikleri.

Ózbek balalar folkloru ózbek xalqınıń shańaraq dástúrlerin, milliy úrp-ádetlerin, turmıs tárizin hám ruwxıy qádiriyatların sáwlelendiredi. Onıń quramında besik jırları, oyın qosıqları, sanamalar, házil qosıqları hám máwsimlik folklor úlgileri áhmiyetli orın tutadı. Ózbek besik jırlarınıń keń tarqalǵan túri «alla» dep ataladı. «Alla» qosıqlarında ananıń perzentine bolǵan muhabbatı, balasınıń amanlıǵı haqqındaǵı tilekleri hám keleshegine baylanıslı arzıw-ármanları sáwlelenedi. Bul jırlarda erkeletiw sózleri, turaqlı qaratpalar hám tákirarlanatuǵın formulalar qosıqtıń kórkemlik dúzilisin belgileydi.

«Aylanayin, bolam-ey» qosıǵındaǵı «bolam», «jonim bolam» sıyaqlı sózler ananıń balasına degen sezimlerin bildiredi. «Yaxshi-yomon kuningda» qatarı balanıń ómir jolında hár túrli jaǵdaylarǵa dus keliwi múmkin ekenligin esletip, qorǵaw hám amanlıq tilew mazmunın alǵa

shıǵaradı. «Alla, bolam alla-ay» qatarlari bolsa qosıqtıń tiykarǵı ritmlik hám emocionallıq ózegine aylanadı.

Ózbek besik jırlarınıń kórkemlik ózgesheliklerin úyreniwde «alla» sóziniń funkciyasına ayrıqsha itibar beriw kerek. Bul sóz tek qosıqtıń atamasın bildirmeydi, al atqarılıw waqtında balanı tınıshlandırıwǵa, qosıqtıń ritmin turaqlastırıwǵa hám ananıń sezimlerin jetkeriwge xızmet etedi. Onıń qaytalanıwı qosıqtıń dástúriy xarakterin kúsheytedi.

Ózbek balalar qosıqlarında gúl, baǵ, nan, suw hám úy haywanları sıyaqlı obrazlar da ushırasadı. Bul obrazlar xalıqtıń kúndelikli turmısı hám mádeniy ortalıǵı menen baylanıslı. Gúl hám baǵ gózzallıq, jasarıw hám abadanlıq penen baylanıslı obrazlar retinde, nan bolsa turmıs hám bereketke tiyisli mazmunlarda qollanılıwı múmkin. Biraq bunday simvolikalıq mánilerdi belgilewde hár bir qosıqtıń konkret tekstin hám atqarılıw ortalıǵın esapqa alıw zárúr.

«Túlkishek» qosıǵınıń ózbek tilindegi variantları úsh xalıq folklorınıń salıstırmalı poetikasın úyreniw ushın ayrıqsha qızıqlı material bolıp tabıladı.

Туялар-а, туялар,
Уйинг қайда туялар?
Бувам айтди: «Хуй», деди,
«Домич туним қуй», деди,
«Оқсаройга бор», деди.
Оқсаройнинг неси бор?
Учар-учар қуши бор[149].

Bul nusqada qosıqtıń baslanıwı qaraqalpaq hám qazaq variantlarındaǵı «Túlkishek» qaratpasınan parıqlanadı. «Туялар-а, туялар» qatarları túyeler obrazına múrájat etedi, al keyingi qatarlar quslar, aspan hám dárya menen baylanıslı kórinislerge ótip, dástúriy teksttiń bóleklerin óz ishine aladı. Bul jaǵday bir folklorlıq teksttiń ekinshi tekst penen

[149] Бойчечак. Болалар фольклори. – Тошкент, «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат», 1984. – Б. 214.

aralasıwı, yaǵnıy folklorlıq diffuziya qubılısı menen túsindiriliwi múmkin. Ózbek variantlarınıń jáne bir ózgesheligi — dástúriy soraw-juwap formasınıń saqlanıwı menen birge, teksttiń mazmunlıq jaqtan ózgeriwi. Máselen, «Tulkicha ya tulkicha» dep baslanatuǵın nusqada tómendegi qatarlar ushırasadı:

Тулкича я тулкича,
Тунда қайда борасан?
Момо уйига бораман.
Момонг сенга не деди?
Утин териб ке деди[150].

Bul úzindide dástúriy soraw-juwap qurılısı saqlanǵan. Biraq keyingi qatarlarda otın teriw, nan pisiriw hám onı úy ishindegilerge bólistiriw sıyaqlı turmıslıq kórinisler beriledi. Solay etip, qosıqtıń mazmunı jergilikli turmıs tájiriybesi menen bayıp, házil-satiralıq elementlerdi qabıl etedi.

Bul mısallar ózbek balalar folklorındaǵı kórkemlik ózgesheliklerdi tek bir turaqlı forma menen sheklewge bolmaytuǵının kórsetedi. Awızeki atqarılıw barısında qosıq mazmunı ózgerip, basqa tekstler menen aralasıp yamasa jańa turmıslıq motivler menen tolıǵıwı múmkin. Bunday jaǵdaylardı folklorlıq variantlasıw hám janrlar arasındaǵı baylanıs kontekstinde tallaw zárúr. Ózbek balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgeshelikleri «alla» formulalarınıń qollanılıwı, erkeletiw sózleri, ritm hám tákirarlanıw, turmıslıq obrazlar hám tekstlik variantlılıq arqalı kórinedi. Bular ózbek balalar folklorınıń milliy poetikalıq sisteması menen birge, túrkiy xalıqlar folkloı arasındaǵı ulıwma belgilerdi de sáwlelendiredi.

[150] Бойчечак. Болалар фольклори. – Тошкент, «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат», 1984. – Б. 214.

Qazaq balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgeshelikleri.

Qazaq balalar folklorı xalqınıń tariyxıy turmıs tárizi, shańaraq dástúrleri, keń dala menen baylanısı hám kórkemlik oy-pikiri tiykarında qáliplesken. Besik jırları, erkeletiw qosıqları, oyın óleńleri, sanamalar hám házil qosıqları qazaq balalar folklorınıń tiykarǵı janrlıq túrlerin quraydı. Qazaq balalar qosıqlarında erkeletiw sózleri, tábiyat hám úy haywanları obrazları, ritmlik tákirarlanıwlar hám háreketke beyimlesken tekstlik dúzilimler áhmiyetli orın iyeleydi. Biraq bul belgilerdi tek qazaq folklorına ǵana tán dep qaraw durıs emes. Olardıń bir bólegi qaraqalpaq hám ózbek balalar qosıqlarında da ushırasadı. Milliy ózgeshelikler bolsa konkret tekstlerdegi sóz tańlaw, obrazlar quramı hám mazmunlıq baǵdarda anıqlanadı.

Joqarıda keltirilgen qazaq besik jırında:

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Жылама, бөпем, жылама[151].

Bul qatarlarda «әлди, әлди» hám «бөпем» sózleriniń tákirarlanıwı qosıqtıń ritmlik dúzilisin bekkemleydi. «Ақ бөпем» hám «бөпем» qaratpaları balanı erkeletiwge xızmet etedi, al «Жылама» sóziniń tákirarlanıwı tınıshlandırıw mazmunın kúsheytedi. Bul jerde poetikalıq tásir quramalı teńewler yamasa uzın bayanlaw arqalı emes, qısqa sózlerdiń qaytalanıwı hám dawıslıq únleslik arqalı júzege keledi.

Qazaq balalar qosıqlarında úy haywanları, at hám keń dala menen baylanıslı obrazlar da ushırasadı. Bunday obrazlar xalıqtıń tariyxıy turmıs tárizi menen baylanıslı bolıwı múmkin. Biraq olardıń belgili bir qosıqtaǵı poetikalıq wazıypasın anıqlaw ushın tek ulıwma etnografiyalıq maǵlıwmatlarǵa emes, al qosıqtıń mazmunına súyeniw kerek.

Qazaq balalar folklorındaǵı «Түлкі» obrazı da áhmiyetli. «Túlkishek» qosıǵınıń qazaq variantında soraw-juwap formasınıń

[151] https://besik.kz/aldi-aldi-ak-bopem/?utm_source=chatgpt.com

saqlanıwı balalardıń dúnya tanıwın, kúndelikli jaǵdaylarǵa baylanıslı sheshim qabıl etiw procesin hám házil elementlerin sáwlelendiredi.

Qazaq variantında:

Әй, түлкішек, Түлкішек,
Түнде қайда барасың?
Апамның үйіне барамын.
Апаң саған не берер?
Сиыр сауып, сүт берер[152].

Bul qatarlarda soraw-juwap birligi kompoziciyanıń tiykarǵı usılı bolıp tabıladı. «Túlkishek» sóziniń tákirarlanıwı qaratpa hám ritmlik birlik wazıypasın atqaradı. «Sıyır sawıp sút berer» qatarında bolsa haywan hám turmıslıq miynet penen baylanıslı kórinis beriledi.

Qazaq variantınıń keyingi bóleginde:

Сүтті қайда қоясың?
Жалпақ тасқа қоямын.
Қатып қалса қайтесің?
Гүдір-гүдір шайнаймын[153].

Bul dialogta sorawlar bir-birinen kelip shıǵıp, baladan juwaplardı yadta saqlaw hám logikalıq izbe-izlikti baqlawdı talap etedi. Juwaplardıń ayırımı kútilmegen yamasa házil túrinde bolıwı qosıqtıń oyınlıq xarakterin kúsheytedi.

Qaraqalpaq hám qazaq variantların salıstırǵanda, olardıń kompoziciyalıq jaqınlıǵı kózge taslanadı. Eki variantta da dástúriy qaratpa, soraw-juwap usılı hám bir waqıyanıń izinen ekinshi waqıyanıń keliwi saqlanǵan. Biraq ayırım obrazlar, juwaplar hám teksttiń sońǵı bólimleri bir-birinen parıqlanadı. Qaraqalpaq variantında «Batıy xan», «ushar-ushar qusı bar», «dárya suwın qurıttı» sıyaqlı qatarlardıń qollanılıwı tekstke keńirek waqıyalıq izbe-izlik beredi. Qazaq variantında bolsa sútti qayda qoyıw, onıń qatıp qalıwı, tis sınǵanda ne

[152] (htt PS ://g.co/kgs/hh PSZC)
[153] (htt PS ://g.co/kgs/hh PSZC)

islew hám aǵıp ketken zatqa qanday juwap beriw sıyaqlı sorawlar basım. Bul ayırmashılıqlar teksttiń túrli atqarılıw ortalıqlarında jańalanǵanın kórsetiwi múmkin. Qazaq balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgesheliklerin belgilewde Sh.Ibraev[154], K.Matıjanov[155], B.Tótenaevtiń[156] hám balalar folkloru, milliy oyınlar hám awızeki dóretiwshilikke baylanıslı miynetleri bar.

Solay etip, qazaq balalar qosıqlarındaǵı kórkemlik ózgeshelikler erkeletiw formulaları, ritmlik tákirarlanıw, turmıslıq obrazlar hám dialoglıq kompoziciya arqalı kórinedi. «Túlkishek» qosıǵı bolsa bul belgilerdi qaraqalpaq hám ózbek variantları menen salıstırıw ushın áhmiyetli tekstlik material bolıp tabıladı.

4.2. Balalar qosıqlarınıń obrazlar sisteması, ritm, uyqaslıq, tákirarlaw hám dialoglıq forma, folklorlıq variantlasıw milliy ózgeshelikleri

Qaraqalpaq, ózbek hám qazaq balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgesheliklerin salıstırmalı úyreniwde obrazlar sisteması, ritm, uyqaslıq hám tákirarlaw qubılıslarına ayrıqsha itibar beriw kerek. Sebebi bul elementler qosıqtıń mazmunın kórkem túrde jetkeriw, emocionallıq tásirin kúsheytiw hám awızeki atqarılıwǵa qolaylı forma jaratıw wazıypaların atqaradı.

Úsh xalıq folklorında da besik jırları hám balalar oyın qosıqlarında anıq, balalarǵa túsinikli obrazlar keń qollanıladı. Biraq olardıń mazmunı hám poetikalıq wazıypası janrǵa qaray ózgeredi. Besik jırlarında bala, ana, besik hám gózzallıqtı bildiretuǵın obrazlar jetekshilik etse, oyın qosıqlarında haywanlar, turmıslıq zatlar hám háreket penen baylanıslı obrazlar kóbirek ushırasadı.

---

[154] Ибраев Ш. Бастау. Қазақ халқының фольклоры туралы зерттеулер. – Алматы, 2009.

[155] Матыжанов Қ. Рухани уыз: Қазақ балалар фольклоры. – Астана, 2008.

[156] Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы, 1978.

Qaraqalpaq besik jırındaǵı «baxtıń gúl baǵım-ay» hám «sayraǵan baǵda bulbılım-ay» qatarlari obrazlı súwretlewdiń anıq mısalı bolıp tabıladı. Bul jerde baǵ hám bulbıl obrazları balanıń gózzallıǵın, qádirin hám keleshegine bolǵan úmitin bildiriw ushın qollanılǵan.

Ózbek besik jırındaǵı «Xudoying bo‘lsin panohing-ay» qatarı bolsa balanı qorǵaw hám amanlıq tilew mazmunın alǵa shıǵaradı. Bunda kórkemlik tásir tábiyat obrazınan góre, tilek hám qorǵaw mazmunınıń tikkeley bayanlanıwı arqalı júzege keledi.

Qazaq besik jırındaǵı «Ақ бесікке жат, бөпем!» qatarında besik obrazı hám balanıń tınıshlanıwına qaratılǵan múrájat tiykarǵı orında turadı. Besik bul jerde balanıń uyqısı hám onı tınıshlandırıw procesi menen baylanıslı konkret predmet sıpatında kórinedi.

Bul mısallardan kórinip turǵanınday, úsh xalıq qosıqlarında ana mehir-muhabbatı hám balaǵa jaqsı tilek bildiriw ulıwma mazmunlıq tiykarǵa iye. Biraq bul mazmun hár bir tekstte túrli poetikalıq qurallar arqalı sáwlelenedi: qaraqalpaq mısalında obrazlı teńewler, ózbek mısalında qorǵaw tilegi, qazaq mısalında besik hám erkeletiw qaratpaları ayrıqsha kórinedi.

Oyın qosıqlarında bolsa haywanlar hám turmıslıq obrazlar dialoglıq kompoziciya menen birlesedi. «Túlkishek» qosıǵında túlki, sút, eshki, sıyır, qus hám dárya obrazları soraw-juwaplar arqalı izbe-iz beriledi. Bul obrazlardıń wazıypası tek qorshaǵan dúnyanı súwretlew emes, al qosıqtıń waqıyalıq rawajlanıwın támiyinlew hám balalardıń dıqqatın saqlawdan da ibarat.

Ritm balalar qosıqlarınıń atqarılıwın tártipke salatuǵın tiykarǵı poetikalıq elementlerdiń biri bolıp esaplanadı. Qısqa qatarlardıń izbe-iz keliwi, sózlerdiń tákirarlanıwı hám dawıslıq únleslik qosıqtıń ritmlik dúzilisin qáliplestiredi.

Besik jırlarında ritm balanı terbetiw hám tınıshlandırıw menen baylanıslı. Oyın qosıqlarında bolsa ol háreketlerdiń bir izbe-izlikte orınlanıwına, qatnasıwshılardıń birgelikte aytıwına hám oyın qaǵıydalarınıń saqlanıwına járdem beredi.

Qaraqalpaq besik jırındaǵı:
Aynanayın appaǵım-ay,
Qızlar kiygen qalpaǵım-ay[157].

qatarlarında «-ay» elementiniń qaytalanıwı dawıslıq únleslikti kúsheytip, qatarlardıń bir-birine sazlı túrde jalǵasıwına járdem beredi. Bul jerde qaytalanıw tek ritmlik wazıypa atqarıp qoymay, ananıń erkeletiw intonaciyasın da sáwlelendiredi.

Ózbek besik jırındaǵı «Alla, bolam alla-ay» qatarında «alla» sóziniń qaytalanıwı qosıqtıń ritmlik turaqlılıǵın támiyinleydi. Qazaq besik jırındaǵı «Әлди, әлди, ақ бөпем» qatarı da usınday tákirarlawǵa tiykarlanadı. Demek, formulalı sózler úsh xalıqtıń besik jırlarında da qosıqtıń kórkemlik dúzilisin bekkemlewshi element bolıp tabıladı. Uyqaslıq bolsa qosıq qatarlarınıń seslik jaqtan jaqınlasıwı arqalı payda boladı. Balalar folklorında uyqaslıq hár dayım quramalı sheberlikti talap etpeydi. Kóbinese birdey qosımshalar, qaytalanatuǵın sózler hám qısqa sintaksislik qurılıslar uyqaslıqtıń payda bolıwına járdem beredi. Bul qosıqtı yadlawdı ańsatlastıradı hám onıń atqarılıwın qolaylastıradı.

Tákirarlaw, alliteraciya hám assonans (Qaraqalpaq, ózbek hám qazaq balalar qosıqları mısalında)

Berilgen qosıq úlgileri tiykarında tákirarlaw, alliteraciya hám assonans qubılısların salıstırmalı túrde tallawǵa boladı.

Tákirarlaw — qosıqta sózlerdiń, sóz dizbekleriniń yamasa jeke seslerdiń qayta-qayta qollanılıwı arqalı ritm, intonaciya hám kórkemlik tásir payda etetuǵın poetikalıq qurallardıń biri.

Qaraqalpaq qosıǵında:

Aynanayın appaǵım-ay,
Qızlar kiygen qalpaǵım-ay.
Qatarınnan kem bolmay-ay,
Ashılǵay baxtıń gúl baǵım-ay.

[157] Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықлары – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1965. – Б.105.

Bul mısalda -ay qosımsha-muńlı intonaciyalıq birliktiń hár bir qatar aqırında qaytalanıwı qosıqqa sazlılıq beredi. «Aynanayın» sóziniń keyingi besik jırında da qollanılıwı erkeletiw mazmunın kúsheytedi.

Ózbek qosıǵında:

Алла, болам алла-ай,
Жоним болам алла-яй.

Bul mısalda «алла» sóziniń tákirarlanıwı besik jırına tán terbetiw ritmin payda etedi. «Болам» sózi bolsa erkeletiw mazmunın kúsheytedi.

Qazaq qosıǵında:

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Жылама, бөпем, жылама.

«Әлди, әлди» hám «жылама, бөпем» birlikleriniń qaytalanıwı balanı tınıshlandırıwǵa, qosıqtıń ritmlik izbe-izligin saqlawǵa xızmet etedi.

Demek, úsh xalıq folklorında da tákirarlaw besik jırlarında erkeletiw, al oyın qosıqlarında ritm hám dialoglıq dúzilisti bekkemlew wazıypaların atqaradı.

Alliteraciya — qosıq qatarlarında birdey yamasa uqsas dawıssız seslerdiń qaytalanıwı. Ol qosıqtıń fonetikalıq uyqaslıǵın kúsheytip, esitiliwin tásirli etedi. **Qaraqalpaq qosıǵında:**

Há Túlkishek, Túlkishek,
Túnde qayda barasań?

Bul qatarlarda «t» sesiniń «Túlkishek», «Túnde» sózlerinde qaytalanıwı alliteraciyalıq únlesliktiń belgisi bolıp tabıladı. «Túlkishek» sóziniń tákirarlanıwı da qosıqtıń ritmin bekkemleydi. **Ózbek qosıǵında:**

O‘tin terib ke dedi,
O‘tin terdim un kuchoq,
Qirdan terdim qirq quchoq.

Bul mısalda «t» sesiniń «terib», «terdim» sózlerinde, q/k sesleriniń «qirdan», «qirq», «quchoq» sózlerinde qaytalanıwı dawıssız seslerdiń únlesligin kórsetedi. **Qazaq qosıǵında:**

Түйе, түйе, түйелер,
Тұзың қайда, түйелер?

Bul qatarlarda «t» sesiniń «Түйе», «түйелер», «Тұзың» sózlerinde qaytalanıwı alliteraciyanıń anıq mısalı bola aladı.

Alliteraciya úsh tilde de qosıqtıń seslik dúzilisin bayıtadı. Biraq onıń kórkemlik xızmeti seslerdiń tek qaytalanıwı menen sheklenbeydi: seslerdiń ornalasıwı hám qatar ishindegi tásiri de esapqa alınadı.

Assonans — qosıq qatarlarında dawıslı seslerdiń qaytalanıwı yamasa únlesligi. Ol qosıqtıń sazlılıǵın, áwenge beyimliligin hám fonetikalıq baylıǵın kúsheytiwi múmkin.

Qaraqalpaq qosıǵında:

Aq tamaǵın bulqıldap-ay,
Sayraǵan baǵda bulbılım-ay.

Bul qatarlarda «a» dawıslı sesiniń «tamaǵın», «bulqıldap», «Sayraǵan», «baǵda» sózlerinde qaytalanıwı assonanslıq únleslikti payda etedi.

Ózbek qosıǵında:

Aylanayin, bolam-ey,
Aylansin sendan enang-ay.

Bul qatarlarda «a» sesiniń «Aylanayin», «bolam», «aylansin», «sendan» sózlerinde qaytalanıwı dawıslı seslerdiń únlesligin kórsetedi. Bul jerde latın hám kirill jazıwında berilgen sózlerdi bir tildegi fonetikalıq birlikler sıpatında qaraw kerek. **Qazaq qosıǵında:**

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!

Bul mısalda «ə», «a» dawıslı sesleriniń, sonıń menen birge «e» sesiniń qaytalanıwı qatarlarǵa sazlılıq beredi. Biraq assonanstı anıq belgilew ushın seslerdiń aytılıwın hám fonetikalıq quramın tereńirek tallaw zárúr.

Qaraqalpaq, qazaq hám ózbek tilindegi túlkige baylanıslı qosıqlarda dialoglıq dúzilis, soraw-juwap, baslanǵısh sózlerdiń tákirarlanıwı hám dawıslıq únleslik kózge taslanadı.

Qaraqalpaqsha: «Há Túlkishek, Túlkishek» — múrájat sóziniń tákirarlanıwı qosıqtıń ritmin bekkemleydi.

Qazaqsha: «Tulkishek, tulkishek» — qaytalanıw dialogtıń izbe-izligin saqlaydı.

Ózbekshe: «Tulkicha ya tulkicha» — «tulkicha» sóziniń qaytalanıwı qosıqtıń ritmlik tiykarın payda etedi.

Bul qosıqlarda tákirarlaw tek fonetikalıq bezew emes, al dialogtıń qurılısın uyımlastırıwshı qurıl sıpatında da xızmet etedi. Alliteraciya menen assonans bolsa sózlerdiń seslik jaqtan únlesiwine járdemlesedi.

Qaraqalpaq, ózbek hám qazaq balalar folklorında tákirarlaw, alliteraciya hám assonans qosıqlardıń kórkemlik sistemasın qáliplestiriwde áhmiyetli orın tutadı. Tákirarlaw qosıqtıń ritmin, mazmunlıq izbe-izligin hám erkeletiw tásirin kúsheytedi. Alliteraciya dawıssız seslerdiń, assonans bolsa dawıslı seslerdiń únlesligi arqalı qosıqtıń fonetikalıq sazlılıǵın bayıtadı. Salıstırmalı tallaw bul qurallardıń úsh xalıq folklorında da ushırasatuǵının kórsetedi. Biraq olardıń qollanılıw jiyiligi hám kórkemlik xızmeti janrǵa, qosıqtıń mazmunına, tilge hám atqarılıw jaǵdayına qaray ózgerip otıradı.

Balalar oyın hám dástúr qosıqlarınıń áhmiyetli kórkemlik belgileriniń biri — olardıń dialoglıq dúzilisi hám atqarılıw háreketleri menen baylanıslılıǵı. Bunday qosıqlar tek tıńlaw ushın emes, al soraw-juwap beriw, birgelikte aytıw hám belgili háreketlerdi orınlaw ushın da mólsherlenedi. Filologiya ilimleriniń kandidatı Q. Ayımbetov xalqımızdıń juwap aytısıw jırlarına xarakteristika berip, bılay deydi: «Aytıstıń forması – dialoglıq xarakterge iye bolıp, dramatik elementler kórinip otıradı». «Túlkishek» aytıs formasında bolǵanı ushın ǵana emes, al óziniń turmıslıq konfliktke qurılıwı, waqıyanıń rawajlanıwı hám xarakteri boyınsha da dramatik qásiyetke iye. Onıń ústine, bul qosıq balalardıń sóz jarıstırıw, aytısıw oyını bolıpta esaplanadı[158].

Dialoglıq forma bir atqarıwshınıń sorawı hám ekinshi atqarıwshınıń juwabına tiykarlanadı. Bunday dúziliste hár bir qatar keyingi qatarǵa

[158] Айымбетов Қ. Совет драматургиясының тарыйхынан очерклер. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1963. – Б.5.

baylanısadı, al sorawlar izbe-izligi qosıqtıń kompoziciyalıq rawajlanıwın támiyinleydi.

«Túlkishek» qosıǵında dialoglıq forma tiykarǵı kompoziciyalıq usıl bolıp tabıladı. Qaraqalpaq variantında:

Mamań saǵan ne berer?
Eshki sawıp sút berer,
Eshkisiniń súti joq,
Ílaǵınıń putı joq.

Bul úzindide sorawǵa berilgen juwap keyingi qarsı pikir ushın tiykar jaratadı. Bunday dúzilim balalardıń tek tekstti yadlawın emes, al soraw menen juwap arasındaǵı baylanıstı baqlawın da talap etedi. Dialoglıq forma qosıqtıń komunikativlik wazıypasın kúsheytedi. Atqarıwshılar bir-birin tıńlawǵa, óz gezeginde juwap beriwge hám ulıwma ritmge sáykes háreket etiwge úyrenedi. Nátiyjede qosıq oyınnıń kórkemlik elementi bolıw menen birge, balalardıń qatnas kónlikpelerin rawajlandırıwǵa da járdem beredi. «Túlkishek» qosıǵı qaraqalpaq, qazaq hám ózbek balalar folklorındaǵı tekstlik jaqınlıq penen ayırmashılıqlardı úyreniw ushın áhmiyetli material bolıp tabıladı. Siz jibergen mısallar bul qosıqtıń hár bir folklorlıq ortalıqta birdey saqlanıp qalmaǵanın, al ayırım obrazları, qatarları hám mazmunlıq bólekleri ózgergenin kórsetedi.

Qaraqalpaq variantında qosıq «Há Túlkishek, Túlkishek» qaratpası menen baslanıp, Mamaydıń úyine barıw, sút alıw, onı saqlaw hám Batıy xanǵa barıw sıyaqlı waqıyalardı izbe-iz bayanlaydı. Bul variantta teksttiń kompoziciyalıq keńligi hám ayırım tariyxıy-leksikalıq elementlerdiń saqlanıwı diqqatqa ılayıq.

Qazaq variantında da «Há tulkishek, tulkishek» qaratpası menen soraw-juwap dúzilisi saqlanǵan. Biraq onda sútti qayda qoyıw, onıń qatıp qalıwı, tis sınǵanda ne islew hám aǵıp ketken zatqa qanday juwap beriw sıyaqlı jaǵdaylar tiykarǵı orın iyeleydi. Bul mısalda balalardıń kúndelikli turmıslıq tájiriybesine jaqın sorawlar arqalı waqıyalıq izbe-izlik jaratılǵan.

Ózbek variantlarında bolsa qosıqtıń baslanıwı hám mazmunı birqatar ózgerislerge ushıraǵan. «Tuyalar-a, tuyalar» dep baslanatuǵın nusqada túye obrazı menen baslanǵan tekst keyin «Oqsaroyning nesi bor?» hám «Uchar-uchar qushi bor» qatarlari arqalı dástúriy «Túlkishek» tekstine jaqın motivlerdi qabıl etedi. Al «Tulkicha ya tulkicha» variantında otın teriw, nan pisiriw hám onı úy ishindegilerge bólistiriw sıyaqlı turmıslıq kórinisler basım.

Bul mısallar tekstler arasındaǵı baylanıstıń birneshe túrin kórsetedi:

- Turaqlı elementlerdiń saqlanıwı: qaratpa sózler, soraw-juwap forması hám tákirarlanıw.
- Leksikalıq ózgerisler: bir obrazdıń yamasa sózdiń basqa tildegi yamasa jergilikli túriniń qollanılıwı.
- Mazmunlıq keńeyiw: qosıqqa jańa turmıslıq motivlerdiń qosılıwı.
- Folklorlıq diffuziya: bir qosıqtıń qatarlari yamasa motivleriniń ekinshi qosıqqa ótiwi.

Folklorlıq diffuziya awızeki dóretiwshilikke tán tábiyǵıy process bolıp, ol qosıqlardıń bir mádeniy ortalıqtan ekinshisine ótiwi, jańa sózlerdi qabıl etiwi hám jergilikli dástúrlerge beyimlesiwi menen baylanıslı.

Balalar qosıqlarınıń poetikalıq quralları olardıń tárbiyalıq wazıypası menen tıǵız baylanıslı. Besik jırlarında erkeletiw hám tilek bildiriw, oyın qosıqlarında dialog hám birgelikte háreket etiw, dástúr qosıqlarında bolsa máresimlik mazmun hám turaqlı formulalar jetekshilik etedi.

Bunday qosıqlar balalardıń til baylıǵın arttırıw, yadın bekkemlew, sóylesiw mádeniyatın rawajlandırıw hám ulıwma qádiriyatlardı ózlestiriwine járdem beredi. Biraq olardıń tárbiyalıq tásirin bahalaǵanda qosıqtıń mazmunı, atqarılıw ortalıǵı hám balalardıń oǵan qatnasıw usılı birgelikte qaralıwı kerek.

Demek, qaraqalpaq, ózbek hám qazaq balalar qosıqlarınıń poetikasında dialoglıq forma, folklorlıq variantlasıw hám milliy obrazlar sisteması óz-ara baylanısqan. Bul belgiler úsh xalıq folklorınıń ulıwma

kórkemlik tiykarların sáwlelendiriw menen birge, hár bir folklorlıq ortalıqtıń ózine tán ózgerislerin de ashıp beredi.

Qaraqalpaq, ózbek hám qazaq xalıqlarındaǵı balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgesheliklerin salıstırmalı úyreniw nátiyjesinde bul xalıqlardıń folklorlıq miyrasında ulıwma poetikalıq belgiler menen birge, milliy til, dástúr hám turmıs tárizine baylanıslı ózgeshelikler de bar ekenligi anıqlanadı.

Birinshiden, úsh xalıqtıń balalar folklorında besik jırları, erkeletiw qosıqları, oyın qosıqları, sanamalar hám dástúr qosıqları áhmiyetli orın iyeleydi. Olardıń janrlıq quramı hám atqarılıw wazıypaları bir-birine jaqın bolǵanı menen, konkret tekstlerdiń poetikalıq dúzilisi hám mazmunlıq baǵdarı hár túrli bolıwı múmkin.

Ekinshiden, besik jırlarınıń kórkemlik dúzilisi erkeletiw sózleri, turaqlı formula ańlatpaları, tákirarlanıw hám tilek bildiriw motivleri menen belgilenedi. Qaraqalpaq qosıǵındaǵı «Aynanayın appaǵım-ay», ózbek qosıǵındaǵı «Alla, bolam alla-ay» hám qazaq qosıǵındaǵı «Әлди, әлди, ақ бөпем» qatarlari usı ulıwma poetikalıq belgilerdi anıq kórsetedi. Bul mısallarda ana mehir-muhabbatı hám balanı tınıshlandırıw mazmunı hár bir xalıqtıń tiline tán sózler hám formulalar arqalı berilgen.

Úshinshiden, balalar qosıqlarında obrazlar sistemasınıń áhmiyeti úlken. Gúl, baǵ, bulbıl, besik, túlki, túye, sıyır hám basqa obrazlar balalardıń kúndelikli turmısı menen baylanıslı. Olardıń poetikalıq wazıypası janrǵa qaray ózgeredi: besik jırlarında obrazlar kóbinese erkeletiw hám tilek bildiriwge, oyın qosıqlarında bolsa waqıyalıq izbe-izlikti jaratıwǵa xızmet etedi.

Tórtinshiden, ritm, uyqaslıq, tákirarlaw, alliteraciya hám assonans balalar qosıqlarınıń kórkemlik sistemasında áhmiyetli orın iyeleydi. Bul qurallar tekstti yadlawdı ańsatlastırıp, qosıqtıń dawıslap atqarılıwına qolaylıq jaratadı. Besik jırlarında tákirarlanıw tınıshlandırıw wazıypası menen baylanıslı bolsa, oyın qosıqlarında ol háreketlerdi tártipke salıw hám jáméátlik qatnasıwdı támiyinlewge járdem beredi.

Besinshiden, «Túlkishek» qosıǵınıń qaraqalpaq, qazaq hám ózbek variantları folklorlıq variantlasıw qubılısın úyreniw ushın áhmiyetli material bolıp tabıladı. Bul variantlarda soraw-juwap forması hám ayırım dástúriy elementler saqlanǵan menen, obrazlar, leksikalıq birlikler hám waqıyalıq izbe-izlikte ózgerisler ushırasadı. Ózbek variantlarında túye, Oqsaroy, otın teriw hám nan pisiriw menen baylanıslı motivlerdiń qollanılıwı teksttiń jergilikli folklorlıq ortalıqqa beyimlesiw procesin kórsetedi. Bunday ózgerislerdi túsindiriwde folklorlıq diffuziya hám tekstlerdiń awızeki túrde jańalanıwı esapqa alınadı.

Altınshıdan, balalar dástúr qosıqlarınıń poetikası máresimlik mazmun, turaqlı formulalar, dialoglıq forma hám simvolikalıq obrazlar menen baylanıslı. Olarda jaqsı tilek bildiriw, qorǵaw, bereket hám keleshekke úmit penen qaraw motivleri ushırasadı. Biraq bul motivlerdiń hár bir xalıqtaǵı anıq kórinisin belgilew ushın qosıqlardıń tolıq tekstlerin, atqarılıw jaǵdayın hám etnografiyalıq dereklerin salıstırıp úyreniw zárúr.

Qaraqalpaq, ózbek hám qazaq balalar qosıqlarınıń kórkemlik ózgeshelikleri ulıwma túrkiy folklorlıq dástúrler menen milliy poetikalıq belgilerdiń óz-ara baylanısı tiykarında qáliplesken. Olardıń uqsaslıqları folklorlıq janrlardıń ulıwma wazıypalarında, tákirarlanıw, ritm hám dialoglıq formada kórinse, ayırmashılıqları til, obrazlar, turaqlı formulalar hám tekstlik variantlarda sáwlelenedi.

Sonlıqtan balalar qosıqların salıstırmalı izertlewde olardı tek mazmunlıq jaqtan emes, al poetikalıq qurılısı, atqarılıw ortalıǵı hám tekstlik tariyxı menen birgelikte úyreniw kerek. Bul baǵdar túrkiy xalıqlardıń folklorlıq baylanısların tereńirek túsiniwge, balalar qosıqlarınıń kórkemlik qımbatın anıqlawǵa hám milliy mádeniy miyrastı saqlawǵa járdem beredi.

V. JOQLAW SALT-DÁSTÚRLERINIŃ POETIKASÍN SALÍSTÍRMALÍ ÚYRENIW

5.1. Joqlaw qosıqlarındaǵı adam obrazları (batır obrazı, ata-ana, tuwısqanlıq)

Joqlawlar salt-dástúr folklorınıń áhmiyetli bólimi sıpatında xalıqtıń dúnyaǵa kóz-qarasın hám ruwxıy qádiriyatların sáwlelendiretuǵın poeziyalıq qubılıs bolıp esaplanadı. Olar qaytıs bolǵan adamǵa qayǵısın, saǵınıshın, húrmetti kórkem til arqalı jetkeriw menen birge belgili bir obrazlar sistemasına da iye ekenligi menen ózgeshelenedi. Bul másele V.Ya.Propp[159], E.N.Razumovskaya[160], M.Alaviya[161], N.Dáwqaraev[162], D.Uraeva[163] hám taǵı basqalardıń miynetlerinde úyrenilgenligin kóriwimizge boladı. Túrkiy tilles xalıqları sonıń ishinde qaraqalpaq, ózbek hám qazaq joqlawlarındaǵı obrazlar simvollıq ráń-báreńlikke iye ekenligin itibarǵa alıw orınlı hám olardı tómendegi toparǵa bóliw menen birge salıstırmalı analizlew maqsetke muwapıq.

Adam kórinisine tiyisli obrazlar - menen beriletuǵın joqlawlarda marhumnıń jámiyettegi ornı hám adamgershilik pazıyletleri joqarı bahalanadı. Marqumnıń tulǵası hár qıylı kórkem obrazlar menen súwretlenedi. V. P. Anikin: «kórkem obraz haqıyqatlıqtı biliwdiń túrli basqıshlarında alınǵan nátiyjelerdiń birlesiwi sıpatında túsinedi. Onıń pikirinshe, obrazda túsiniktiń bir pútinligi, sezimniń anıqlıǵı

[159] Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград, 1946. – С.190.

[160] Разумовская Е.Н. Плач с «кукушкой». Традиционное необрядовое голошение русско-белорусского пограничья // Славянский и балканский фольклор. – Москва, «Наука»,1984. – С.160-178.

[161] Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент, «Ўз ФА нашриёти», 1959. – Б. 313.

[162] Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977. – Б. 155.

[163] Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби генезиси ва бадиияти (филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация) –Тошкент, 2005. – Б. 184-204.

hám eslewdiń kóriniwi óz ara birigedi»[164]. E.F.Yugaydıń pikirinshe, joqlawdaǵı obrazlar sisteması xalıqtıń kollektivlik túsiniklerin, onıń ómir hám marqumǵa bolǵan qatnasın ańlatadı[165]. Sonday-aq, ilimpaz óz izertlewinde adam obrazların psixologiyalıq portreti menen emes, dástúrlik áhmiyeti menen baylanıstıradı. Ol klassikalıq dástúrlik tekstte joqlawshı hayaldıń jeke seziminen góre, onıń máresimdegi roli áhmiyetli ekenin kórsetedi.

Sonlıqtan qaraqalpaq, ózbek hám qazaq joqlaw qosıqlarındaǵı obrazlar da jeke kórkem súwretlew jıyındısı emes, ómir, ayralıq, saǵınısh hám adam táǵdirine baylanıslı xalıqlıq túsiniklerdi súwretleytuǵın óz-ara baylanıslı poetikalıq sistema sıpatında úyreniliwi kerek. Mısalı, qaraqalpaq joqlaw dástúrinde batır, er, azamat – mártlik penen batırlıqtıń tımsalı mına qosıq qatarlarında ayqın kórinisin tabadı.

Elge bir kerek Edigem,
Eńiremey naǵıp júreyin,
Xalıqqa bir kerek qádirlim,
Joqlawsız naǵıp taslayın[166].

Bul mazmundaǵı joqlawlar qazaq joqlawında keń kóriniste ushırasatuǵının kóriwimizge boladı:

Кешеги кеткен ерімді
Жоқтамасам болмайды,
Әуелеп ушқан қоңыр ғаз,
Қайырылып қонар көліне,
Келеме деген дәмем бар,
Едігедей ерімді[167].

[164] **Аникин В. П.** Теория фольклора: курс лекций. 2-е изд., доп. — Москва, КДУ, 2004. – С. 208.

[165] **Югай Е. Ф.** Ключевые образы плача (на материале похоронных и поминальных причитаний Вологодской области): автореф. дис. … канд. филол. наук. – Москва, 2011. – С.22.

[166] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 464.

[167] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 338.

Qaraqalpaq hám qazaq joqlawlarındaǵı Edige obrazı ulıwmalıq tariyxıy-mádeniy tulǵa tiykarında jaratılǵan bolsa da, onıń kórkem súwretleniwinde ózine tán ózgeshelikler bar. Qazaq joqlawında Edige obrazı «Edigedey erim» degen sóz arqalı mártlik hám húrmet kózqarasınan súwretlenip, al, qońır ǵazdıń tuwılǵan kóline qaytıp qonıwı arqalı onıń tuwılǵan jerine qaytıwın árman etken úmit hám saǵınısh penen baylanısadı. Qaraqalpaq joqlawındaǵı Edige «elge kerek» «xalıqqa kerek», «qádirli» adam sıpatında kórsetilip, onıń jámiyetlik tulǵası aldıńǵı orınǵa shıǵadı. Demek, qazaq joqlawında tábiyiy-simvolikalıq súwretlew, qaraqalpaq joqlawında bolsa, sociallıq-jámiyetlik sıpatlama basım ekeni kórinedi. Eki teksttegi uqsaslıq bolsa, - marhumnıń ápiwayı insan emes, shańaraǵına, elge qádirli, xalıqqa kerekli adam sıpatında bahalanıwı menen belgilenedi. Usı mazmundaǵı joqlawlar ózbek xalıq salt dástúrinde tómendegi qatarlar menen beriledi. Mısalı:

Bek oldida belgilim,
Xon oldida qadrlim,
Bek oldiga borganda,
Belidan to'shak to'shalgan,
Xon oldiga borganda,
Xoli gilam tushalgan[168].

Joqlawda marhumnıń ómirdegi ornı, abıroyı hám oǵan kórsetilgen húrmet kórkem qurallar arqalı ańlatıladı. Birinshi eki qatardaǵı bek aldında belgili, xan aldında qádirli sózleri marhumnıń tek ǵana ápiwayı adamlar arasında emes, al mámleket hám hákimiyat wákilleri arasında da húrmet-izzetke ılayıq insan bolǵanın ańlatadı. Usı tiykarda «bek» hám «xan» obrazları joqarı orındaǵı sociallıq belgisi sıpatında qollanılǵan. Tósek hám ǵalı gilem tósew ózbek xalıq mádeniyatında qonaqtı yamasa abıroylı insandı joqarı húrmet-izzet penen kútip alıw belgisi esaplanadı. Bul orında real haqıyqatlıqtan góre, kórkem

[168] Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, «Фан», 1974. – Б. 145.

kóterińkilik kúshlirek bolıp, marhumnıń qádir-qımbatı joqarı dárejede bolǵanın atap ótiw wazıypasın atqaradı. Adam kórinisine baylanıslı joqlaw janrı kózqarasınan joqlaw adamnıń kórinisine sociallıq kelbeti hám statusına baylanıslı joqlawlar qatarına kiredi. Sebebi joqlaw qosıǵında marhumnıń sırtqı kórinisi emes, al, onıń jasap ótken ómirindegi ornı, abıroyı, bek hám xanlar aldındaǵı húrmeti, adamlar arasındaǵı qádiri tiykarǵı temaǵa aylanǵanlıǵı názerde tutıladı. Usı jaǵınan bul joqlawdıń ideyası marhumnıń ómirdegi abıroyın eske alıw hám onıń joǵaltılıwı arqalı qayǵını jáne de tereńirek seziniwden ibarat. Bul joqlaw qosıǵında adamnıń sociallıq kelbeti hám abıroyı folklordıń simvolikalıq súwretlew quralları arqalı sáwlelendirilgen. «Bek» hám «xan» obrazları, sonday-aq, «tósek tósew» hám «ǵalı gilem tósew» sıyaqlı detallar marhumnıń ómirde el-jurt hám húkimdarlar názerinde úlken húrmetke eriskenin ańlatadı. Sonlıqtan bul teksttegi joqlaw sezimi marhumnıń joqarı qádir-qımbatın eslew arqalı tásirli kórkem formada sáwlelendirilgenligi kórinedi. Bul ózbek xalıq joqlawınıń eki xalıq joqlawınan ózgesheligi - marhumnıń qádir-qımbatın onıń jámiyettegi sociallıq ornı hám joqarı hákimiyat tárepinen kórsetilgen húrmet arqalı sıpatlaw basım bolıp beriliwinde, al, kórkemlik qurılısı boyınsha qazaq joqlawında insan obrazı salıstırmalı keńirek hám simvolikalıq dárejede ashılǵanlıǵı menen ózgeshelenedi.

Ata-ana obrazı. Mehriban ana, qayırqom áke – shańaraqtıń uyıtqısı sıpatındaǵı eń kúshli tásirli obrazlar bolıp, qaraqalpaq joqlawında tómendegi qatarlar menen beriledi.

Qulınım dep aymalap,
Erkeletip, qushaqlap,
Asqar tawım jan ákem,
Hár bir aytqan sózleriń,
Aqıl eken, bal eken[169].

[169] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 407.

Izlesem taba alaman ba?
Kórip tillese alaman ba?
Miyrimli bolǵan anamnıń,
Mehrine qana alaman ba?[170].

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, perzenttiń ata-anasınan ayırılıwı awır qayǵı, músiybet bolıwı menen birge, ómiriniń mazmunında birqansha waqıtqa shekem ózleri menen alıp ketken sıyaqlı nalınıwdı, olardı kóp waqıt hátteki hár dayım joqlawdı payda etken. Bul joqlawlar ózbek xalıq salt dástúrinde de áhmiyetli orındı tutatuǵını mına qatarlarda ayqın kórinisin tabadı. Mısalı:

Mehri issiq quyoshim,
Yo'lda doim yo'ldoshim
Har ishda boshu qoshim,
Otajonim qaydasiz[171]

Bul atasına baylanıslı joqlaw bolsa, usı mazmundaǵı anasına qarata aytılǵan joqlawlarda ushırasadı. Mısalı:

Farzandlari(ngi)z erta-kech,
Yodlar sizni, onajon.
Ko'z yoshlarim daryo bwlib,
Izlar sizni, onajon.
Bugun sizni yo'qlab keldik,
Chiqmaysizmi, onajon[172].

Qazaq xalıq joqlawında ata – anaǵa baylanıslı joqlawlar mına qatarlar menen ózgeshe formada berilgeni kórinedi. Mısalı:

---

[170] Сонда, – Б. 411-б.

[171] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 92.

[172] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 114.

Есіктің алды тобылғы,
Көзден жасым төгілді,
Ата – анадан айырылып,
Қабырға етім сөтілді[173].

Bul úsh xalıq yaǵnıy qaraqalpaq, ózbek hám qazaq xalıq joqlawları sıpatında salıstırǵanımızda, olardıń arasında ulıwma túrkiy xalıqlar joqlaw dástúri de, hár bir xalıqtıń tillik-mádeniy ózgeshelikleri de ayqın kórinedi. Bulardıń úshewiniń de tiykarı jaqın adamınan ayırılıw, saǵınısh, qayǵı hám marqumdı eslew bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tekstinde marhum adamnıń tiri waqtındaǵı miyrimi hám tárbiyası ayrıqsha aldıńǵı orınǵa shıǵadı. Bul orında áke «asqar taw» kórinisi menen berilgen. Bul atanıń bala ushın qorǵan, súyenish, tayanısh bolǵanın bildiretuǵın kúshli metafora. Sonday-aq: «Hár bir aytqan sózleriń, aqıl eken, pal eken» degen qatarlar atanıń sózin aqıl hám palǵa teńeydi. Yaǵnıy, atanıń hár bir sózi balaǵa hám aqıl, hám tatlı estelik bolıp qalǵanlıǵın kóremiz. Ana haqqında bolsa, «Mehriban bolǵan anamnıń, mehrine qana alamanba?, – degen soraw ana mehirine bolǵan sheksiz saǵınıshtı kórsetedi. Demek, qaraqalpaq joqlawında qayǵıdan góre marhumnıń balaǵa kórsetken miyirimi, tárbiyası, ata-analıq muhabbatı hám onıń ornı keńirek súwretlenedi. Ózbek xalıq joqlaw tekstinde marhum adamǵa tikkeley qaratılıp sóylew ayrıqsha kózge taslanadı. Bunda áke quyash, joldas, hár bir jumıstaǵı tayanısh sıpatında sáwlelendiriledi. Usı tiykarda marhum adamnıń ómirdegi sherik, másláhátshi, tayanısh sıpatındaǵı xızmeti kórsetiledi. Ana haqqındaǵı bóliminde bolsa, «Perzentlerińiz erteli-kesh, Sizdi yadlar, anajan», Kóz jaslarım dárya bolıp, Izler sizdi, anajan» degen qatarlardaǵı «kóz jası dárya» degen metafora qollanılǵan. Bul adam qayǵısınıń sheksizligin ańlatadı. Atajan, anajan sıyaqlı erkeletip, jaqınlıqtı bildiretuǵın múrájáát sózlerdiń qollanılıwı ózbek joqlawındaǵı emocionallıq jaqınlıqtı kúsheytedi. Al, qazaq xalqınıń joqlawında qayǵı júdá qısqa hám jıynaqlı beriledi. Bunda «Qabırǵa etim sótildi», – degen sóz birikpesi ayrıqsha áhmiyetke iye

[173] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 83.

bolıp, bul – adamnıń ishki awır qayǵısınıń júdá tásirli kórinisi. Qazaqtıń dástúriy joqlawlarına tán qásiyet - qayǵını tábiyat, dene, turmıslıq zatlar arqalı obrazlı jetkeriwden ibarat. «Esiktiń aldındaǵı talshıq» degen birinshi qatar – dástúriy joqlawlardaǵı zat-turmıslıq obrazǵa mısal boladı. Talshıq bolsa – qazaq tábiyiy-mádeniy ortalıǵına tán ósimlik. Sonıń ushın qazaq joqlawında qısqalıq, obrazlılıq, naqıl-maqalǵa jaqın ıqshamlılıq hám kúshli metaforalıq dizbekler basım ekeni kórinedi. Bul xalıqlardıń joqlawındaǵı uqsaslıq úshewinde de marhum adam tek ǵana «ólgen adam» emes, ol shańaraqtıń tayanıshı, miyrim-shápááttiń saǵası, keńesgóyi, dostısı sıpatında kórsetiledi. Mısalı, qaraqalpaq xalqınıń: «asqar tawım jan ákem», ózbek xalqınıń «mehri issiq quyoshim», «yo'lda doim yo'ldoshim», qazaq xalqınıń «qabırǵa etim sótildi» dep aytılatuǵın tekstlerde adamnıń bul dúnyadan ótkennen keyin artta qalǵan adamnıń ruwxıy jaǵdayı tiykarǵı orında turadı. Bulardaǵı tiykarǵı ózgeshelik qaraqalpaq joqlawı negizinen mehir hám estelikke kóbirek tiykarlanıp ata-ananıń balaǵa etken jaqsılıǵı eske alınadı. Ózbek joqlaw dástúrinde marhumǵa tikkeley múrájat etiw, saǵınısh hám shańaraqlıq baylanısqa ayrıqsha áhmiyet qaratıladı. Bunda «atajanım», «anajan» sıyaqlı múrájáátler jaqınlıqtı ayqın kórsetedi. Qazaq joqlawında bolsa, qayǵını qısqa, obrazlı hám ótkir jetkeriwge uqıplı bolıp, «qabırǵa etim sótildi» sıyaqlı frazeologiyalıq-metaforalıq dizbekler emocionallıq tásirdi kúsheytedi. Bul úsh joqlawdıń eń tiykarǵı uqsaslıǵı – túrkiy xalıqlarǵa ortaq ata-anaǵa húrmet, marhumdı maqtaw, saǵınısh, kóz jas hám artta qalǵan adamnıń jalǵızlıǵın kórsetiw. Al, ózgesheligi olardıń milliy poetikalıq dástúrinde kórinedi, qaraqalpaq joqlawı mehir hám estelikke, qazaq joqlawı qısqa hám ótkir obrazǵa, ózbek joqlawı tikkeley shaqırıq hám saǵınıshqa kóbirek tiykarlanǵan. Sonıń ushın bul tekstlerdi «ulıwma túrkiy joqlaw dástúriniń úsh milliy kórinisi» dep qaraw múmkin. Olardıń tili hám kórinisleri hár qıylı bolsa da, hámmesinde de tiykarǵı ideya bir bolıp, marhumnıń ornı tolmaytuǵınına seziw hám onı júrekte máńgi saqlawdan ibarat hám ata-ana obrazınıń beriliwi hár qaysısında hár qıylı kúshke iye. Bunda ata-ana obrazı eń tolıq hám tásirsheń túrde qaraqalpaq joqlawında berilgenligi bilinedi. Sebebi

onda áke de, ana da óz aldına táriyiplenip, olardıń bala ómirindegi ornı ashıladı. Áke obrazındaǵı «asqar tawım jan ákem» – ákem qorǵan, ákem tirek sıpatında kórsetilgen. Onıń hár bir sózi «aqıl», «pal», – dep bahalanadı. Ana obrazı bolsa, «mehriban bolǵan anamnıń, mehrine qana alaman ba?» – ana mehir hám muhabbat deregi sıpatında súwretlenedi. Eń tásirliligi bala ákesiniń aqılın, anasınıń mehirin saǵınadı. Yaǵnıy, ata-ananıń eki túrli ruwxıy xızmeti kórsetilgen. Sonıń ushında eki xalıq joqlawına qaraǵanda obrazlar tereń mánide ashıp berilgen dep aytıwǵa boladı.

Tuwısqanlıq obrazlar menen beriletuǵın joqlawlarda tuwısqanlıq baylanıslar ayrıqsha tásirsheńlikke iye. Bunda «apasınan, aǵasınan, inisinen, ómirlik joldasınan» ayırılıw sıyaqlı tuwısqanlıq baylanıs obrazları joqlawdıń tiykarǵı mazmunın quraydı. Mısalı:

Qanatı pútin suńqar joq,
Ayaǵı pútin tulpar joq,
Bawırı pútin adam joq,
Bawırım deytin apam joq[174].

Ózbek xalıq dástúrinde usı mánidegi joqlawlar bılay bayanlanadı. Mısalı:

Kelib edim soginib,
Oltin bargak taqinib,
Opasi kuysin oynamning,
Qani bir sening turganing,
Usti boshing qaqinib[175].

Al, qazaq salt dástúr joqlawında tuwısqanshılıqqa baylanıslı qatarlar bılay bayanlanadı. Mısalı:

[174] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 411.

[175] Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, «Фан», 1974. – Б. 142.

Қолқа жүрек бауырым,
Ойламай қәйтіп шыдайын,
Қысылғанда тыныс ең,
Ақылды кімнен сұрайын?[176]

Úsh tekstte de tuwısqandı joqlaw, onıń ornın joqlaw arqalı ishki qayǵını sırtqa shıǵarıw wazıypasın atqaratuǵın folklorlıq lirika úlgileri bar. Joqlawdıń tiykarǵı ózgesheligi – marqumnıń ómirdegi ornın eske alıw hám onıń endi joq ekenligin qabıl ete almaw, sonıń ushın úsh xalıqtıń tekstinde de «joytıw», «saǵınısh», «muń», «tuwısqanlıq baylanıs» túsinikleri tiykarǵı ideyası bolıp tabıladı. Qaraqalpaq joqlawında qayǵı metaforalıq parallelizm arqalı beriledi. Dáslepki eki qatarda suńqar – erlik, biyiklik, qıraǵılıq, tulpar – kúsh, erkinlik, puqaralıq pazıylet sıyaqlı dástúriy túrkiy belgiler sıpatında kórinedi. Al, «qanatı pútin suńqar joq», «ayaǵı pútin tulpar joq» degen sózlerdiń sırtqı mánisi tábiyattaǵı jetik qubılıslardıń joq ekenligin bildirse de, ishki mánisi – marqumnıń ornın basatuǵın teńi-tayı joq degen pikirden ibarat. Bul - qaraqalpaq joqlawınıń áhmiyetli kórkemlik ózgesheligi dástúriy belgi hám jeke adamnıń emocionallıq qayǵısınıń birigiwi boladı. Ózbek xalıq joqlawınıń ózgesheligi sonda, saǵınısh hám eslew basım bolıp kelgenligi kórinedi. Bunda joqlawshı qaytıs bolǵan adam menen baylanıslı anıq jaǵdaydı eske aladı. «Kelip edim saǵınıp» degen qatarlar joqlawdıń jeke waqıyaǵa tiykarlanǵanın kórsetedi. «Altın» sózi de tosınnan qollanılmaǵan. Ol qaytıs bolǵan adamnıń qádir-qımbatın bildiretuǵın bahalı zatlıq tımsal sıpatında qabıl etiliwi múmkin. «Qáne bir seniń turǵanıń» degen soraw strukturası «sen tiri bolǵanda edi» degen mánilik-emociyalıq astarlı máni beredi. Sonıń ushın ózbek dástúri úlgisinde eslew, saǵınısh, dialoglıq xarakter hám marqumǵa bolǵan tikkeley múnásibet ayqın kórinedi. Qazaq joqlawında muńnıń beriliw usılı qaraqalpaq úlgisinen biraz ózgeshelenedi. Bunda simvollardıń ornına insannıń ishki psixologiyalıq jaǵdayı aldıńǵı orınǵa shıǵadı. «Qolqa júrek bauırım» sózinde marqum joqlawshı ushın júdá jaqın,

[176] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 193.

qádirli bolǵanı kórinedi. «Bawırım» sózi tek tuwısqanlıq ataması emes, al emocional jaqınlıqtıń kórsetkishi sıpatında qollanılǵan. Al, «oylamay qalay shıdayın, «kimnen aqıl sorayın» degen ritorikalıq sorawlar joqlawshınıń ilajsızlıǵın, jalǵız qalǵanın, aqılgóy adamnan ayırılǵanın kórsetedi. Demek, qazaq úlgisinde tiykarǵı kórkem usıllardan biri - monolog hám ritorikalıq sorawlardan ibarat. Mine, úsh xalıqtıń joqlawların salıstırǵanımızda olardıń genetikalıq hám tipologiyalıq jaqınlıǵı ayqın kózge taslanadı. Bul joqlawlardaǵı tiykarǵı uqsas belgiler marqumǵa baylanıslı qayǵırıwdı bildiriw, onıń qádirin kóteriw, tuwısqanlıq atlarınan paydalanıw, tákirarlanıwshı strukturalar hám sorawlar arqalı sezimlilik tásirdi kúsheytiw. Olardıń ulıwma tiykarında insan, tuwısqan, qayǵı, saǵınısh hám ornı tolmaytuǵın joǵaltıw túsinikleri jatadı, milliy ózgeshelik bolsa bul túsiniklerdi kórkem obrazlar hám emocional usıllar menen jetkeriwde kórinedi.

5.2. Joqlaw qosıqlarındaǵı tábiyat, jol hám waqıt obrazlarınıń tipologiyası

Joqlaw qosıqlarında tábiyat obrazları marhumǵa bolǵan saǵınısh, qayǵı, dárt hám ómirdiń ótkinshiligin kórkemlep kórsetiw ushın keńnen qollanıladı. Bul obrazlar ápiwayı tábiyat kórinisi emes, al insannıń ishki keshirmeleri hám táǵdirin simvolikalıq tárizde sáwlelendiredi. Mısalı, qaraqalpaq joqlawlarında:

Kelgenimde kel degen,
Keregińdi al degen,
Asqar tawım, tiregim,
Xosh bolagór jan ákem[177], – degen qatarlardaǵı taw obrazı arqalı ákeniń tulǵasın, onıń ómirdegi eń kerekli, qıynalǵanda bekkem súyenish ekenin, endi onıń ornın hesh kim basa almaytuǵınıń mazmunlı sıpatlaydı.

[177] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 413.

Ózbek xalıq joqlaw dástúrinde bolsa, bılay bayanlanadı. Mısalı:

Aytmay desam bo'lmaydi,
Dog'ingiz o'ti qo'ymaydi.
Ishongan boǵim, voy, otam,
Suyangan tog'im, voy, otam[178].

Qazaq xalıq joqlaw dástúrinde:

Асқар тауым қулады,
Байтерегім сулады,
Жаратқан пенде барлығы,
Ақ өлімге унады[179].

Bul úsh joqlaw úlgisinde de taw obrazı qaytıs bolǵan ákeniń, yaǵnıy shańaraqtıń tiregi bolǵan adamnıń kórinisin bildiredi. Biraq qaraqalpaq hám qazaq joqlawındaǵı taw simvolınıń kórkemlik xızmetinde ózine tán ózgeshelikler bar bolıp tawdıń háreketi arqalı bildirileli. Qaraqalpaq joqlawındaǵı taw obrazına baylanıslı «Asqar tawım, tiregim, xosh bolagór, jan ákem» degen qatarlarda «asqar tawım» metaforası tikkeley ákege qarata aytılgan bolıp, asqar taw – bálentliktiń, bekkemliktiń, kúshliliktiń, qorǵanıwdıń belgisi ekenligi názerde tutıladı. «Tiregim» sózi bul mánisti jáne de ayqınlastıradı. Áke shańaraqtıń súyenishi, qorǵanı, tayanıshı sıpatında asqar tawǵa teńlestiriledi. Bul joqlawda taw ele qulaǵan joq. Kerisinshe, joqlawshı atasınan ayırılǵan waqıtta onıń asqar taw bolǵanın aytıp, xoshlasadı. Sonıń ushın bunda taw obrazınıń tiykarǵı wazıypası marhumnıń mártebesin joqarılatıw hám onıń shańaraǵı ushın qanshelli áhmiyetli ekenligin kórsetiwden ibarat. Al, ózbek xalıq joqlawındaǵı taw obrazı kóshpeli, simvollıq mánide qollanılǵan bolıp, onıń semantikası júdá mánililigi menen ajıralıp turadı. «Isengen baǵım, way, atam», «súyengen tawım, way, atam»

[178] Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Кўп томлик. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Ҳ.Раззоқов. Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1967. – Б. 116.

[179] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 51.

qatarlarında taw sózi atanıń obrazın bildiriwshi metafora bolıp, onıń tábiyatta bekkem hám qozǵalmaytuǵının, bunda atanıń shıdamlı hám bekkemligi ańlatıladı. Al, «tayanǵan tawım» birikpesinde tawdıń tiykarǵı mánis belgisi, súyeniw múmkin bolǵan kúshli ekenligi, yaǵnıy joqlawshı atasın ómirdegi eń isenimli súyenishi sıpatında kórgenligi bayanlanadı. Sonday-aq, bul joqlawda taw obrazı bálent hám úlkenligi menen insandı sırtqı qáwiplerden qorǵaytuǵın kúshti kóz aldımızǵa keltirip, ata qorǵawshı sıpatında kórsetiledi. Qazaq joqlawındaǵı taw obrazı ózgeshe mániste berilgenligi kórinedi. Bundaǵı «asqar tawım quladı» degen qatarlar ákeniń yamasa shańaraqtıń úlken tayanıshınıń qaytıs bolǵanın bildiredi. Eger qaraqalpaq tekstinde asqar taw – tiri, qorǵan bolıp turǵan áke obrazı bolsa, qazaq tekstinde sol taw qulap, shańaraqtıń burınǵı qálpi buzılǵanın, tayanıshınan ayırılǵanın, ruwxıy dúnyanıń shayqalıwın ańlatadı. Sonday-aq, qazaq joqlawında taw obrazı «Bayterek» obrazı menen birge qoyılǵanlıǵı menen parıqlanıp, taw hám terek – ekewi de bálentlik, turaqlılıq, qorǵanıw hám ómirdiń belgisi sıpatında ólshenedi. Olardıń qulawı hám solıwı arqalı joqlawshı marqumnıń ornı tolmaytuǵın qayǵısın kúsheytip kórsetedi. Usınday ózgeshelikler menen birge, bul joqlawlarda uqsaslıqlar bar ekeni bayqaladı. Mısalı: «asqar taw» obrazınıń túpkilikli semantikası júdá jaqın, sebebi, úshewindede áke tirek, qorǵan, biyiklik bolıp asqar tawǵa teńlestiriledi. Úshewinde de jeke xoshlasıw basım bolıp keledi. Bul bolsa, ákeniń, atanıń qádirin arttıradı. Demek, úsh xalıqtıń dúnya tanıwında da taw – er adamnıń, ásirese, atanıń bekkemligin, biyikligin hám shańaraq ushın qorǵan bolǵanın bildiretuǵın ulıwma arxetiplik simvol bolıp xızmet etetuǵını menen belgilengenligi kórinedi.

Samal ómirdiń ótkinshiligin, ayrılıwdı kórsetetuǵını qaraqalpaq salt dástúri joqlawındaǵı mına qatarlarda ayqın kórinisin tabadı. Mısalı:

Biymezgil samal tap bolsa,
Sındıradı uwıqtı,

Shúkir etiń aǵajan,
Bir uwıǵıń sınıptı[180], – dep tábiyat obrazı arqalı aǵasına mezgilsiz qaytıs bolǵan inisiniń ólimin astarlap bildiredi. Mine, usı taqılettegi qatarlardı ózbek xalıq joqlawında da ushıratamız. Mısalı:

Qibladan kelgan shamol,
Boǵimni vayron ayladi.
Bemahal kelgan o'lim,
Jonimni vayron ayladi, alla[181].

Qayǵı qosıqlarında negizinen tábiyat obrazları insannıń bul dúnyadan ketiw múnásibeti menen júzege kelgen ruwxıy keshirmelerdi tikkeley emes, al simvolikalıq hám poetikalıq formada bildiriwge xızmet etedi. Samal, taw, suw, jawın, aspan sıyaqlı tábiyat elementleri insan táǵdiri, ómir hám ólim haqqındaǵı áyyemgi túsinikler menen úylesip, joqlaw tekstiniń mifopoetikalıq qatlamın qáliplestiredi. Usı kózqarastan M. Jwraevtıń samal menen baylanıslı mifologiyalıq túsinikler haqqındaǵı izertlewleri ayrıqsha áhmiyetke iye. Ilimpaz ózbek xalqında samal menen baylanıslı Haydar sıyaqlı mifologiyalıq obrazlardı izertleydi. M.Jwraev Haydar obrazınıń samal menen baylanısın áyyemgi mifologiyalıq túsinikler menen baylanıstırıp, onıń islamǵa shekemgi dáwirlerde de erkin mifologiyalıq obraz sıpatında bar bolǵanın atap ótedi[182]. Ilimpazdıń bul kózqarası joqlaw qosıǵındaǵı samaldı talqılawda áhmiyetli metodologiyalıq tiykar beredi. Yaǵnıy samaldı tek ǵana «tábiyat qubılısı» sıpatında emes, al xalıqtıń áyyemgi dúnya tanımında belgili bir mánis hám funkciyaǵa iye bolǵan mifologiyalıq tábiyat obrazı sıpatında qaraw imkaniyatı payda boladı. Sonday-aq,

[180] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 403.

[181] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 52.

[182] **Жўраев М.** Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари. 2. Ҳайдар культи // *Ўзбек тили ва адабиёти.* 1997. – № 4. – Б. 41-47.

rus ilimpazı R.A.Sultangareeva: «samaldı ot, jer, suw sıyaqlı álemniń tiykarǵı tábiyǵıy qubılıslarınıń biri sıpatında mifler, dástúrler hám xalıq dóretiwshiliginiń túrli janrlarında sáwlelengenin atap ótedi. Ol samal obrazınıń kóp mánili hám kóp funkciyalı ózgeshelikke iye ekenligin kórsetedi. Ásirese, alım samaldıń eki tárepleme qásiyetlerin belgilep, samaldıń bir tárepten bultlardı tarqatıwı, jawın keltiriwi, qayǵını ketiriwi, ekinshi tárepten bolsa urıwı, wayran etiwi, kesellik hám jaman xabar alıp keliwi múmkin»[183], – degen pikirleri arqalı unamlı hám unamsız semantikasın atap ótedi. Usı teoriyalıq kóz-qarastan qaraǵanda, «qubladan kelgen samal, baǵımdı wayran áyledi» qatarlarında samal obrazınıń áyne wayran etiwshi semantikası aktuallastırılǵan. Keyingi «Mezgilsiz kelgen ólim, janımdı wayran áyledi» qatarları bolsa usı tábiyǵıy wayran etiwdi insan ómirindegi apatshılıq penen parallellestiredi. Nátiyjede «samal – baǵ – wayranshılıq» hám «ólim – jan – wayranshılıq» sıyaqlı semantikalıq parallelizm júzege keledi. Ol insan ómirindegi qayǵı menen parallellesedi hám joqlawdıń kompoziciyalıq-semantikalıq tiykarın quraydı. Yaǵnıy tábiyattaǵı búlginshilik insannıń ishki ruwxıy búlginshiligine kóshiriledi. Qaraqalpaq joqlaw qosıǵındaǵı «biymezgil samal tap bolsa, sındıradı uwıqtı» qatarları da usı poetikalıq úlgige jaqın bolıp, onda samaldıń tásiri uwıqtıń sınıwı arqalı ayqınlastırıladı. «Uwıqtıń» sınıwı simvolikalıq jaqtan shańaraqlıq tayanıshtıń buzılıwı menen baylanısadı. O.S. Chesnokova hám T.F. Usmanov tábiyat qubılısların tuvin, tatar, rus hám ispan jumbaqları tiykarında salıstırmalı úyrenip, sonıń ishinde samaldı, folklor poetikası hám lingvomádeniy kózqarasınan talqılaydı. «Tábiyat insan oylawınıń túrli dárejelerin baylanıstırıwshı, obrazlı associaciyalardı júzege keltiriwshi hám mifopoetikalıq dóretiwshiliktiń arxetiplik konstantlarınan biri ekenligin, sonıń ishinde, samal obrazı tórt mádeniy dástúrde de kóp qırlı hám metaforalıq ózgeshelikke

[183] **Султангареева Р. А.** Мифоритуальный контекст «Ел» (ветер): специфика фольклорного образа и трансляции в обрядовых практиках. Часть 1 // *Новый филологический вестник*. – 2025. – №1 (72). – С. 284 – 294.

iye»[184], – degen pikirdi alǵa súredi. Olardıń bul teoriyalıq kóz-qarasın joqlaw qosıqlarına qollanǵanda, samal obrazı da tábiyat qubılısınıń tikkeley ataması emes, al insan tájiriybesin tábiyat arqalı ańlatıwshı arxetiplik obraz sıpatında kóriniwin kóriw múmkin. Mısalı: ózbek xalıq joqlawındaǵı «qubladan kelgen samal, baǵımdı wayran áyledi» qatarlar samaldıń metaforalıq ózgesheligin kórsetedi. Bunda «baǵ» tek ǵana real baǵ emes, al insannıń abat turmısı, shańaraqlıq ortalıǵı, jaratqan dúnyası menen baylanıslı simvolikalıq mákan sıpatında qarawǵa boladı. Samaldıń baǵdı wayran etiwi bolsa insan ómirindegi pútinliktiń buzılıwına alıp keledi. Al, qaraqalpaq joqlawındaǵı «Bir uwıǵıń sınıptı» qatarın tek ǵana predmettiń sınıwı haqqındaǵı xabar sıpatında emes, al shańaraq turmısındaǵı bir tayanıshtıń joǵalıwın ańlatatuǵın metaforalıq ańlatpa sıpatında qarawǵa boladı. Bunda «uwıq» – tayanısh, «uwıqtıń sınıwı» bolsa tayanıshtıń joǵalıwı. Tiykarında «baǵ» hám «uwıq» – eki xalıq joqlaw qosıǵındaǵı parallel obrazlar bolıp esaplanadı. Demek, samal obrazı xalıq dóretiwshiligindegi joqlaw qosıqlarında tábiyat hám insan dúnyası arasındaǵı simvolikalıq baylanıstı támiyinlewshi mifopoetikalıq qural sıpatında bahalanıwı múmkin. Ol tábiyattaǵı búlginshilikti insan ómirindegi qayǵı menen parallellestirip, marhumnıń ólimi nátiyjesinde júzege kelgen ruwxıy búlginshilikti kúsheytip kórsetedi.

Quslar (aqquw, búlbil) – tazalıq, gózzallıq, jan erkinliginiń simvolı. Mısalı:

Hawadan ushqan aqquwdıń,
Qanatın kórgen barmeken,
Qanatın kórgen bar bolsa,
Xabarın bilgen barmeken[185], – dep qaraqalpaq joqlawında perzentine baylanıslı joqlawlardı ushıratamız. Bunda ana

[184] **Чеснокова О. С., Усманов Т. Ф.** Образы природы в тувинских, татарских, русских и испанских загадках // *Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика.* – 2022. – Т.13. – № 2. – С. 483–501.

[185] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 462.

tárepinen perzentin eń ájayıp, eń sulıw, jan dúnyası taza qusqa tımsallap súwretlep tásirli hám juwapsız sorawlar menen joqlaǵanı haqqında kǝrinedi. Usı mazmunǵa únles joqlaw qatarlardı ózbek salt dástúrinde de kóriwimizge boladı. Mısalı:

Bulbulim uchdi bugun,
Qayga mehmon bo'ldiykin?[186], – degen qatarlar tásirli bayanlawlar menen berilip, búlbúl sózi óz mánisinde emes, al, perzenttiń simvolikalıq obrazı sıpatında qollanılǵan. Qaraqalpaq, qazaq xalıq dóretpelerindegi sıyaqlı ózbek folklorında da perzentti búlbil, qumırı, lashın, qozıshaq sıyaqlı mehir-muhabbattı ańlatıwshı obrazlar menen ataw da ádettegidey jaǵday. Ana óz balasın «búlbúlim» dep atawı onıń perzentine bolǵan mehri, ardaqlawı hám saǵınıwın bildiredi. Bul máselede D.Uraevanıń salmaqlı pikirin ushıratamız: «Darhaqiqat, sayroqi bulbulning yoqimli ovozi bolaning shirin gapirishiga o'qshab ketadi. Ayniqsa, yangi til chiqargan bolaning chuǵur-chuǵuri juda yoqimli. Garchi uning chuchuk so'zlarini twliq anglab etib bwlmasa-da, kishi zavqini oshiradi. Bolaning, tushunarsiz bo'lsa-da, shirin tili bulbulning tushunarsiz, lekin yoqimli sayrashiga tenglashtiriladi»[187]. Rasında da, ilimpaz aytıp ótkenindey, búlbildiń hawazı ózinıń únlesligi, hár qıylı seslerdi úylestiriwi hám jaǵımlı esitiliwi menen ajıralıp turadı. Onıń sayrawı insanda unamlı sezimler oyatadı. Sonıń ushın, tekstlerde búlbildiń jaǵımlı hawazı balanıń shiyrin hám ele tolıq qáliplespegen sózine teńlestiriletuǵını tábiyiy jaǵday dep oylaymız. Sonday-aq, usıǵan únles perzentine ana mehri menen aytılǵan joqlawlardı qazaq xalıq joqlawında mına qatarlar menen berilgenin kóriwimizge boladı. Mısalı:

[186] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 92.

[187] Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби генезиси ва бадиияти (филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация). – Тошкент, 2005. – Б. 192.

Зар болды ғой қулыным,
Жылаў менен өтер бул күнім,
Жас кеттиңғой қәйтейн,
Бақшадағы бүлбілім[188]. Al, usı tiykardağı únles perzentin joytqan ana joqlawı qaraqalpaq xalqında da, tómendegi qatarlar menen berilgeni kórinedi. Mısalı:

Búlbilim ushtı qaramay,
Qızılda baqsha gúllerge,
Búlbilim ushıp ketken soń,
Jarıqtan ushıp tap boldım,
Qarańǵı duman túnlerge[189].

Qaraqalpaq, ózbek hám qazaq xalıqlarınıń ana perzentine baǵıshlaǵan joqlawların salıstırǵanda, olardıń barlıǵına ulıwma tiykar – ananıń perzentinen ayırılıw qayǵısın kórkem-simvollıq usıllar arqalı jetkeriwi menen berilgen. Úsh tekstte de perzent «búlbil» obrazı arqalı súwretlenedi. Búlbildiń ushıwı – balanıń dúnyadan ótiwin ańlatatuǵın ulıwma poeziyalıq metafora. Demek, úsh xalıqtıń joqlawında da ólimdi tikkeley atawdan góre, onı tábiyat qubılısı arqalı astarlap jetkeriw basım ekeni kórinedi. Bul joqlawlardıń uqsaslıqları emocionallıq tiykarı analıq muhabbat, saǵınısh, ókinish hám ilajsızlıq quraydı. «Bulbil» úshewine de ortaq simvollıq obraz bolıp esaplanadı. Bundaǵı «Bulbilim» atamalarınıń barlıǵı ana ushın perzenttiń ayrıqsha qádirli ekenin ańlatadı. Búlbildiń gózzal hawazı hám baǵdaǵı turmısı perzenttiń ómirdegi ornına teńlestiriledi. Sonday-aq, hár bir xalıqtıń joqlawında milliy poetikalıq oylaw sistemasına baylanıslı ózine tán ózgeshelik bar. Ózbek joqlawında qayǵı astarlı hám soraw formasında berilse, «Bulbulim ushtı búgin, Qayda mehmon bulgan ekan?» bul orında «miyman» túsinigi ólimdi tikkeley atamay, perzenttiń waqıtsha basqa

[188] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 181.
[189] Мақсетов Қ. Палымбетов К. Қарақалпақ дәстүр қосықлары. – Нөкис, «Билим», 1997. – Б. 91.

jaqqa ketkenindey etip kórsetilse, «qayda mehmon bo'lgan ekan?» degen sorawı perzentinen ayırılǵan ananıń tolıq qabıl ete almay atırǵan ruwhıy jaǵdayı kórsetilgen. Sonıń ushın, ózbek dástúr xalıq úlgisiniń ózgesheligi – lirikalıq túsinik, jumsaq metafora hám saǵınıwdıń sorawlı intonaciya arqalı beriliwinde, qazaq joqlawında analıq sezim tuwrıdan-tuwrı hám emocionallıq tárizde kórinedi hám «zar boldı ǵoy qulınım, jılaw menen óter bul kúnim, jas kettińǵoy qáyteyin, baqshadaǵı búlbilim» «qulınım», «búlbilim» sózleri ananıń perzentine bolǵan mehirin ayqın kórsetedi. Salıstırmalı analiz kórsetkenindey, úsh xalıqtıń joqlawların birlestiretuǵın genetikalıq-tipologiyalıq tiykar – ananıń perzentinen ayırılıw qayǵısı hám bul qayǵını tábiyǵıy-simvolikalıq obrazlar arqalı sáwlelendiriw. «Búlbil» hám «ushıw» motivleri úsh dástúrdegi ulıwma poeziyalıq usıldı payda etedi. Biraq milliy poeziyalıq ózgeshelik hár bir tekstte hár qıylı kórinedi. Mısalı, ózbek joqlawı – astarlı-soraw xarakteri menen, qazaq joqlawı – tikkeley analıq zarı hám miyrim-shápáát leksikası menen, qaraqalpaq joqlawı – simvolikalıq obrazlar hám eki túrli jaǵdaydı kórkemlep súwretlewi menen ajıralıp turadı. Sonıń ushın bul joqlawlardı tek ǵana qayǵını bildiretuǵın folklorlıq tekstler emes, al túrkiy xalıqlarǵa ortaq analıq dúnyaqarastıń milliy poetikalıq formalarda kóriniwi sıpatında bahalaw múmkin. Ulıwma «búlbil» obrazı úsh xalıq folklorındaǵı kórkemlik izbe-izlikti kórsetip, ondaǵı usıllar hár bir xalıqtıń milliy obrazlı oylaw sistemasın belgileydi.

Jol obrazı – ómirdiń ózin, adamnıń táǵdir jolın bildiredi. Uzaq saparǵa ketiw – marhumnıń bul dúnyadan o dúnyaǵa atlanıwına belgi beredi. Qaytıwǵa bolmaytuǵın jol - ólimniń qaytpaytuǵının, ayırılıwdıń máńgiligin kórsetedi. Jolda qalıw yamasa jol úziliwi - adamnıń ómiri kútilmegende toqtap qalǵanın bildiredi. Bul obraz arqalı joqlawlarda ólim tikkeley aytılmay, onı «saparǵa shıǵıw», «uzaq saparǵa ketiw» sıyaqlı jumsartıp, kórkem túrde jetkeredi. Sonday-aq, «jol» simvolı insannıń ómiri waqtınshalıq ekenin, hár kimniń óz jolı bar ekenin

de názerde tutadı. Rus folklortanıwında V. A. Chistyakov[190]. «jol»dı aqıretke alıp barıwshı mákan sıpatında talqılasa, L. G. Nevskaya[191], onı tiriler hám óliler dúnyasın ajıratıp turıwshı hám baylanıstırıwshı shegaralıq mákan sıpatında túsindiredi. Sonlıqtan «uzaq sapar», «sońǵı jol», «jol-sapar» sıyaqlı obrazlar joqlawlarda ólimniń ózin emes, al marhumnıń bir dúnyadan ekinshi dúnyaǵa saparın ańlatadı. Usı teoriyalıq principlerdi qaraqalpaq, ózbek hám qazaq joqlawlarına qollanǵanda, olardıń hár qaysısında ólimniń «ketiw», «jol», «sapar» «ushıw» konceptleri arqalı beriletuǵının kóremiz. Mısalı qaraqalpaq joqlawındaǵı

Kelmeske ketken juldızım,
Kelmeske joldı bayladı»[192], – degen tekstte «jol» obrazı tikkeley hám júdá ayqın kórinedi hám bular bir semantikalıq maydandı quraydı. «Kelmeske joldı bayladı» – teksttiń eń áhmiyetli formulası. Bunda jol kádimgi geografiyalıq jol emes, qaytıp kelmeytuǵın o dúnyaǵa ótiwdiń simvolikalıq jolı. «Baylaw» jetisiwi de itibarlı bolıp, joldıń bekitiliwi yamasa baylanıp qalıwı arqalı adamnıń qaytıw múmkinshiliginiń joq ekenligi kórsetiledi. L.G. Nevskaya koncepciyası boyınsha, jol – eki dúnyanıń arasındaǵı shegaralıq keńislik. Al «kelmeske» sózi usı joldıń bir baǵıtın hám qaytımsız sıpatın anıqlaydı. V.A.Chistyakovtıń kóz qarasınan alǵanda, «sapar» sózi ólimniń joldas úlgisin ayqın kórsetedi. Bunda «kelmes» anıqlawı sapardıń sıpatın birden belgileydi, ol – qaytıp bolmaytuǵın sapar, «joq bolıw» retinde emes, basqa keńislikke ketiw retinde beriledi.

---

[190] Чистяков В.Я. Представления о дороге в загробный мир в русских причитаниях XIX-XX вв. // Обряды и обрядовый фольклор. – Москва, «Наука», 1982. – С.114-127.

[191] Невская Л. Г. Семантика дороги и смежных представлений в погребальном обряде // Структура текста. – Москва, 1980. – С. 228-239.

192 Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 460.

Ózbek xalıq joqlawındaǵı «onajonim yo'l boradi», «dastorida gul boradi»[193], – degen qatarlar júdá qısqa tekst bolǵanı menen, jol koncepti ortalıq orında tur. Bunda ólim tikkeley aytılmaydı jolǵa shıǵıw metaforası arqalı jumsartıp jetkerilgenligi kórinedi. Bul - qaraqalpaq hám qazaq tekstlerindegi «kelmes sapar» úlgisiniń ıqsham túri, biraq bul tekstiń áhmiyetli ózgesheligi «kelmes» sózi joq. Sonlıqtan teksttiń semantikalıq salmaǵı «qaytımsızlıqqa» emes, ananıń jolǵa shıǵıwına jáne xoshlasıwǵa kóbirek túsedi. «Dastorida gul boradi» bul jol poetikalıq jaǵınan ózgeshe bolıp, «dastor» hám «gúl» obrazları ana obrazın estetikalıq, emocionallıq jaqtan sıpatlaydı. Eger birinshi qatarda qozǵalıs – «jol» yaǵnıy jolǵa shıǵıw arqalı berilse, ekinshi qatarda ana tulǵası gúl arqalı kórkemlestiriledi. Qazaq úlgisinde:

Жазмыштың ісі түсті,
Ақ суңқар уядан ушты,
Кетті келмес сапарға,
Қайғысы сізге түсті[194]. Bunda «uya – ushıw – sapar» úlgisi bayqaladı. Yaǵnıy «uyadan ushtı» – «kelmes saparǵa ketti» – degen eki basqıshlı qozǵalıs bar. Birinshiden, tuwǵan úyinen ajırasıw, ekinshiden, kelmes saparǵa atlanıw boladı. «Aq suńqar» - marhumnıń simvolikalıq obrazı. Onıń uyadan ushıwı - shańaraǵı arasınan ajıralıwdıń poetikalıq usılı. L.G.Nevskayanıń izertlewinde tap usı sıyaqlı úy-jol-boyında keńislik qatnası jerlew dástúriniń tiykarǵı semantikalıq qurılıslarınıń biri sıpatında qaraladı. Qazaq tekstindegi «Táǵdirdiń isi tústi» degen qatar ólimniń adam erkine baǵınbaytın táǵdirlik sıpatın kórsetedi. Sonlıqtan «sapar» adamnıń óz erki menen tańlaǵan sayaxatı emes, táǵdir belgilegen máńgilik sapar. Usı úsh xalıqtıń joqlawındaǵı jol koncepciyasın olardıń dúnyalıq jaqınlıǵın kórsetetuǵın áhmiyetli ulıwma belgisi dewge boladı.

---

[193] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 43.

[194] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 40.

Qaraqalpaq joqlawında bul koncept eń ayqın: «kelmeske», «joldı bayladı», «kelmes saparǵa» formulaları ólimdi qaytımsız jol retinde kórsetedi.

Ózbek joqlawında «jol baradı» formulası arqalı ólim tikkeley atalmay, adamnıń jolǵa shıǵıwı sıpatında jumsartıladı.

Qazaq joqlawında «uyadan ushıw - kelmes sapar» modeli qáliplesedi. Bunda adamnıń tuwǵan ortadan ajırasıwı qustıń uyadan ushıwı menen metaforalanadı.

Solay etip, úsh teksttiń tereń qurılısında birdey semantikalıq úlgisi jatadı. «Óz keńisligi» → «jol/qozǵalıs» → «shegaradan ótiw» → «o dúnya». Bul jaǵınan qaraǵanda V.A.Chistyakovtıń «o dúnyaǵa aparatuǵın jol» haqqındaǵı kózqarası menen L.G.Nevskayanıń «jol – ómir hám ólim álemleriniń arasındaǵı shegaralıq keńislik» haqqındaǵı semantikalıq koncepciyası qaraqalpaq, qazaq hám ózbek joqlawlarındaǵı poetikalıq uqsaslıqlardı túsindiriwge múmkinshilik beredi. Bul úsh teksttegi «jol» – jay metafora emes, ólimdi konceptuallastırıwdıń dástúriy folklorlıq usılı. Ol adamnıń tiriler keńisliginen bólinip, qaytıp kelmeytuǵın basqa keńislikke ótiwin sáwlelendiredi.

Waqıt obrazı – qayǵını tásirsheń jetkeriwge járdem beredi. Joqlaw dástúri menen baylanıslı folklor janrlarında waqıt kategoriyası ayrıqsha kórkem-estetikalıq hám dástúriy áhmiyetke iye ekenligi menen belgilenedi. Ásirese, joqlaw qosıqlarında waqıt ápiwayı túsinik sıpatında emes, al marhumnıń jasap ótken ómiri, bul dúnyadan ótkendegi, tirilerden ajıralıwı hám este saqlanıwı menen baylanıslı simvolikalıq-kórkemlik kategoriya sıpatında kórinedi. Bul máselede rus folkloristika iliminde D.S.Lixachev: «Obryadovoe vremya prichitaniy» degen izertlewinde ayrıqsha dıqqat awdarǵanlıǵı kórinedi. Bunda ilimpaz: «salt dástúr poeziyasınıń kórkem waqtı - házirgi zaman bolıp tabıladı. Sebebi, salt dástúr poeziya máresim menen bir waqıtta atqarıladı, onı rásmiylestiredi, túsindiredi hám dástúrdiń belgili bólegi sıpatında kórinedi»[195], - degen pikirdi bildiredi. Alımnıń bul pikiri joqlaw

[195] Лихачёв Д. С. Обрядовое время причитаний // Поэтика древнерусской литературы. — 3-е изд. — Москва, «Наука», 1979. – С. 240.

qosıqları ushın oǵada áhmiyetke iye. Bunıń sebebi sonda, marhumnıń ólimi ótmishte júz bergen waqıya bolsa da, joqlaw atqarılıp atırǵan waqıtta waqıya házirgi zamanda qaytadan basınan keshiriledi. Sonday-aq, ilimpaz bul ózgeshelikti tómendegishe analizleydi: «dástúr ótmish penen baylanıslı bolıwı múmkin, máselen, jerlew máresimi marhumnıń ómiri hám ótmishi haqqındaǵı eske túsiriwlerdi óz ishine aladı, biraq dástúrdegi tiykarǵı nárse – házirgi waqıtta, házir bolıp atırǵan háreket bolıp tabıladı. Ólim ótmishte júz bergen bolsa da, onıń aqıbetleri házirgi waqıtta dawam etedi»[196]. Ilimpazdıń pikirinen kelip shıǵıp, joqlawlarda waqıttı shártli túrde «ótmish – házir – keleshek» qatnasında úyreniw múmkin boladı. Ótmish marhumnıń ómiri, onıń balalıǵı, jaslıǵı, islegen isleri, shańaraǵı hám tirilik dáwiri menen baylanıslı eske túsiriwler arqalı kórinedi. Házirgi zaman bolsa marhumnıń ólimi, onıń úyde jatıwı, jaqınlarınıń jılawı, shıǵarılıwı hám jerlew dástúri. Usı tiykarda úsh waqıt joqlaw tekstinde bir-birinen tıǵız baylanıslı ekeni kórinedi. Sol sebepli joqlawlarda waqıt obrazı háreketsheń hám ózgeriwsheń xarakterge iye. Joqlawshı bir waqıttıń ózinde hám marhumnıń ótmishin esleydi, hám házirgi joǵaltıwdı sezinedi, hám keleshektegi ómirdi kóz aldına keltiredi. Máselen, «keshe» yamasa «burın» sıyaqlı waqıt túsinikleri marhumnıń tirilik dáwirin ańlatsa, «búgin», «házir» sıyaqlı birlikler ólim hám ayralıqtıń tikkeley ótip atırǵanlıǵın bildiredi. Alım L. G. Nevskaya[197] jerlew joqlawların tek ǵana tekst sıpatında emes, al dástúr, háreket, mákan hám sóz birliginde úyreniw zárúrligin kórsetedi. Ilimpazdıń izertlewlerinde «jol»,«úy», «marhum» sıyaqlı obrazlar óz-ara semantikalıq qatnasta tallanadı. Usı kózqarastan «waqıt» obrazı «jol» obrazı menen de úzliksiz baylanıslı ekenin kóriwimizge boladı. Sebebi, jol keńisliktegi háreketti, waqıt bolsa usı hárekettiń dawamlılıǵın belgileydi. Joqlaw dástúrinde waqıttıń jáne bir áhmiyetli ózgesheligi – ápiwayı waqıttıń «dástúrlik waqıt»qa aylanıwı bolıp tabıladı. Dástúr dawamında ápiwayı kúndelikli turmıs toqtap, onıń

[196] Сонда. – С. 240.

[197] Невская Л. Г. Погребальное причитание восточных славян // Живая старина. — 1997. — № 2. – С.11-13.

ornına óz aldına sakral waqıt payda boladı. Jerlewge tayarlıq, marhum menen xoshlasıw, onı úyden alıp shıǵıw, qoyımshılıqqa alıp barıw hám jerlew sıyaqlı basqıshlar belgili izbe-izlikte ámelge asırıladı. Usı processte waqıttıń ózi de máresimlik mániske iye boladı. Mine, usı waqıt obrazına baylanıslı joqlawlar qaraqalpaq, ózbek hám qazaq salt dástúri folklorındaǵı joqlaw dástúrinde ózine tán ózgeshelikleri hám uqsaslıqları menen ayqın kórinisin tapqanlıǵı kórinedi. Mısalı, qaraqalpaq salt dástúrinde waqıtqa baylanıslı joqlawlar bılay beriledi:

Sársembi kúni sáskede,
Piyshembi kúni pesinde,
Jan aǵam janı suwırıldı,
Zamanım meniń quwırıldı[198].

Jáne de waqıt keńisligi mına joqlawlarda da berilgenligi kórinedi:

Aǵarıp kún shıǵadı,
Qızarıp kún batadı,
Anamnıń bir ólgeni,
Turıp-turıp batadı[199].

Joqarıdaǵı qatardaǵı joqlawlarda waqıt ótken sayın, kúnnen kúnge anasınıń joqlıǵınıń bilinip atırǵanın, perzentiniń ana saǵınıshındaǵı, ishki keshirmeleri, yaǵnıy, ananıń ornı bir bólek ekenligi waqıt keńisligi tiykarında tásirli bayanlanǵan. Sonday-aq, ózbek xalıq joqlawında waqıt ólshemine baylanıslı obrazlı súwretlewler mına qatarlarda ayqın kórinisin tabadı. Mısalı:

Shamol kelmay, o’chdi chiroǵim, voy, jigarim,
Kuz kelmay, xazon bo’ldi boǵim, voy jigarim,

[198] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 447.

[199] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 412.

Shomni kutmay, sahar ketgan, jigarim,
Bu dunyodan guzar etgan, jigarim[200].

Al, qazaq xalıq folklorında waqıt obrazı menen baylanıslı joqlawlar mınaday kóriniste ushırasadı. Mısalı:

Күн еңкейіп, кеш батты,
Сарғайып барып таң атты,
Жалғаннан көшкен сабазым,
Турағың болсын жаннатты[201].

Bul úsh joqlawda da waqıt obrazı júdá áhmiyetli kórkemlik xızmet atqaratuǵını kórinedi. Ana yamasa jaqın adamnıń perzentinen, bawırınan ayırılıw qayǵısın kúnniń, jıldıń, máwsimniń ótiwi arqalı bildiredi. Yaǵnıy waqıttıń ótiwi – insannıń ómiri menen birge qoyıladı. Degen menen hár xalıqta ózine tán ózgeshelikke iye. Mısalı, qaraqalpaq joqlawındaǵı waqıt obrazı anıq kúnler menen hám sutkanıń belgili máwsimleri bunda sársembi, piyshembi, sáskege, pesin bolıp beriledi. Bundaǵı ózgeshelik – qayǵılı waqıyanıń haqıyqıy waqıtqa baylanıstırılıwı boladı hám jaqın adamnıń qaytıs bolǵan waqtı belgili bir kún hám waqıtqa belgilenip qaladı. Sol arqalı joqlawshı ushın sol waqıt umıtılmas qayǵılı dáwirge aylanadı. Usı tiykarda «ómirimniń sáni ketti, dúnyam ózgerdi, turmısımnıń mánisi qalmadı» degen mánide túsiniledi. Yaǵnıy adamnıń ólimi menen jılawshınıń óz waqtı da ózgerip ketkendey boladı. Ózbek joqlawındaǵı waqıt obrazı júdá sistemalı tárizde berilgenligi menen ózgeshelenedi. Bunda bir neshe waqıt ólshemleri bir-biri menen baylanısadı. Gúz kelmesten aldın – baǵdıń japıraqsız qalıwı, shıraq kelmey – shıraqtıń óshiwi, keshti kútpey – tańnıń ketiwi, bundaǵı kúndelikli jaǵday waqıt buzılǵanlıǵı kórinedi. Bul orında baǵdıń mezgilsiz solıwı perzenttiń yaki jaqın adamnıń mezgilsiz

[200] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 80.

[201] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 62.

ólimi menen belgilenedi. Bul arqalı ólimniń mezgilsiz bolǵanı júdá tásirsheń kórsetilgen. Qazaq joqlawındaǵı waqıt obrazı kúnniń qozǵalısı arqalı súwretlengeni menen ózgeshelenedi. Bunda kúnniń eńkeyiwi, keshtiń batıwı, tańnıń atıwı menen belgilenedi. Bul – sutkanıń tábiyiy aylanısı. Biraq, joqlaw konteksinde ol tek ǵana tábiyattıń kórinisi emes, kúnniń batıwı insan ómiriniń tamamlanıwın, tańnıń atıwı bolsa jańa kúnniń baslanıwın bildiredi. Teksttegi «jalǵannan kóshken sawlatım» degen qatarda adamnıń bul dúnyadan ketkeni «kósh» penen beriledi. Demek, insannıń ómiri bir waqıttıń bir dáwirinen ekinshi dáwirine ótiwi sıpatında qabıl etilgen. Bunda waqıt obrazı qaraqalpaq tekstindegidey anıq kún atamaları menen emes, kúndelikli tábiyiy aylanıs arqalı beriledi. Bul joqlawlardaǵı uqsaslıq waqıt hám insan ómiriniń birge alıp barılıwı bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge, ózbek xalıq joqlawında waqıt obrazı eń quramalı hám obrazlı túrde jaratılǵan dep aytıw múmkin. Sebebi bul joqlawda waqıttıń bir neshe belgileri – gúz, kesh, tań tábiyattıń ádettegidey tártibi menen salıstırıladı. Al, qaraqalpaq joqlawında waqıttıń anıqlıǵı basım, sársembi, piyshembi, sáskege, pásiń dep anıq kórsetiliwi qayǵılı waqıyanıń xalıq yadında kún-ay, máwsimi menen saqlanǵanın ańlatadı. Qazaq joqlawında waqıttıń tábiyiy aylanısı basım. Kún batadı, tań atadı – dúnya óz halında dawam ete beredi, biraq adamnıń ómiri tamam boladı. Bunda insan ómiriniń ótkinshiligi hám tábiyattaǵı waqıttıń toqtamaytuǵınının seziwge boladı. Bul úsh joqlawda waqıt obrazınıń tiykarǵı mánisi insan ómiriniń qısqalıǵın, ólimniń qaytımsızlıǵın hám jaqınınan ayrılǵannan keyingi waqıttıń ózgeshe seziletuǵının kórsetiw bolıp tabıladı.

5.3. Joqlaw qosıqlarındaǵı motivlerdiń kórkemlik xızmeti hám súwretlew quralları

Motiv túsinigi folklortanıw iliminde eń kóp izertlengen teoriyalıq máselelerden biri bolıp, oǵan túrli dáwirlerde hár qıylı anıqlamalar berilgen. Motivtiń syujettegi ornı, funkciyası, semantikalıq mazmunı, dástúriyligi hám variantlılıǵı máseleleri ilimpazlardıń izertlewlerinde

túrli táreplerden qaralǵan. A.N.Veselovskiy: motivti syujettiń eń ápiwayı elementleriniń biri, – dep qaraydı[202]. Alımnıń motivti syujettiń eń ápiwayı elementleriniń biri dep qaraǵan kózqarası joqlawlardaǵı motivlerdiń syujetlik xızmetin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Joqlawlarda ólim, ayrılısıw, marqum menen xoshlasıw, saparǵa shıǵarıw, onı eske alıw sıyaqlı motivler joqlaw mazmunınıń syujetlik negizin quraydı. V. Ya. Propptıń[203] funkciyalıq principinen kelip shıqqanda, joqlaw motivlerin olardıń teksttegi atqaratın xızmeti arqalı qaraw múmkin. Máselen, marqumdı eske alıw motivi joqlawshınıń qayǵısın bildirse, xoshlasıw motivi ayrılıw jaǵdayın kúsheytedi, al xabarlaw motivi qayǵılı waqıyanı bayanlaw xızmetin atqaradı. B.N. Putilov: «motivti syujetti qurawshı element sıpatında qaraydı»[204]. Bul kózqaras joqlawlardaǵı motivlerdiń de syujet jaratıwshı xızmetin anıqlawǵa imkaniyat beredi. Ayralıq, xabarlaw, orınlanbaǵan árman, eslew hám saǵınısh motivleri joqlawdıń mazmunın bir-biri menen baylanıstırıp turadı. S.Yu.Neklyudov: «motivti tekst penen baylanıslı ekenin hám folklor hám ádebiyatta ulıwma kategoriya ekenin atap ótedi»[205]. Bundaǵı motivti tekst penen baylanısta qarastırıwı joqlaw motivleriniń semantikalıq mazmunın anıqlawda áhmiyetli. Sebebi, joqlawdaǵı orınlanbaǵan árman, xabarlaw hám xoshlasıw, saǵınısh, qáweterleniw motivleri tek syujettiń bólegi emes, al teksttiń ulıwmalıq mánisin ashatuǵın semantikalıq birlikler bolıp tabıladı. I.V.Silantev: «motivtiń semantikalıq, sintaksislik hám pragmatikalıq táreplerin kompleksli túrde qaraydı hám motivti teksttiń bayanlaw sistemasındaǵı birlik sıpatında úyrenip, onıń semantikalıq hám syujetlik baylanısların anıqlaydı»[206]. Ilimpazdıń bul ilimiy kózqarası bir motivtiń túrli tekstlerde tákirarlanıp, biraq hár birinde ózine tán

---

[202] Веселовский А. Н. Историческая поэтика – Ленинград, 1940. – С.500.

[203] **Пропп В. Я. Морфология сказки. – Москва, «Наука», 1969. – С.72-76.**

[204] Путилов Б. Н. *Мотив как сюжетообразующий элемент // Типологические исследования по фольклору.* – Москва, 1975. – С .141-155.

[205] Неклюдов С. Ю. *Мотив и текст // Язык культуры: семантика и грамматика*. – Москва, «Индрик», 2004. – С. 235-247.

[206] **Силантьев И. В.** Поэтика мотива. – Москва, «Языки славянской культуры», 2004. – С. 97-120.

mazmun hám formada ámelge asıwın túsindiriwge imkaniyat beredi. Máselen, marhum menen xoshlasıw yamasa orınlanbaǵan árman motivi túrli joqlawlarda tákirarlanıwı múmkin, biraq onıń kórkem ámelge asıwı anıq tekstke baylanıslı ózgeredi. E. F. Yugaydiń pikirinshe, joqlawlardıń tiykarǵı ideyası tiri hám ólgenler arasında baylanıs ornatıwǵa umtılıw hám ólgen adamnıń qaytıp keliwiniń múmkin emesligin ańlaw menen baylanıslı[207]. Bul jaǵday joqlawlardaǵı orınlanbaǵan árman motivi menen baylanısadı. Marhumnıń qaytıp keliwin, tiriliwin yaki ólimniń bolmawın qálew ámelge aspaytuǵın árman sıpatında berilip, joqlawshınıń qayǵısın kúsheytedi.

Joqarıdaǵı ilimiy kózqaraslardı jámlegen halda, motiv folklorlıq dástúrde qáliplesken, tákirarlanatuǵın, tekstte túrli variantlarda ámelge asatuǵın, syujetlik, semantikalıq hám mádeniy mazmundı ózinde birlestiretuǵın poetikalıq birlik dep túsiniw múmkin. Al, joqlawlarda motivler usı belgileri menen birge xalıqtıń qayǵıǵa, ómir hám ólimge bolǵan dástúriy kózqarasın sáwlelendiretuǵın ózgeshe poeziyalıq birlik sıpatında kórinedi. Demek, joqlaw motivlerin dástúriy syujetlik úlgi, funkcional hám semantikalıq mazmunǵa iye, anıq tekstte variantlasıp ámelge asatuǵın birlik sıpatında túsiniw múmkin. Tap usı tárepten joqlawlarda ushırasatuǵın motivlerdi sistemalı túrde kórip shıǵıw olardıń tek syujetin emes, al xalıqtıń joqlawǵa baylanıslı dúnyaǵa kózqarasın da ashıp beredi. Túrkiy tilles xalıqları ruwhıy mádeniyatında aza tutıw qosıqları áhmiyetli orındı iyeleydi. Sonıń ishinde, qaraqalpaq, qazaq, ózbek joqlawları sol dástúrdiń kórkemlik jaqtan kúshli bezelgen eski úlgileriniń biri esaplanadı. Joqlawlar tek qayǵını bildirip qoymastan, insan ómirindegi ruwhıylıq hám estetikalıq qunlılıqlardı jetkizetuǵın kórkem tekst bolıp tabıladı. Olar óziniń mazmun mánisi, motivler hám obrazlar dizimi hám atqarılıw ózgeshelikleri menen lirikanıń basqa kórinislerinen ajıralıp turadı hám ózinde birqansha motivlerdi jámleydi. Sonday-aq, bul máselede qazaq folklorı iliminde A.F.Talipova,

[207] **Югай Е. Ф.** Ключевые образы плача (на материале похоронных и поминальных причитаний Вологодской области): автореф. дис. … канд. филол. наук. – Москва, 2011. – С.19.

N.Q.Jusipovtıń birgelikte jazǵan ilimiy maqalası dıqqatqa ılayıq[208]. Ózbek salt dástúr folklorındaǵı joqlawlardı D.Uraeva[209] óziniń ilimiy izertlewinde motivlerge bólip úyrengenin kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq, qazaq, ózbek salt dástúrindegi joqlawlarda tómendegi motivlerdi óz ishine qamtıydı onı salıstırıp úyreniwde bir birine bir qansha uqsaslıqlardı hám ózgesheliklerdi de kóriwimizge boladı.

1. Qayǵını xabarlaw motivi. Bul motivte joqlawshı eń dáslep qayǵını bildirip marqumnıń ómirden ketkenin eske aladı. Bul orında awır qayǵı, kúyiniw sezimi ayqın kórinedi. Mısalı, qaraqalpaq joqlawında:

Arqada samal shıǵıptı,
Gunanıńdı jıǵıptı,
Shúkir etiń, aǵajan,
Bir qazıǵıń sınıptı[210].

Bul máselede prof. Q.Ayımbetov: «Adamnıń basına awır jaǵday tuwıp aǵayın tuwǵanlarınan birew ólgende ólim túsken adamǵa kewil aytıp jubatıw ushın poetikalıq sózler aytıladı. Bul katar «ornında qalǵan ońalar», «ılaq mańırap suw isher», «atań ólsede atańdı kórgen ólmesin» degen naqıl sózler menen basına qayǵı túsken adamdı jubatadı»[211], – degen pikirdi bildirip ótedi. Joqarıda qosıq qatarlarında kórinip turǵanınday «bir qazıǵıń sınıptı» dep jumsaq, astarlı mániste toppa torıstan kewiline tiymey, insan ushın awır xabardı jaǵdaylı etip jetkeredi. Bulda óz gezeginde sol qayǵılanıp atırǵan adamǵa hurmet izzet, onıń

[208] Талипова А.Ф., Жусипов Н.Қ. Отражение фольклорной традиций в авторских поминальных произведениях (жоктау) Машхур Жусуп Копеева // Ш.Уалиханов атындағы ҚУ Хабаршысы, Филология сериясы, № 3, 2025, – С. 298-311.

[209] Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби генезиси ва бадиияти (филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация). – Тошкент, 2005. – Б. 65-183.

210 Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 403.

[211] Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968. – Б. 23.

qayǵısına sherik bolıp, eń jaqın janashırı sıpatında qapashılıǵın, muńın túsinip jetiwdegi ishki keshirmeleri esittiriw joqlawında ayqın kórinedi.

Keldi suvning sergini,
Sindirdi gulning bargini,
Kimga aytib, kimga yiǵlay,
Bu o'limning jabrini[212].

Bul eki tekstte de qayǵını bildiriw motivi «bir adamnıń bul dúnyadan ótkeni» tikkeley aytılmay, tábiyat qubılısları hám simvolikalıq obrazlar arqalı astarlı túrde jetkeriledi. Degen menen, qaraqalpaq hám ózbek joqlawlarında usı motivti beriw usılında ózine tán ózgeshelikler bar. Qaraqalpaq joqlawındaǵı qayǵını bildiriw motivinde xabar astarlı túrde beriledi. «Samal shıǵıptı» - degende sırttan qaraǵanda tábiyat qubılısı. Biraq onnan sońǵı «gúnanıńdı jıǵıptı», «bir qazıǵın sınıptı» degen obrazlar bul samal ápiwayı samal emes, qanday da bir awır waqıyanıń dárekshisi ekenin ańlatadı. Ásirese, «qazıq» obrazı áhmiyetli bolıp, qazıq – úydiń, shańaraqtıń bekkemligin saqlaytuǵın tayanısh túsinigi menen baylanıslı ekeni bildiriledi. «Bir qazıǵın sındırdı» degende adamnıń ólimi shańaraqtıń bir tireginen ayırılıw sıpatında súwretlenedi. Al, shúkir etiń, aǵajan degen qatar qayǵını birden ashıp aytpay, onıń mánisin tıńlawshıǵa kem-kemnen sezdirip beredi. Bul – dástúriy joqlawǵa tán tikkeley emes bildiriw, ımlaw usılı. Ózbek xalıq joqlawında qayǵılı xabar bunda da tábiyat arqalı baslanadı. Suwdıń tınıǵı kelip, gúldiń japıraǵın sındırıp alıwı ólimniń metaforalıq kórinisi. Bul orında gúl – insan ómiri, jaslıq, gózzallıq tımsalı. Biraq qaraqalpaq tekstinen áhmiyetli bir ózgesheligi sonda, sońǵı eki qatarda astarlı obrazdan tikkeley qayǵıǵa ótedi: «Kimge aytıp, kimge jılayın, Bul ólimniń azabın», – dep, yaǵnıy joqlawshı aqırında óziniń ishki sezimin ashıq bildiredi. Bul arqalı xabar etiw motivi joqlawshınıń jeke zarı menen baylanısadı.

[212] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 46.

Jáne bir ulıwma belgisi - «sınıw» semantikası. Qaraqalpaq tekstinde «bir qazıǵıń sındı» qayǵını bildiriw motiviniń ózgesheligi bolıp, bunda xabarlawshı obraz – samal, al qayǵılı xabardıń mazmunı «qazıqtıń sınıwı» arqalı beriledi. Bunda shańaraq aǵzalarınan biriniń ketiwi shańaraqqa tiygen soqqı sıpatında kórsetiledi. Sonıń ushın tekstte shańaraqlıq-tayanıshlıq simvolika ústin kórinedi. Ózbek joqlawı tekstinde suw hám gúldiń qatnası arqalı turmıstıń názikligi súwretlenedi. Gúldiń japıraǵın sındırıw – adamnıń ómirin úziwdiń alternativası. Sońǵı qatarlarda qayǵınıń ashıq aytılıwı bul tekstti emocional jaqtan kúsheyiwin támiynleydi. Bul eki joqlawdıń eń tiykarǵı uqsaslıǵı – ólim xabarın birden aytpay, tábiyattaǵı ózgerisler arqalı bildiriwden ibarat. Biraq, qaraqalpaq joqlawında qayǵı astarlı, ıqsham hám sabırlı, ózbek joqlawında bolsa, astardan ashıq zarǵa qaray эmocionallıq xarakterde rawajlanǵanı kөrinedi. Sonıń ushın eki tekstte de qayǵını bildiriw motiviniń tiykarında ulıwma túrkiy poэziyalıq túsinik – insan ólimin tábiyattıń buzılıwı, sınıwı, ózgeriwi menen teńlestiriw dástúri menen bildiriledi.

2. Soraw motivi. Bunda ákesiniń ketip baratırǵanına ókiniw, balalarınıń qıymaslıq sezimleri sorawlar arqalı tásirli bayanlanadı. Mısalı:

Jaslay taslap ketkenshe,
Biz kamalǵa kelgenshe,
Toqtap tursań bolmay ma,
Aqıl qaltam, ákem-aw[213], – dep tosattan jaslay

bul dúnyanı tárk etip atırǵan ákesin qıymaslıǵı, soraw arqalı tásirli berilgeni kórinedi. Ózbek joqlaw salt dástúrinde bul soraw motivine baylanıslı joqlawlardıń mınanday qatarlar menen únleslenip kelgenligin kóremiz.

Mingan oting ko'kmidi,
Ko'k bedasi yo'qmidi,

[213] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 413.

Bolalarning mungaytirib,
Hech armoning yo'qmidi?[214].

Al, usı soraw motivindegi joqlawdıń bul túri qazaq xalqında da ushırasadı. Mısalı:

Әўеден ушқан ақ суңқар,
Қанаты менен жер сызар,
Айналайын әкежан,
Маңдайымнан кім сыйпар[215].

Bul qaraqalpaq, ózbek hám qazaq xalıqlarınıń dástúriy joqlawında qaytıs bolǵan adam menen tikkeley sóylesiw, «ne ushın?», «qalay?» degen ritorikalıq sorawlar arqalı ókinish hám qayǵırıwdı bildiriw ushın qollanǵanı ayqın kórinisin tabadı. Biraq hár bir xalıqtıń poeziyalıq dástúrine sáykes onıń kórinisi ózgeshe berilgeni kórinedi.

Qaraqalpaq joqlawında soraw ákeniń erte ketkenine narazılıq hám onıń aqıl-násiyatına mútájlikti bildirse, qazaq joqlawında atanıń miyrimi hám ǵamxorlıǵın saǵınıw basım. Ózbek joqlawında bolsa soraw dizbegi arqalı marhumnıń artta qalǵan perzentlerine bolǵan ókinish hám shańaraqlıq qayǵı kúsheytilgen. Sonıń ushın úsh xalıqtaǵı soraw motivin birlestiretuǵın tiykarǵı formula – «marhum nege ketti?», al milliy ózgeshelik sol «ketiwdiń» insan ómirindegi qanday ornın joǵaltqanın kórsetiwden ibarat bolıp, qaraqalpaqlarda – aqıl-oy, qazaqlarda – miyrim-shápáát, ózbek xalıqlarında – shańaraq hám bala táǵdiri menen beriledi. Sonıń menen birge, sorawdıń mazmunı hám kórkemlik xızmetinde de, ózine tán ózgesheliklerdi biliwge boladı. Mısalı, qaraqalpaq joqlawındaǵı soraw motivinde tiykarǵı soraw, «toqtap tursań bolmay ma?», bul soraw arqalı joqlawshı ákesiniń ólimin qabıl ete almay, onıń erte ketiwine ókinedi. «Biz er jetkenshe» degen qatarlarda ásirese perzenttiń ákege mútájligi kórinedi. Al, «aqıl qaltam» metaforası bolsa, atanı tek shańaraq aǵzası emes, al másláxát

[214] Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, «Фан», 1974. – Б. 149.

[215] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 53.

beriwshi, shańaraqtıń tayanıshı sıpatında táriyipleydi. Sonıń ushın soraw motivi bunda tek ǵana marqumǵa emes, al shańaraq tayanıshınan ayırılıw sezimine tiykarlanǵan. Ózbek joqlawındaǵı soraw motivinde sorawlar sanı kóbirek bolıp, birinen soń biri keletuǵın sorawlar arqalı joqlawshınıń ókinishi hám ayıplawı tonı kúsheyetuǵını kórinedi. Ásirese, keyingi «hesh ármanıń joq pa edi?» degen soraw ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, bunda qaytıs bolǵan adamǵa bolǵan ókinish penen birge, onıń artında qalǵan perzentleriniń tágdiri ushın qáweterleniw bar. Yaǵnıy soraw motivi jeke saǵınıshtan sociallıq-shańaraqlıq ókinishke aylanadı. Al, qazaq joqlawındaǵı soraw motivindegi «mańlayımnan kim sıypar?» degen soraw arqalı berilip, ákeniń perzentine bolǵan mehir-muhabbatı, ǵamxorlıǵı, erkeletiwi aldıńǵı qatarǵa shıqqanlıǵı menen belgilenedi. Ondaǵı «aq suńqar» obrazı atanı biyik, ardaqlı, kúshli sıpatında joqarılatadı. Aqırǵı soraw bolsa dárhal sezimlikten jeke keńislikke ótip, áke endi joq, sonıń ushın balanıń mańlayınan sıypaytuǵın, jubatatuǵın adam da joq degen mániste qollanadı. Demek, qazaq úlgisinde soraw motivi saǵınısh hám ákelik mehirdiń ornın hesh kim basa almaytuǵının bildiredi. Sonıń menen birge úsh xalıq joqlawında uqsaslıqlardı da kóriwimizge boladı. Bunda úsh úlginiń eń tiykarǵı uqsaslıǵı – sorawlardıń anıq juwap alıw ushın emes, qayǵınıń emocional formasında kúsheytiw ushın qollanılıwında kórinedi. Sonıń ushın, bulardı ritorikalıq sorawlar dep ataw múmkin. Mısalı, birinshiden, marhum menen tikkeley sóylesedi, joqlawshı marhumdı ekinshi tárepte sóyletip, onıń menen tiri adamday qatnasta boladı. Ekinshiden, «nege?» degen ishki qarsılıq penen ólimniń nızamlılıǵın joqlawshı qabıl etkisi kelmeydi. Sonıń ushın «toqtap tursań bolmay ma?», «kim sıypar?», «hesh ármanıń joq pa edi?» sıyaqlı sorawlar payda bolıp, olar arqalı saǵınısh beriledi. Úshinshiden, qaraqalpaq tekstinde atanıń aqılınan ayırılıwı, qazaq joqlawında atanıń mehir-muhabbatınan ayırılıwı, ózbek salt dástúri joqlawında atanıń balalaran taslap ketiwine degen ókinish arqalı bayanlanadı. Usı tiykarda úshewinde de qaytıs bolǵan adamnıń artında qalǵan áwladı, perzentleri hám olardıń qayǵısı áhmiyetli orın

iyeleydi. Joqlawdaǵı soraw motiviniń tiykarǵı negizi ólimge qarsılıq, marhumdı ayamaw hám artta qalǵanlardıń qayǵısı menen beriledi.

3. Orınlanbaǵan árman motivi. Bul motivte marqumǵa baylanıslı orınlanbay qalǵan úmit-tilekleri saǵınısh hám ókinish sezimleri menen kórinisin tabadı. Bunda kóbinese, ata-ananıń perzentinen, perzentiniń ata-anasınan, qostarınan, tuwǵan tuwısqanınan erte ayırılıp qalǵandaǵı keyninde orınlanbay qalǵan ármanları ókinishili sezimler menen, qayǵılı, muńlı qatarlar menen beriledi. Mısalı: qaraqalpaq salt dástúrindegi joqlaw tekstinde:

Ármanına jete almay,
Ármanda ketken ákem-aw[216], – dep ákesiniń bul dunyadan jas ketiwine baylanıslı onıń ármanlarınıń orınlanbay qalǵanın, onı saǵınatuǵınına, umıta almaytuǵınlıǵın tásirli bayanlap, ata-ananıń perzent ushın biybaha baylıq ekeni bul qosıq qatarlarında tásirli berilgenligi kórinedi.

Ul qızıǵın kórmediń,
Ullı toydı bermediń[217], – degen qatarlarda da ómirden biymezgil erte kóz jumǵan qostarına arnalıp ulın úylendiriw, qızın qutlı jerine qondırıw nesip etpegenligin, sol qızıqlardıń ishinde bolmaǵanlıǵı árman bolıp ketkenligin muńlı qosıq qatarlarında nalınıw, árman etiw sezimleri menen bayanlanadı. Joqarıda aytıp ótkenimizdey qaraqalpaq joqlawlarında tuwǵan tuwısqanǵa, apasına, inisine, aǵasına arnalǵan ármanlaw qosıqları oǵada kóp ushırasadı. Mine, usı taqıllettegi ármanlaw qosıqları ózbek salt dástúri folklorında anasınan ayırılǵan qızdıń tilinen aytılǵan joqlawda ayqın kórinisin tapqanlıǵın kóremiz. Mısalı:

Bugun bo'lsang onajonim,
Silar eding boshimni.

[216] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 405.

[217] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 415.

Berar eding oq fotiha,
Tilar eding yoshimni[218].

Usı mazmundaǵı árman motivine baylanıslı joqlawlar qazaq xalqında mına qatarlar menen ushırasadı. Mısalı:

Анам бир еді берекем,
Уялы терек көлеңкем,
Алыстан аңсап мен келсем,
Кім қарағым дер екен[219].

Bul úsh tekstte orınlanbaǵan árman motivi júdá anıq kórinedi. Tiykarǵı ulıwma ideya - murqumnıń tiri waqtında ámelge asıra almaǵan ármanı yamasa onıń artında qalǵan adamnıń onıń menen birge orınlanbaǵan tileginiń bolıwı, biraq hár bir xalıqtıń tekstinde bul motiv hár qıylı tárepten ashıladı. Mısalı, qaraqalpaq joqlawındaǵı orınlanbaǵan árman tekstinde atanıń balasınıń qızıǵın kóre almawı hám balasınıń úlken toyın bere almawı arqalı anıq súwretlenedi. Bunda «ármanına jete almay ármanda ketken» degen tákirarlaw motivtiń tiykarın quraydı. Bir sózdiń tákirarlanıwı atanıń ómirden ármanın arqalap ketkenin emocionallıq jaqtan kúsheytedi. Al, «ul qızıǵın kóriw», «úlken toy beriw» – qazaq-qaraqalpaq dástúrindegi áhmiyetli shańaraqlıq ármanlar boladı. Demek, bundaǵı arzıw tek jeke adamnıń tilekleri emes, áwlad dawamlılıǵı hám atalıq wazıypaǵa baylanıslı dástúriy arzıw esaplanadı. Bul orında qayǵınıń tereńligi sonda, áke ólim menen birge tek óz ómirinen ǵana emes, al balasınıń quwanıshın kóriw imkaniyatınan da ayırıldı. Ózbek joqlaw tekstinde orınlanbaǵan árman ananıń tiri waqtındaǵı miyrimi hám pátiyasın ańsaw arqalı beriledi. Bunda «búgin bolsań» degen shártli mánisti bildiredi. Usı bir sóz dizbegi teksttiń waqıtlıq hám ruwhıy jaǵdayın jaratadı. Joqlawshınıń anasınıń aq pátiyasın beriwin, basın sıypalawın,

[218] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 109.

[219] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 76-б.

uzaq ómir tilewin, árman etedi. Yaǵnıy orınlanbaǵan árman úlken materiallıq maqset emes, ananıń mehirin qayta seziw, pátiyasın qayta alıw. Sonıń ushın ózbek tekstindegi motiv shańaraqlıq mazmunda kúshli berilgen. Al, qazaq joqlawındaǵı orınlanbaǵan árman motivine baylanıslı testinde keleshektegi ushırasıwdıń iske aspay qalıwı arqalı beriledi. Mısalı dáslepki eki qatarda anası «kóleńkem» dep táriyiplenedi. Bul metaforalar ananıń shańaraq ushın bereket, qorǵan, saya bolǵanın kórsetedi. Al, «alıstan saǵınıp men kelsem, kim qaraǵım der eken» degen qatarda joqlawshınıń keleshekke qaratılǵan ármanı bar, uzaqtan kelip, anasına «qaraǵım» degen sózin esitiw, biraq anası qaytıs bolǵanı sebepli bul ushırasıw endi hesh qashan bolmaydı. Sonıń ushın qazaq tekstindegi orınlanbaǵan árman - marhum menen qayta diydarlasıw, onıń miyrimli sózin esitiw ármanı bolıp tabıladı. Usı tiykarda joqlawshı keleshekti oyında kóz aldına keltiredi, biraq sol keleshekte anasınıń bolmaytuǵının túsinedi. Bul arqalı orınlanbaǵan árman jáne de tásirsheń sáwlelenedi. Úsh joqlawdaǵı orınlanbaǵan árman motiviniń eń baslı uqsas belgisi – marhumnıń ómiri nátiyjesinde keleshektegi bir quwanıshtıń yamasa miyrim-shápááttiń ámelge aspawı menen bildirilgen.

4. Marhumdı maqtaw motivi. Bul joqlawdıń eń kólemli bólimi esaplanadı. Marhumnıń adamgershilik pazıyletleri, mártligi, islegen miynetleri, minez qulqı bári sıpatlanadı. Bul epizodlar qaraqalpaq joqlawlarında tómendegishe bayanlanadı. Mısalı:

Keń kóshede keńeslim,
Tar kóshede tarıslım,
Uzın bir mıltıq turpatlım,
Sırtı bir sulıw sımbatlım,
Ishke bir pitken tańlaylım,
Batırǵa pitken mańlaylım,
Tuwıslı saydıń biri edi[220], – degen qatarlarda adamnıń barlıq pazıyletleri tásirli bayanlanadı.

[220] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 422.

Al, ózbek xalıq salt dástúrinde de marqumdı maqtaw motiviniń bar eken hám mınanday tekst qatarları menen ushırasadı. Mısalı:

Xovlimda bozor yurgizdi,
Dasht parchasi yomon deb,
Buxor parcha kiygizdi,
To'rimda oyna karatdi,
Tol tarog'im yomon deb,
Shamshod taroq taratdi[221].

Qazaq xalqınıń joqlaw dástúrinde bolsa:

Әділдік жолын таңдаған,
Халқына зәбір салмаған,
Қоқайлап жаўлар келгенде,
Адалдық жолдан таймаған[222].

Bul úsh tekstte marhumdı maqtaw motivi júdá anıq kórinedi. Tiykarǵı ortaq belgisi - joqlawshı marhumnıń sırtqı kelbetin, adamgershilik qásiyetin, erligin yamasa sociallıq abıroyın eske alıp, onıń qádir-qımbatın joqarılatıp súwretleydi. Biraq hár bir tekst marhumnıń basqa tárepin kórsetedi. Qaraqalpaq joqlawında marhumnıń sırtqı kelbeti hám qaharmanlıq pazıyletleri birgelikte maqtaladı. Bunda erkektiń dene dúzilisi uzın mıltıqqa teńlestirilip, onıń kelbetli, sulıw bolǵanı kórsetiledi. Bul dástúriy qaharmanlıq estetikasına tán obraz. «Batırǵa pitken mańlayım» degen qatar marhumnıń batırlıq tábiyatın anıqlaydı. «Mańlay» obrazı bunda adamnıń ózligin hám táǵdirin bildiriwshi simvolikalıq mániske iye ekenligi menen beriledi. «Tuwıslı saydıń biri edi» degen qatar marhumnıń tuwısqanları arasındaǵı ornın hám qádirin kórsetedi. Demek, qaraqalpaq tekstindegi maqtaw úsh baǵdarda dene dúzilisi, kelbeti, batırlıǵı, túwısqanlıq qádiri tiykarında islengenligi

[221] Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, «Фан», 1974. – Б. 149.

[222] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 91.

kórinedi. Ózbek qayǵı qosıǵında marhumdı onıń islegen háreketleri hám bergen zatları arqalı maqtaw. Bunda buxor parcha, shamshod taraq, úydiń tórinde, bazar sıyaqlı turmıslıq-mádeniy obrazlar qollanıladı. Marhumnıń keńpeyilligi, saqıylıǵı, shańaraǵı ushın sharayat jaratqanı qımbat bahalı gezleme, taraq, sánli buyımlar arqalı sáwlelendiriledi. Bul tekstte ásirese «jamanın emes, jaqsısın tańlawı» sıyaqlı qarama-qarsılıq kózge taslanadı, yaǵnıy ápiwayı nárseni qálemey, jaqsısın tańlawı marhumnıń talǵamı, saqıylıǵı, jaqınlarına bolǵan ǵamxorlıǵınan derek beredi. Qazaq joqlawında marhumnıń sırtqı kórinisi emes, al morallıq-azamatlıq qásiyetleri tiykarǵı orındı iyeleydi. Bundaǵı «Dushpanlar kelgende» degen qatarlarda marhumnıń el aldındaǵı sınaǵın kórsetedi. «Adallıq jolınan taymaǵan» degen sıpatlama onıń mártligin, elge sadıqlıǵın, bildiredi. Sol sebepli qazaq tekstindegi maqtaw tiykarınan etikalıq hám puqaralıq idealǵa tiykarlanǵan dep aytıwǵa boladı. Bul orında marhum tek ǵana jeke shańaraqtıń adamı emes, al xalıqtıń mápin qorǵaǵan insan sıpatında súwretlenedi. Úsh teksttiń strukturası hár qıylı bolǵanı menen uqsaslıqları kórinedi. Úsh xalıqtada marhumnıń jaqsı qásietleri ǵana alǵa qoyıladı. Mısalı, qaraqalpaqta – sımbatlı, batır bolsa, qazaqta – ádil, hadal, xalıqqa zıyan keltirmegen, jawdan tayınbaǵanlıǵı, ózbek xalqında saqıy, ǵamxor, talǵamlı, shańaraqtıń sharayatın jaratqanlıǵı aytıladı. Bul úsh teksttegi marhumdı maqtaw motiviniń ulıwma tiykarı – ólgen adamnıń qádirin kóteriw hám onıń artında qalǵanlarǵa qanday shaxstı joǵaltqanın kórsetiw. Joqlaw arqalı marhumnıń obrazı este qalatuǵın ideal shaxsqa aylanadı. Qaraqalpaq joqlawında marhum sırtqı kelbeti hám batırlıǵı arqalı ulıǵlanadı. Onıń tulǵası uzın mıltıqqa, batırlıqqa tán mańlayǵa teńlestirilip, er jigittiń idealı jaratıladı.

5. Saǵınısh hám ókinish motivi. Bul motivte joqlawlar marqumdı ańsaw, onıń turpatın, kelbetin, onıń menen ótkergen demlerin saǵınıw, eske alıw arqalı bayanlanadı. Bul motivte joqlawshı ayırılǵan adamınıń is-háreketlerin, minez-qulqın tereń súyispenshilik penen muńayıw qamsıǵıw arqalı saǵınıp esleydi. Perzentinen ayırılǵan analar saǵınısh,

ókinish sezimlerin bildiriw arqalı emocionallıq tásirin kúsheytip ishley eziledi. Mısalı, qaraqalpaq joqlaw qosıǵında:

Sarǵısh bir tarttı-aw júzlerim,
Girewke bold-aw kózlerim,
Keshe de ketken jalǵızım,
Saǵınaman saqsayman,
Saǵınǵanda kóre almay,
Diywana bolıp haqlayman[223].

Mine usı mazmundaǵı saǵınısh motivine baylanıslı joqlaw qosıǵı ózbek salt dástúrinde:

Shamol bo'lib kelarsizmi,
Ko'kragimni ochib chiqsam?
Yomǵir bo'lib yoǵarsizmi,
Boshginamni ochib chiqsam?[224].

Qazaq joqlawlarında mınanday qatarlar hám ózgeshelikleri menen beriledi. Mısalı:

Жібектен кійім жамылып,
Көзимнің жасы ағылып,
Әке шешені көп ойлай,
Мен отырмын сағынып[225].

Bul úsh joqlawda da joqlawshı marhumdı qayta kóriwdi qáleydi, onıń joqlıǵın qabıl ete almaydı. Biraq saǵınıshtı bildiriwdiń kórkem usılı hár xalıqta hár qıylı berilgenligi kórinedi. Qaraqalpaq joqlawındaǵı saǵınısh adamnıń dene hám ruwhıy jaǵdayına tásir etiwshi kúsh sıpatında kórsetiledi. Teksttegi júzdiń sarǵayıwı, kózdiń ózgeriwi – adamnıń ishki qayǵısınıń sırtqı kórinisi. «Keshe de ketken jalǵızım»

[223] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 452.

[224] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 112.

[225] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 56.

degen qatar marhumnıń jaqında ǵana ketkenin, sonıń ushın saǵınıshtıń ele júdá ótkir ekenin bildiredi. «Saǵınǵanda kóre almay, diywana bolıp haqılayman» degende saǵınıshtıń shegine jetkenin kórsetedi. Marhumdı kóre almaw jolawshını kúndelikli jaǵdaydan shıǵarıp, «diywana» – esinen adasqanday jaǵdayǵa túsirip qoyatuǵını aytıladı. Qaraqalpaq tekstinde saǵınısh adamnıń ózin-ózi joǵaltıwına alıp keletuǵın kúsh sıpatında súwretlenedi. Bul saǵınıwdıń júdá joqarı emocional shegarasın kórsetiwshi obraz. Ózbek salt dástúri joqlawında saǵınısh tábiyat penen ruwxıy birlesiw arqalı sáwlelenedi. Joqlawshı marhumdı qayta seziw arqalı samal, jamǵır bolıp keliwin kútiw túrinde súwretlenedi. Bul ólimnen keyingi adamnıń ruwxı tábiyat penen baylanısadı, degen xalıqlıq kózqarasqa jaqın poeziyalıq túsinikti bildiredi. Qazaq tekstinde saǵınısh eslew hám kóz jasına tiykarlanǵan. Bunda qayǵı ashıq aytılǵan bolsa da, súwretlew usılı salıstırmalı túrde ápiwayı hám tábiyiy. Qaraqalpaq tekstindegi sarǵayıw, kózdiń ózgeriwi sıyaqlı bul jerde de dene reakciyası qollanıladı, biraq qazaq tekstinde onıń ornına jas alınǵan. Bul orında «ata-ananı kóp oylaw» saǵınıwdıń tiykarǵı túri eslew bolıp tabıladı. Joqlawshı marhumdı oylaǵan sayın saǵınıshı kúsheyetuǵını aytıladı. «Men otırman saǵınıp» bunda saǵınısh ashıq, tikkeley aytılǵanlıǵı kórinedi. Úsh xalıq joqlawındaǵı saǵınısh motiviniń ulıwma tiykarı – marhumnıń joq ekenligine qaramastan, joqlawshınıń onıń menen ruwxıy baylanısın úziwdi qálemeytuǵının bildiriwi bolıp tabıladı. Úshewine ortaq eń tereń pikir saǵınısh arqalı marhum joqlawshınıń júreginde tiri qaladı.

6. Xoshlasıw motivi. Marqum menen xoshlasıp atırǵanda tómendegi qosıq qatarlar menen bayanlanadı. Mısalı:

Kelgenimde kel degen,
Keregińdi al degen,
Asqar tawım, tiregim,
Xosh bolagór, jan ákem[226].

[226] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 413.

Ózbek salt joqlaw dástúrinde marhum menen xoshlasıw o dúnyalıq bolǵanın moyınlaw tómendegi qatarlar menen beriledi.

Charlasam, kelmas mehmonim otam,
Mehribonim, otam,
Endi qaydin, toparman otam,
Joyingiz jonattan bo'lsin otam[227].

Marhum menen xoshlasıw qazaq xalıq joqlawında tómendegi qatarlar menen beriledi. Mısalı:

Хош бол енді арысым,
Шырқырап қалды даўысым,
Қыямет-қайым болғанда,
Жаннаттан елің танысын[228].

Xoshlasıw joqlawdıń juwmaqlawshı basqıshlarınan biri bolıp esaplanadı. Joqlawshı marhumnıń endi qaytıp kelmeytuǵının moyınlap, oǵan sońǵı márte sóz aytadı, onıń qádirin atap, ruwxına jaqsı tilekler bildiredi. Úsh tekstte de usı ulıwma tiykar bar, biraq xoshlasıwdıń emocionallıq hám dúnyaǵa kózqarası hár qıylı ekeni kórinedi.

Qaraqalpaq joqlawındaǵı xoshlasıwda ata hám bala arasındaǵı burınǵı múnásibetlerdi eske alıwdan baslanadı. Ákeniń balaǵa ǵamxor bolǵanın, kelgen adamdı quwanısh penen kútip alıp, keregin beretuǵının ańlatadı. Yaǵnıy, xoshlasıw aldınan marhumnıń miyrimli, saqawatlı áke obrazı qayta tiklenedi. Al, «asqar tawım, tiregim» - júdá áhmiyetli metafora bolıp, asqar taw bálentlik hám bekkemlikti, tayanısh qorǵan hám súyenishti ańlatadı. Áke - shańaraqtıń qorǵanı, balanıń súyenishi. «Xosh bolagór, jan atam» degen sóz xoshlasıwdıń tikkeley forması bolıp tabıladı. Bunda xoshlasıw júdá jaqın, mazmunlı sebebi «jan ákem» degen múrájat sóz balanıń ákesine bolǵan muhabbatın ayqın kórsetedi.

[227] Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, «Фан», 1974. – Б. 147.

[228] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 37.

Ózbek tekstinde xoshlasıwdıń tiykarǵı ózgesheligi – marhumnıń endi shaqırǵan menen kelmeytuǵının túsiniw hám soǵan baylanıslı ilajsızlıq aytıladı. Bul ólimniń qaytımsızlıǵın júdá ápiwayı, biraq tásirsheń túrde ańlatadı. «Endi qaydan tabarman ata» degen qatarda «endi ákemdi qayaqlardan tabaman?» degen ilajsız soraw qoyıladı. Bul orında xoshlasıw tek sońǵı «xoshlasıw» emes, al marhumdı endi hesh jerden taba almaytuǵının túsiniwden ibarat. «Jayıńız jánnette bolsın, atam» marhumǵa jaqsı tilekler bildiredi. Yaǵnıy xoshlasıw jánnet tilekleri menen juwmaqlanadı.

Qazaq joqlawındaǵı xoshlasıwındaǵı «xosh bol endi arısım», – dep baslanadı. «Arısım» – húrmetli, ardaqlı, elge sıylı erkekti ańlatatuǵın joqarı bahalı atama. Sonday-aq, bunda xoshlasıwdıń emocionallıq salmaǵı «Shırqırap qaldı dawısım» degen qatarlar menen kúsheytiledi. Joqlawshınıń dawısı «shırqırap» – qattı jılawdıń, zarlanıwdıń, jan azabınıń belgisi bolıp, eń áhmiyetlisi – xoshlasıw diniy-ruwxıy úmit penen juwmaqlanadı. Bunda xoshlasıw tek ǵana pútkilley ayrılıw sıpatında emes, qıyamette, beyishte qayta tanılıw haqqında tilek aytıladı.

Úsh xalıq tekstindegi joqlawlardıń dúzilisi hár qıylı bolǵanı menen, úshewinde de xoshlasıw tilegi tuwrıdan-tuwrı tásirsheńlikti kúsheytip «jan ákem», «arısım», «otam» qaratpa sóz arqalı beriledi. Bul bolsa, húrmetlew hám aqıret úmitlerdi birlestiretuǵın kompoziciyalıq shegi bolıp esaplanadı.

Joqlawlar kóbinese improvizaciyaǵa tiykarlanıp emociya tásirine baǵdarlanadı. Bunday jaǵdayda talantı bar marqumnıń jaqın adamları sol zamatta qosıq shıǵarıp taslaytuǵınlardı, al qazaq xalqında bul máselede arnawlı aqınlardıń aytqan joqlawların atap ótse boladı. Olardıń aytqan joqlawları tıńlawshıǵa ózgeshe tásir etip, tábiyiyǵıylıqtı belgileydi. Usı tiykarda hár bir xalıqtıń til hám mádeniy ózgesheliklerine say ózine tán poetikalıq tábiyatı qálipleskenligi kórinedi hám joqlawlarda kórkemlew quralları epitet, teńew, metafora, tákirarlaw keńnen qollanıladı. Mısalı, jasına, erligine, batırlıǵına say arıslanım, aybatlım, suńqarım, asqar tawım quladı, arqa súyerim joq boldı, qayda kettiń jan ákem? degen

kórkem súwretlewler hám ritorikalıq sorawlar menen aytıladı. Bulda óz gezeginde qayǵını kúsheytedi. Qaraqalpaq joqlawlarında kórkem súwretlew qurallarınıń qollanılıwı haqqında prof. N.Dáwqaraev bılay jazadı: «Joqlawda teńew, awıstırıw, salıstırıw kóp gezlesedi. Ádette ólgen adam erkek bolsa, jas jigit bolsa qara qusqa, búrkitke, qoshqarǵa, narǵa, arıslanǵa, qatın-qız bolsa perishtege, ayǵa, kúnge, juldızǵa, qundızǵa, qozıǵa, lashınǵa, tuyǵınǵa, kepterge kógershinge teńeydi. Oǵada arttırıp teńewler jiyi gezlesedi»[229]. Rasında da, ilimpaz aytıp ótken kórkem súwretlewlerge bay joqlawlardı qaraqalpaq xalıq awız eki ádebiyatında kóplep ushıratıwımızǵa boladı Mısalı, marqumnıń ólgen xabarın esittiriw payıtları aytılǵan joqlawlar astarlı mánide mınaday qatarlar menen berilgen: «jayılıp atqan mallarǵa, jawlar salar búlikti, tunjırap turǵan tawlarǵa, seller salar túrtki, bir uwıǵıń sınıptı, bir qazıǵıń sınıptı, úlkenińniń kiyimin, kishkenesi kiyipti, bunı kórip keliniń qara shashın julıptı, shúkir etiń aǵajan bir barmaǵıń sınıptı»[230], – degen qatarlarda aǵasınıń inisinen ayırılǵanlıǵın usılay astarlı mánide sıpayılap jetkergenligi kórinedi. Xalıqta «bawırıń pútin bolǵay» degen sózde biykarǵa aytılmaǵanlıǵı usı qatarlarda da ayqın kórinedi. Sebebi, tuwısqanlarınan ayırılıw olardıń aǵzalarınıń kemeyiwi menen tásirli astarlap berilgen. Jáne de ata-babalardıń tuwısqanı qanday bolıwına qaramastan olar bir birine qádirdan ekenin, olardı qıymaslıǵın «bir barmaǵındı kese almaysań» dep aytılǵan sózi de tuwısqanshılıqtıń ózine tán ózgesheligin sıpatlaw arqalı da dáliiylep berilgen. Bul qatarlar astarlı metaforalar menen berilip tuwısqanınan ayırılǵan aǵasına qarata aytılıp turǵanı kórinedi. Sonday-aq, salt dástúr folklorında poetikalasıw processiniń kórkemlik tábiyatı hám estetikalıq xızmetiniń qáliplesiwi haqqında ilimpaz B. Sarimsoqovtıń: «Marosom tarkibidagi badiy suzga xos unsurlar shu marosimning semantik tabiati bilan boǵliq xolda uning moxiyatini belgilovchi, har qanday bodiyliktan

[229] Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977. – Б. 155.

[230] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 403.

xoli tekstlar sifatida yuzaga kelip, sekin asta insan badiy fikrlash tarzining rivoji bilan chambarchas boǵliqliqda poetik tabiat kasb eta boradi va shu orqali marosim asta-sekin estetik funkciyani bajarishga kuchayadi»[231], – degen pikiri dıqqatqa ılayıq. Sebebi, ilimpazdıń bul juwmaǵı dástúriy tekstlerdiń dáslepki dástúrlik xızmetinen áste-aqırınlıq penen poeziyalıq-estetikalıq xarakterge iye bolıw processin kórsetedi. Usı kózqarastan, dástúr folklorınıń poeziyalıq tábiyatın kórsetetuǵın tiykarǵı tillik-kórkemlik belgilerden biri kórkem súwretlew quralları bolıp esaplanadı. Olar teksttegi pikirdi obrazlı jetkerip ǵana qoymastan, qosıqtıń tásirin kúsheytip, estetikalıq xızmetin arttıradı. Atap aytqanda, epitet, teńew, metafora, túrlendiriw, tákirarlaw sıyaqlı kórkem usıllar joqlaw dástúr qosıqlarınıń poeziyalıq tárizin anıqlawda áhmiyetli wazıypasın atqaradı. Mısalı: ózbek xalqınıń salt-dásturinde tómendegi qatarlarda:

Keldi suvning sergini,
Sindirdi gulning bargini.
Kimga aytib, kimga yiǵlay,
Bu o'limning jabrini[232].

Ósip turǵan gúldi suwıq samal, yamasa, kútpegende kúshli bolıp kelgen suw opırıp sındırıp ketetuǵınınday, heshkim bul dúnyada máńgilik emesligin uqtıradı hám adam ómiri de gúldey jaynaydı hám sol sıyaqlı solıp joq bolatuǵının bul xalıq salt dástúrinde de astarlı mánidegi metaforanı qollanǵanı kórinedi. Insannıń basına usınday awır dárt kelgendegi muń sheri usılay jırlanǵan. Bunday astarlı mánidegi joqlawlar qazaq xalqında ushırasatuǵını hám joqlawlardıń kórkemlik máselesinde folklorist A.Baytursınov mınanday salmaqlı pikirlerin bildiredi: «Aza qosıqlarınıń kórkemlik joqlaw dárejesine kóteriliwi

[231] Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент, «Фан», 1986. – Б. 12.

[232] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 46.

ushın marqumnıń tiriliginde xalqına qálewli, eline elewli qásiyetiniń bolıwı áhmiyetli. Eger olay bolmasa, qanshama kórkem táriyplengen menen dáwirden dáwirge jetpegen bolar edi»[233]. Ilimpaz usı pikirleri arqalı, joqlawdıń payda bolıwında hám kórkemleniwinde qaytıs bolǵan adamnıń is-háreketleriniń áhmiyeti oǵada joqarı bolǵanın názerde tutadı. Rasında da, qaraqalpaq, ózbek hám qazaq joqlawlarında kóbinese, marqumnıń xalıq ǵamı ushın islegen jaqsılıqları, watan súyiwshiliktegi mártlikleri oǵada joqarı táriyplengen. Usı tiykardaǵı kórkemlik jaqtan kúsheytip berilgen joqlawlar qazaq xalqında tómendegi qatarlar menen berilgenligin kóremiz. Mısalı:

Жесір ушын жер берген,
Жетім ушын жем берген[234].

Marqumnıń xalıq ǵamı ushın islegen adamgershilik isleri, ol jasaǵan dáwirdegi ádalatlı turmısı joqlawdıń kórkemlep beriliwinde kórinedi. Usı taqılettegi joqlawlardıń tárbiyalıq áhmiyeti sonda adamlardı hámme waqıt jaqsı bolıwǵa izinde jaqsı at, jaqsı zat qaldırıwǵa xalıq ushın ziynet etiwge, jaqsılıq etiwge shaqırǵan. Usı tiykarda, joqlawlar arqalı adamlar ólgen adamnıń izinen ósekler hám jaman sózler aytpay, tek jaqsı sózler aytıwǵa ádetlengen. Bul máselede ilimpaz D.Uraevanıń «Áyyemnen ólim tawıp o dúnyaǵa ráwana bolǵan marhumlardıń ústinde túrli sıyqırlar, alǵıs hám duwalar aytılıp turılǵan. Házirgi kúnde marhumnıń ruwxına baǵıshlap Quran ayatlarınan oqıp turıw ádetiniń qáliplesiwine de tiykarında usı túsinikler bolǵan»[235], – degen bahalı pikiri dıqqatqa ılayıq. Sonday-aq, tuwısqanshılıqtaǵı qádir qımbatı, bawırmanlıgı, mehir muhabbatı kórkem boyawlar menen sheber aytılǵanı hám tásirli bayanlanǵanı úsh xalıqtıń joqlawlarında ayqın kórinedi. Mısalı, qaraqalpaq xalıq joqlawında:

[233] Байтурсынов А. Шығармалары. – Алматы, 1989. – Б. 236-238.

[234] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 14.

[235] Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби генезиси ва бадиияти (филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация). – Тошкент, 2005. – Б 247.

Shar aynam meniń shatnadı,
Jan aǵam meniń atlandı[236].

Bul joqlaw qosıǵında ayna qayǵı-muńǵa qurılǵanı, ómirdiń hám jan dúnyasınıń buzılıwınıń simvolı sıpatında qollanılǵanı kórinedi. Sebebi, ayna insannıń baxıtı hám pútin ómirin ańlatadı. Onıń pútinligi quwanısh, baxıt dep esaplansa, sınıwı awır qayǵıǵa ushırawdı bildiretuǵın kórkem obraz esaplanadı. Al, «Jan aǵam meniń atlandı», – dep bul orında «atlandı» sózi ápiwayı saparǵa shıǵıwdı emes, joqlaw tekstinde kóbinese dúnyadan ótti, qaytpas saparǵa ketti degen astarlı mánisti beredi. «Jan aǵam» dep marhumnıń qádirli, kerekli insan bolǵanın kórsetedi. Negizinen, bul eki qatarda da joqlawshı húrmetli aǵasınıń qaytıs bolıwına baylanıslı qayǵısın bildirgen hám aǵasınıń ólimi óziniń ómiride qapashılıqqa, muńǵa, tınıshsızlıqqa aylanǵanı menen teńlestirip «aynamnıń shatnawı», qaytıs boldı degenniń ornına «atlandı» dep astarlap metafora menen sáwlelendirilgen. Al, «meniń», «jan aǵam» emocionallıq sózler bolsa joqlawshınıń jeke qayǵısın, muńın kúsheytip beriwde xızmet atqarıp turıptı.

Jawlı da kúni jaraǵım,
Jamanlı kúni keregim,
Otız ulım bolsada,
Ornı basqa bawırım[237].

Bul joqlaw qatarları xalıq poeziyasına tán tereń sezim hám kórkemlilikke tolı úlgi bolıp, emocionallıq tásirsheńligin kórsetip, jollarda qayǵı-ǵam, saǵınısh, joǵaltıwdıń awırmanlıgı ayqın kөrinedi. «Jawlı da kúni jaraǵım», jamanlı kúni keregim» degen sózler marhumnıń tiri waqtında qanday qımbat, qanday zárúr bolǵanın anıqlaydı. Bul qatarlarda tek bir adam emes, pútkil ómirdiń súyenishi sıpatında

[236] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 435.

[237] Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024. – Б. 436.

sáwlelendiriledi. «Jawlı kún» hám «jaman kún» (qarsılıq, antitezalar) - qıyınshılıqtıń hár qıylı tárepin ańlatadı. Usı eki jaǵdaydı birge beriw arqalı qaharmannıń hár qanday waqıtta – quwanıshta da, qayǵıda da kerek bolǵanın kórsetedi. Bul usıl obraz áhmiyetin kúsheytip turıptı. «Jaraǵım» jan jarası, júrekke jaqın adam sózi – metaforalıq súwretlew usılları bolıp, ol marhumdı tek tuwısqan emes, júrektiń bir bólegi sıpatında kórsetedi. Bul joqlawdıń tásirin tereńlestiredi. Sonday-aq, joqlawdaǵı «Otız ulım bolsada, ornı basqa bauırım» degen qatarlarda asıra suwretlenip giperbolalıq usıl qollanılǵan. «Otız ulım bolsa da, seniń ornıń bólek» degen pikir arqalı marhumnıń ornı tolmaytuǵını aytıladı. Bul – joqlawda kóp qollanılatuǵın usıl bolıp, tuwısqanshılıqtıń ózine tán ózgesheligin, qádir-qımbatın kórsetip beriwde ónimli paydalanılǵan. Joqlawdaǵı metafora, antiteza, giperbola sıyaqlı usıllar arqalı avtor marhumnıń ómirdegi ornın, onıń ornı tolmaytuǵının tásirli bayanlaydı.

Qara tawday ǵayratlım,
Asqar tawday aybatlım,
Suńkarday bolıp kóshti ǵoy,
Xatlardan atıń óshti ǵoy[238].

Bul joqlaw qosıq qatarlarında qaytıs bolǵan adamnıń mártligi, kúsh-jigeri, jasap ótken ómirindegi jaqsılıǵı onıń ornın hesh kim basa almaytuǵınlıǵı hám abıroyı ulıǵlanıp, izinde qalǵanlardıń qayǵısı arqalı jetkizilgen. «Qara tawday ǵayratlım» teńew arqalı marhumnıń kúsh-ǵayratı tawday úlken ekenin kórsetedi. «Asqar tawday aybatlım» – onıń aybatı hám abırayı asqar tawday biyik bolǵanı ańlatılıp, onıń tulǵası ayrıqsha húrmet penen súwretlenedi. «Sunqarday bolıp kóshti ǵoy» – suńqar qusqa teńew arqalı marhumnıń hasıllıǵın, biyikligin, erkinligin súwretleydi. Al, qara taw, asqar taw, suńqar – epitetleri qaharmannıń kelbetin joqarılatıp turǵan obrazlı sózler bolıp xızmet etedi. Bul joqlaw qosıǵınıń poetikalıq ózgesheligi, joqlawǵa tán qayǵılı intonaciyalar bar bolıp, «ǵayratlım» «aybatlım» sózleri arqalı marhumǵa bolǵan húrmet

[238] Сонда, – Б. 437.

hám muhabbat kórsetiledi. Sonday-aq, keyingi «xatlardan atı óshti ǵoy» degen qatar adamnıń bul dúnyadan ótkennen keyin burınǵıday xat-xabarlarda atı atalmaǵanı, joqlıǵı sezilip turatuǵınını, aytıp qayǵını kúsheytip turǵanı kórinedi. Sonıń menen birge, marhumdı joqlawshı qúdireti tawday, aybatı asqar tawday, suńqarday hasıl jan sıpatında táriyiplenedi. Onıń ólimi úlken qayǵı sıpatında qabıl etilip, keyninde qalǵanlardıń tereń qayǵısı kórsetiledi. Joqlawdaǵı «day» qosımtasınıń tákirarlanıwı tawday, suńqarday qosıqtıń ırǵaǵın arttırıp, pikirdiń tásirin kúsheytse, «ǵoy» járdemshisiniń tákirarlanıwı joqlawdıń muńlı namasın, ókinish sezimin tereńlestiredi. Qosıqta teńew, epitet, metafora, tákirarlaw hám giperbola sıyaqlı kórkemlew quralları sheberlik penen qollanılǵan. Olar marhumnıń ullı pazıyletlerin ulıǵlap, joqlawshınıń tereń qayǵısı hám saǵınıshı tásirli jetkerilip berilgen.

Usı mazmundaǵı joqlawlardı ózbek xalqında tómendegi qatarlar menen berilgenin kóriwimizge boladı.

Supra to'la un degan,
Sening kuning kun degan.
Onaginam-ey, kayvonim.
Bo'ynimdagi marjonim,
Eslasam, chiqar jonim,
Onaginam-ey, kayvonim[239].

Bul úzindide bir neshe kórkemlew quralları óz-ara únles halda qollanılıp, joqlawdıń emocionallıq hám estetikalıq tásirin kúsheytkenligi kórinedi. Bunda «káywanım», «moynımdaǵı marjanım» sıyaqlı sózler epitet wazıypasın atqaradı. «Káywanım» sózi ananıń shańaraqtaǵı basshı, bereket hám tayanısh ekenin bildirse, «marjanım» anaǵa berilgen joqarı qádirlewdi, onıń perzent ómirindegi biybaha ornın rámziy túrde bildiredi. Bul epitetler marhumnıń sociallıq hám ruwxıy

[239] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 44.

qádirin joqarılatıwǵa xızmet etedi. «Moynımdaǵı monshaq» ańlatpası metaforalıq obraz bolıp esaplanadı. Bunda ana marjanǵa teńlestirilp, onıń perzent ushın eń áziz, eń bahalı baylıq ekeni ańlatıladı. Sonday-aq, «Eslesem, shıǵar janım» da asıra metafora bolıp, perzenttiń sheksiz dárti hám saǵınıshın ańlatadı. «Eslesem, shıǵar janım» qatarındaǵı asıra sóylew qayǵı dárejesin kúsheytip, ananı eslew perzent ushın sonshelli awır, misli janı shıǵıp ketetuǵın dárejede ruwxıy azap ekenligin ańlatadı. Bul bolsa joqlawdıń tásirsheńligin arttıradı. «Sıpıra tolı un» obrazı xalıq oy-pikirinde ırısqı-nesiybe, bereket hám abadanshılıq toqshılıq mánisin bildiredi. «Seniń kúniń kún degen» qatarı bolsa ananıń tiriliginde shańaraqqa nur, baxıt hám payız, quwanısh alıp kelgen insan bolǵanın ańlatadı. Bul belgiler marhumnıń shańaraqtaǵı sheksiz áhmiyetin sáwlelendiredi. Bul joqlawda qollanılǵan epitet, metafora, giperbola, tákirarlaw hám simvol sıyaqlı kórkemlew quralları birgelikte marhumnıń shańaraqtaǵı ornın ulıǵlaw, perzenttiń sheksiz miyirimi hám saǵınıshın tásirsheń sáwlelendiriw jáne joqlawdıń emocionallıq-poetikalıq bahasın arttırıw wazıypasın atqaradı. Usı tárepten, bul kórkemlew quralları tek ǵana estetikalıq funkciyanı emes, al joqlawdıń mazmunın ashıp beriw hám tıńlawshıda kewil bildiriw sezimin oyatıw wazıypasın da ámelge asıradı. Sonday-aq, ózbek xalıq salt dástúri folklorındaǵı tómendegi joqlaw teksti kórkem súwretlew quralları menen berilgeni kórinedi. Mısalı:

Bo’z qushdayin tolpirim,
Qarchiǵayday olǵirim.
Italǵiday tepkirim,
Bahrinday bo’p cholpirim,
Lochin akam, voy-voy,
Bahrin akam, voy-voy[240].

[240] Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров ва Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б. 313.

Bul qatarlardaǵı tiykarǵı kórkemlew quralı teńew boladı. «Bozı qustay talpınarım» – qaharmannıń shaqqanlıǵı yamasa háreketsheńligin bozı qusqa teńeydi. «Qarshıǵaday alǵırım» – aǵasınıń shaqqanlıǵı hám alǵırlıǵı usı qustıń háreketleri menen teńlestiriliwi arqalı bildirilgen. Kúshi menen ǵayratı bolsa iytelgige megzetilgen. Iytelgidey tepkirim – kúsh hám ǵayrat iytelgige uqsatılǵan bolsa, Teńizdegi jırtqısh qustıń háreket erliklerine teńlestirilip Bahrinday bolǵan shalpırım dep bayan etip joqlaydı. Usı tiykarda day, dey qosımtaları teńewdi payda etip atırǵan kórsetkishler bolıp tabıladı. Lashın aǵam, way-way, Bahrin aǵam, way-way. Bul qatarlarda «aǵam» dep atalǵan shaxs tikkeley lashın yamasa teńiz qusı emes, onıń batırlıǵı, epshilligi, mártligi usı quslar arqalı kórsetilgen. Eger «aǵam lashınday» delingende tımsal bolar edi, al «Lashın aǵam» formasında bolsa metaforalastırılǵan obraz payda bolǵan. Joqlawdaǵı «way-way» shaqırıq tákirarlawlar bolsa, sezimdi kúysheytip tásirsheńlikti arttırıp turıptı. Tuwısqan qarındasınıń aǵasına bolǵan miyirm shápáátı menen marqumnıń qádir qımbatın, qosıqtıń kórkem tásirsheńligin bayıtıp quslar obrazı arqalı sıpatlap berilgen. Sonday-aq, bul joqlaw «er jigittiń eń jaqını jan ashırı qız tuwısqan qarındası boladı» degen xalıq danalıǵındaǵı ólmes naqılǵada tiykarlanǵanı kórinedi. Al, qazaq xalqında tuwısqanshılıqtaǵı miyirimlilik sezimlerine tiyisli aǵasına aytılǵan qarındasınıń joqlawlarında mınaday qatarlar menen aytılǵanı kórinedi. Mısalı:

Күмістей ерден қас кетті,
Агекем арыс, асқар бел,
Айналайын боздағым,
Жақала өскен орманым,
Көңілімнің көлі едің,
Таўсылмайтын булағым,
Мінезі жарқын жібегім,
Бір қанаттан айырылып,
Шарықтамай жүрермін,
Қарар көзім көр болып,

Қарманда қолым қырқылды,
Былғары тоқым жез пыстан,
Қулады бізден арыстан,
Арыстан емеў немене,
Ақылға еді аў данышпан,
Ай еді, күн еді[241].

Bul joqlawda negizinen jaqın adamınan ayırılıw qayǵısı bayanlanǵan. Bunıń tiykarında marhumnıń jaqsı qásiyetlerin ulıǵlanıp, onıń ornın hesh kim basa almaytuǵını hám izinde qalǵanlardıń awır qayǵısı jetkerilgen. «Gúmistey erdiń qası ketti» degen qatarda marhumnıń hasıllıǵı hám kelbeti aytılǵan. Gúmis xalıq túsiniginde tazalıq, qımbatlılıq belgisi esaplanǵan. «Qas ketti» degeni eń qádirli adamnan ayırıldıq degeni, «aǵam arıs, asqar bel» degende bolsa, marhumnıń tulǵası biyik tawǵa teńlestiriledi. «Arıs» – biyik tulǵa, húrmetli adam. «Asqar bel» – biyik taw, tirek sıyaqlı ullılıqtıń belgisi sıpatında qádirlenedi. Marhum shańaraǵı hám eliniń súyinishi bolǵanı kórsetilip berilgen. «Aynalayın bozdaǵım, jaqala ósken ormanım». Usı tiykarda joqlawshı marhumdı tábiyat obrazları arqalı súwretleydi. «Bozdaǵım» – eń jaqın kerekli adam. «Ormanım» – qorǵan, saya, tirek sıpatında, toǵay obrazı adamnıń turmısındaǵı pana orındı bildirip metafora, epitet quralları ónimli qollanılǵan. «Kewlimniń kóli ediń, tawsılmas bulaǵım» bul joqlawdıń eń tásirli jollarınan biri. Qaytıs bolǵan adamınıń kewiliniń tınıshlıǵı, tirishiliktiń quwatı, bulaq bolsa, ómir suwı, sarqılmas baylıq, bulardıń barlıǵı metaforalıq hám tımsallıq suwretlewler «háreketi jarqın jipegim» marqumnıń adamgershilik pazıyletleri, jarqın minez, haq kewillilik, miyrim-shápáátlilik, «jipegim» jumsaqlıq, náziklilik belgisin bildirip metafora, epitet usılında qollanılǵan. «Bir qanatımnan ayırılıp, párwaz etpey júrermen» dep tereń psixologiyalıq kórinisti bildiredi. Bunda adam ózin qusqa teńeydi. Qus eki qanatı menen ushadı. Bir qanatı sınǵan qus usha almaydı. Marhumsız ómirdiń mánisi azayǵanı kórsetiledi. Bunda

[241] Бабалар сөзи. Көп томлық. 91-том. – Астана, «Фолиант», 2013. – Б. 191-197.

astarlap berilip metaforalıq teńew usılın qollanǵanlıǵı kórinedi. «Qarar kózim soqır bolıp» degende qayǵınıń kúshin kórsetiwshi giperbolalıq obraz bolıp tuwra mániste soqır bolıw emes, dunyanıń kórki ketkenligin, quwanıshınıń joytılǵanın, ómiriniń qarańǵılasqanı mánisin bildirgen.

Joqlawshı qaytıs bolǵan adamdı xalıqtıń tayanıshı, aqıllı, dana insan sıpatında súwretleydi. Onıń ómirden kóz jumıwı úlken qayǵı, ornı tolmaytuǵın joǵaltıw bolıp kórsetiledi. «Quladı bizden arıslan» bul orında marhum arıslanǵa teńlestiriledi. Arıslan – kúsh, batırlıq, el qorǵaytuǵın batırdıń tımsalı. Bul uqsaslıq ózgeshelik hám metaforalıq kórinis boladı. Arıslan emes pe? degende ritorikalıq soraw arqalı marhumnıń ayrıqsha adam bolǵanlıǵın kúsheytip beredi, yaǵnıy, «ol haqıyqıy arıslan edi» degen mánini ańlatadı. «Aqılǵa edi aw danıshpan» bolsa, marhumnıń tiykarǵı pazıyletleriniń biri – danalıǵı hám aqıllılıǵın joqarı bahalap ulıǵlaydı. «Qarmarda qolım qırqıldı» sóziniń mánisinde tikkeley qol kesilgenin bildirmeydi. Xalıq poeziyasında bunday dizbek eń jaqın tayanıshtan ayırılıw, úlken qayǵıǵa ushıraw degen awıspalı mánide qollanıladı, yaǵnıy, marhum joqlawshınıń eń súyengen adamı bolǵanlıǵı kórinedi. Bul joqlawlardıń poetikalıq qurılısında marhum asqar tawǵa, toǵayǵa, kólge, bulaqqa, jipekke, arıslanǵa, ay hám kúnge teńlestiriledi. Bunday metaforalar arqalı joqlawshı onıń batırlıǵın, danalıǵın, miyrim-shápáátin, súyenish bolǵan ornın kórsetedi. «Bir qanattan ayırılıw», «kózdiń soqır bolıwı», «qoldıń kesiliwi» sıyaqlı obrazlar bolsa artında qalǵan adamnıń tereń qayǵısın sáwlelendiredi. Sonıń ushın bul joqlawlardıń tiykarǵı kórkemlik xızmeti marhumnıń pazıyletin ulıǵlaw hám joqlawshınıń qayǵı-ǵamın tásirli jetkeriwden ibarat.

JUWMAQ

Xalıqtıń áyyemgi dáwirlerdegi dúnyaǵa kózqarasın, isenim túsiniklerin, oy-pikir dúnyasın, turmıs tárizi menen jasaw ózgesheligin kórkem poetikalıq oylawı tiykarında dóretilgen salt-dástúr folklorı sáwlelendiredi. Dástúr folklorı hár bir xalıqtıń milliy úrp-ádeti, etnografiyası menen birge orınlanıp, óziniń atqalıw funkciyasına iye. Dástúr folklorı janrları ǵalabalıq xarakterge iye bolıp, xalıq tárepinen shártli túrde orınlanatuǵın qaǵıydaǵa aylanǵan dástúr retinde qabıl etilgen. Xalıqtıń úrp-ádeti, etnografiyası menen birge dástúr folklorınıń atqarılıw ornı, ótkeriliw waqtı, tiyisli atqarıwshıları, bir-birine uqsamaytuǵın kórkem tekstleriniń mazmunına qaray ózgesheligi, ırǵaǵı, atqarılıw usılı, aytılıw tártibi, muzıkalılıǵı, sóz magiyası menen baylanıslılıǵı, ayırım dástúr qosıqlarınıń arnawlı saz áspabında aytılıwı, tábiyattaǵı janlı, jansız zatlardıń tımsallıq mánide qollanılıwı, sonday-aq, jeke yaki jámáátlik túrde orınlanıwı, atqarıwshınıń jeke adamǵa qarata aytıwı, yamasa atqarıwshını pútin jámááttiń tıńlawı hám t.b. ózgeshelikleri boladı. Sonıń menen birge, usı kitapta salıstırmalı túrde úyrenilgen qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıqlarınıń dástúr folklorındaǵı kópshilik úlgiler janlı túrde atqarılıp, áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵanlıǵı anıqlandı.

Jámiyettiń rawajlanıwı hám dáwirler ótiwi menen kóp úrp-ádet dástúrlerge ózgerisler enip otırsa, ayırım dástúrler áyyemgi dáwirlerden kiyatırǵan túp dáregin saqlap qaladı. Kóp dástúrler sol aymaqtıń ortalıǵına, jasaw tárizi, turmıs shárayatına sáykes qáliplesip, sol millettiń milliy qaǵıydalarına ılayıq ózgeshelikleri de boladı. Bunnan tısqarı ózine tán lokallıq ózgeshelikleri de boladı. Sonlıqtan da, bul jámáátlik monografiyada izertlew obektine alınǵan tili, dini, tariyxı, úrp-ádeti, ulıwma etnografiyası, turmıs-tirishiligi, jasaw tárizi, aymaqlıq ortalıǵı menen bir-birine jaqın qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıqlarınıń dástúr folklorınıń kórkem tektslerindegi poetikalıq ózgeshelik hám uqsaslıqlar salıstırmalı-tipalogiyalıq baǵdarda úyrenildi.

Qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıqlarınıń shańaraqlıq folklorı bolsın, yaki máwsimlik folklorı bolsın máresimlerde atqarılatuǵın folklor úlgileri, derlik úsh xalıqta da ushırasadı. Bul dástúr folklorı úlgileriniń atqarılatuǵın ornı menen máresim payıtındaǵı waqtı da birdey. Máselen, shańaraqlıq toy qosıǵı toy baslaw, háwjar, bet ashar, aydar toy, tusaw kesiw, yamasa matam máresiminde aytılatuǵın joqlaw qosıqları qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıqlarında aytılıw ornı, waqtı birdey.

Dástúr folklorı janrlarınıń kompoziciyalıq dúzilisi, syujet sisteması, obrazları, motivleri, lirik qaharman obrazınıń jasalıwı, ideyanıń ayqın túrde jetkerip beriliwi, kórkem súwretlew qurallarındaǵı troplardıń qollanılıwı, pikirlerdiń obrazlı túrde tımsallap (rámziy) astarlı mánide jetkerilip beriliwi, dástúriy obrazlar hám obrazlardı ideallastırıp beriw, ishki keshirmelerdiń sáwleleniwi, qosıq qatarlarınıń naqıratı, ayırım qatarlardıń redif sıpatında shuwmaq sońında tákirarlanıp keliwi, uyqaslardıń saqlanıwı, qullası oy, pikirdi jetkerip beriwdegi poetikalıq usıllardıń qollanılıwında tipologiyalıq uqsaslıqlar kórinedi. Sonıń menen birge, hár bir xalıqtıń ózine tán milliy ózgeshelikleri de seziledi. Úsh xalıqtıń dástúr folklorı poetikasındaǵı usınday ózgeshelikler tekstlerdi salıstırmalı analizlew hám mısallar menen ózara salıstırıw barısında ayqın kórindi.

Qaraqalpaq, ózbek, qazaq dástúr folklorı janrların salıstırmalı úyreniw nátiyjesinde, tekstlerdegi kórkem poetikalıq ózgeshelikleri anıqlanıp qoymastan, hár xalıqtıń ótkendegi hám házirgi sociallıq turmısı, jasaw tárizindegi dástúriy etnik ózgeshelikler de anıqlandı.

MAZMUNÍ

KIRISIW (K.S.Palımbetov) 3

I BAP: QARAQALPAQ, ÓZBEK, QAZAQ HÁWJAR DÁSTÚR QOSIQLARIN SALISTIRMALI ÚYRENIW

1.1. Háwjar dástúr qosıqlarınıń kompoziciyası, syujeti hám mazmunındağı poetikalıq ózgeshelikler (K.S.Palımbetov) 6
1.2. Háwjar dástúr qosıqlarında kórkem súwretlew quralları (K.S.Palımbetov).....18

II BAP: QARAQALPAQ HÁM QAZAQ XALIQ SIŃSIW QOSIQLARINIŃ SALISTIRMALI TIPOLOGIYASI

2.1. Qaraqalpaq hám qazaq sıńsıw qosıqları poetikasında mazmun únlesligi (K.S.Palımbetov).....40
2.2. Qaraqalpaq hám qazaq sıńsıw qosıqlarında lirik qaharman – «qız» obrazınıń jasalıwındağı tipologiyalıq uqsaslıqlar (K.S.Palımbetov) 47

III BAP. QARAQALPAQ, ÓZBEK, QAZAQ XALÍQLARÍ BET ASHAR QOSÍQLARÍN SALISTIRMALI ÚYRENIW

3.1. Bet ashar qosíqlarínıń ideya-tematikalıq uqsaslıǵı hám milliy ózgesheligi (P.J.Óteniyazov).....55
3.2. Bet ashar hám «kelin salom» qosıqlarında yumor hám satira (P.J.Óteniyazov) 61
3.3. Túrkiy xalíqlarí bet ashar qosíqlarínıń orní, áhmiyeti hám tipologiyası (P.J.Óteniyazov).....68

IV BAP. QARAQALPAQ, ÓZBEK, QAZAQ XALIQ BALALAR QOSIQLARINIŃ KÓRKEMLIK ÓZGESHELIKLERI

4.1 Balalar folklorınıń janrlıq quramı, besik jırlarınıń kórkemligi hám tárbiyalıq funkciyası (F.A.Maksetova).....85
4.2. Balalar qosıqlarınıń obrazlar sisteması, ritm, uyqaslıq, tákirarlaw hám dialoglıq forma, folklorlıq variantlasıw milliy ózgeshelikleri (F.A.Maksetova) 99

V. JOQLAW SALT-DÁSTÚRLERINIŃ POETIKASÍN SALÍSTÍRMALÍ ÚYRENIW

5.1. Joqlaw qosıqlarındaǵı adam obrazları (batır obrazı, ata-ana, tuwısqanlıq) (A.U. Bekbergenova) 109
5.2. Joqlaw qosıqlarındaǵı tábiyat, jol hám waqıt obrazlarınıń tipologiyası (A.U. Bekbergenova).....118
5.3. Joqlaw qosıqlarındaǵı motivlerdiń kórkemlik xızmeti hám súwretlew quralları (A.U. Bekbergenova) 133

JUWMAQ (K.S.Palımbetov).....160

Kamalbay Palımbetov, Abadan Bekbergenova,
Polat Óteniyazov, Farida Maksetova

QARAQALPAQ, ÓZBEK, QAZAQ XALÍQ DÁSTÚR FOLKLORÍN SALÍSTÍRMALÍ IZERTLEW

(Jámáátlik monografiya)

Nókis - «NUR TURAN PRINT» - 2026

4630

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 30.10.2026.
Formatı 60x84 1/16. Tip «Times New Roman» garniturası.
Kegl 12. Ofset qaǵazı. Ofset baspa usılında basıldı.
Kólemi 10.25 b.t. Nusqası 100 dana.
Bahası shártnama boyınsha.
Buyırtpa № 108/26.

Baspa licenziyası 940893. 25.01.2021. sánesinde dizimnen ótken.

«BOOK PRINTS» baspası, 230100,
Nókis qalası, Zıyalı kóshesi, 40 úy.

«BOOK PRINTS» tipografiyasında basıp shıǵarıldı.